MARKAZIY OSIYO ILMIY TADQIQOTLAR AKADEMIK JURNALI

CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH

АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

ISSN 2181-2489

1(26)

2026

FAN SOHALARI

07.00.00	Tarix fanlari
08.00.00	Iqtisodiyot fanlari
09.00.00	Falsafa fanlari
10.00.00	Filologiya fanlari
13.00.00	Pedagogika fanlari
19.00.00	Psixologiya fanlari

MARKAZIY OSIYO ILMIY TADQIQOTLAR AKADEMIK JURNALI

CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH

АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

ISSN: 2181-2489

2026-yil
1(26)-son

TAHRIR HAY'ATI

07.00.00 – TARIX FANLARI	
Maxmudov Oybek Anvarovich	Tarix fanlari nomzodi, professor *Chirchiq davlat pedagogika universiteti*
Kenjayeva Nargiza Soatmuminovna	Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) *Chirchiq davlat pedagogika universiteti*

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI	
Bozorov Abdurashid Toyir o'g'li	Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) *Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi*
Kosimova Zarina Alijon qizi	Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) *Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi*

09.00.00 – FALSAFA FANLARI	
G'afforova Gulchexra G'ulomjonovna	Falsafa fanlari doktori (DSc), professor *Chirchiq davlat pedagogika universiteti*
Axatov Lutfillo Karomatulloyevich	Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent *Chirchiq davlat pedagogika universiteti*

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Davlatova Adiba Raxmatovna	Filologiya fanlari doktori (DSc), professor *Chirchiq davlat pedagogika universiteti*
Murodova Firuza Jalolovna	Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) *Chirchiq davlat pedagogika universiteti*

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Maxmudov Qudratbek Shavkat o'g'li	Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent *Chirchiq davlat pedagogika universiteti*
Shayxislamov Nursulton Zamon o'g'li	Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) *Chirchiq davlat pedagogika universiteti*

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Hayitov Oybek Eshboyevich	Psixologiya fanlari doktori (DSc), professor *Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi*
Abdusamatova Shaxlo Saidmuratovna	Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) *Chirchiq davlat pedagogika universiteti*

Izoh: *jurnalda nashr etilgan maqolalarda berilgan ma'lumotlarning haqqoniyligi, ishonchliligi hamda to'g'riligi uchun mualliflar shaxsan javobgar sanaladi.*

MARKAZIY OSIYO ILMIY TADQIQOTLAR AKADEMIK JURNALI
CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH
АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
07.00.00 – Tarix fanlari 08.00.00 – Iqtisodiyot fanlari 09.00.00 – Falsafa fanlari 10.00.00 – Filologiya fanlari 13.00.00 – Pedagogika fanlari 19.00.00 – Psixologiya fanlari

O‘ZBEK TILIDA AFFIKSLARNING SISTEMAVIY MUNOSABATLARI

SYSTEMIC RELATIONS OF AFFIXES IN THE UZBEK LANGUAGE

СИСТЕМНЫЕ ОТНОШЕНИЯ АФФИКСОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

FAN TARMOG‘I
10.00.00 – Filologiya

QABUL QILINDI
31.07.2026

CHOP ETILDI
02.08.2026

Nursulton Shayxislamov
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Turizm fakulteti o‘quv ishlari bo‘yicha dekan o‘rinbosari, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi affikslarning sistemaviy munosabatlari struktur-semantik hamda funksional yondashuv asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi affikslar o‘rtasidagi paradigmatik munosabatlarni aniqlash, ularning sinonimik, antonimik, omonimik va variantdoshlik xususiyatlarini ilmiy asosda tavsiflashdan iborat. Tadqiqot davomida affikslarning morfologik tizimdagi o‘zaro bog‘liqligi, derivatsion va grammatik funksiyalarining o‘xshash hamda farqli jihatlari, shuningdek, ularning nutqdagi funksional faolligi tahlil qilinadi. Natijalar affikslar o‘rtasidagi sistemaviy munosabatlar o‘zbek tili morfologik tizimining yaxlitligini ta’minlovchi muhim omillardan biri ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqot xulosalari o‘zbek tili morfologiyasi, derivatsion lingvistika va funksional grammatika bo‘yicha olib boriladigan ilmiy izlanishlarni yangi nazariy qarashlar bilan boyitadi [1; 4; 8].

Kalit so‘zlar: affiks, sistemaviy munosabat, paradigmatik munosabat, affiks sinonimiyasi, affiks antonimiyasi, affiks omonimiyasi, affiks variantdoshligi, derivatsiya, morfologiya, o‘zbek tili, funksional grammatika, struktur-semantik tahlil.

ABSTRACT

This article examines the systemic relations of affixes in the Uzbek language based on structural-semantic and functional approaches. The study aims to identify the paradigmatic relations among affixes and to describe their synonymous, antonymous, homonymous, and variant features from a scientific perspective. The analysis focuses on the interrelationship of affixes within the morphological system, their derivational and grammatical functions, as well as their functional activity in speech. The findings demonstrate that the systemic relations of affixes constitute one of the key factors ensuring the integrity of the morphological system of the Uzbek language. The results contribute to the further development of Uzbek morphology, derivational linguistics, and functional grammar.

Keywords: affix, systemic relations, paradigmatic relations, affix synonymy, affix antonymy, affix homonymy, affix variation, derivation, morphology, Uzbek language, functional grammar, structural-semantic analysis.

АННОТАЦИЯ

В данной статье системные отношения аффиксов узбекского языка исследуются на основе структурно-семантического и функционального подходов. Цель исследования заключается в выявлении парадигматических отношений между аффиксами, а также в научном описании их синонимических, антонимических, омонимических и вариантных особенностей. В ходе исследования анализируются взаимосвязи аффиксов в морфологической системе, их словообразовательные и грамматические функции, а также особенности функционирования в речи. Полученные результаты показывают, что системные отношения аффиксов являются одним из важнейших факторов, обеспечивающих целостность морфологической системы узбекского языка. Выводы исследования вносят вклад в дальнейшее развитие узбекской морфологии, дериватологии и функциональной грамматики.

Ключевые слова: аффикс, системные отношения, парадигматические отношения, синонимия аффиксов, антонимия аффиксов, омонимия аффиксов, вариантность аффиксов, деривация, морфология, узбекский язык, функциональная грамматика, структурно-семантический анализ.

KIRISH

O‘zbek tili morfologik tizimi o‘zining agglutinativ xususiyati bilan ajralib turadi. Ushbu tizimning asosiy tarkibiy qismini affikslar tashkil etib, ular grammatik ma’nolarni ifodalash va yangi leksik birliklarni hosil qilishda muhim vazifani bajaradi. Affikslar tilning derivatsion va grammatik imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida morfologik tizimning barqarorligini ta’minlaydi. Shu sababli affikslarni alohida birlik sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq bo‘lgan sistemaviy elementlar sifatida tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir [2; 6].

Til birliklari o‘rtasidagi sistemaviy munosabatlar fonetika, leksikologiya va sintaksis qatori morfologiyada ham muhim nazariy ahamiyat kasb etadi. Morfologik sathda bunday munosabatlar affikslarning paradigmatik va sintagmatik aloqalari orqali namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, affikslar o‘rtasidagi sinonimik, antonimik, omonimik va variantdoshlik munosabatlari ularning funksional imkoniyatlarini aniqlashda muhim ilmiy mezon hisoblanadi. Mazkur munosabatlarni kompleks tarzda

tahlil qilish affikslarning til tizimidagi o‘rnini yanada aniqroq belgilash imkonini beradi [3; 7].

Bugungi kunga qadar o‘zbek tilida affikslarning ayrim semantik yoki derivatsion xususiyatlari bo‘yicha qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Biroq affikslarning sistemaviy munosabatlari yagona nazariy konsepsiya asosida kompleks tadqiq etilmagan. Xususan, affikslar o‘rtasidagi paradigmatik bog‘liqlik, funksional differensiatsiya va tizimlilik masalalari hali ham chuqur ilmiy tahlilni talab etadi. Mazkur tadqiqot aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilidagi affikslarning sistemaviy munosabatlarini struktur-semantik va funksional jihatdan tahlil qilish hamda ularning morfologik tizimdagi o‘rnini aniqlashdan iborat. Maqolada affikslar o‘rtasidagi sinonimiya, antonimiya, omonimiya va variantdoshlik hodisalari o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqilib, ularning derivatsion va grammatik tizimni shakllantirishdagi ahamiyati ilmiy dalillar asosida yoritiladi.

ASOSIY QISM

Affikslar tilning morfologik tizimida alohida birlik sifatida emas, balki o‘zaro uzviy bog‘langan va ma’lum qonuniyatlar asosida faoliyat ko‘rsatuvchi sistemaviy elementlar sifatida namoyon bo‘ladi. Har bir affiksning tizimdagi o‘rni uning grammatik yoki derivatsion vazifasi, boshqa affikslar bilan hosil qiladigan paradigmatik munosabatlari hamda nutqdagi funksional imkoniyatlari orqali belgilanadi. Shu jihatdan affikslarni izolyatsiyalangan morfema sifatida emas, balki morfologik tizimning o‘zaro aloqador komponentlari sifatida o‘rganish ularning lingvistik tabiatini chuqurroq anglash imkonini beradi [1; 5].

O‘zbek tilida affikslar o‘rtasidagi sistemaviy munosabatlar, avvalo, paradigmatik munosabatlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Paradigmatik munosabat bir xil grammatik yoki derivatsion vazifani bajaruvchi, biroq shakli yoki qo‘llanish doirasi jihatidan farqlanuvchi affikslarning o‘zaro bog‘liqligini ifodalaydi. Masalan, -*li, -dor, -kor, -mand* affikslari predmet yoki shaxsning muayyan belgi, xususiyat yoki sifatga egaligini bildirishi bilan umumiy paradigmani tashkil etadi. Biroq ularning qo‘llanish doirasi, uslubiy qiymati va mahsuldorligi bir xil emas. *Bilimli, mazmunli, suvli* kabi birliklarda *-li* affiksi faol va mahsuldor bo‘lsa, *mansabdor, hunarmand, orzumand* kabi birliklarda boshqa affikslar tarixiy va uslubiy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Demak, affikslarning paradigmatik munosabati faqat ma’no umumiyligi bilan emas, balki ularning funksional differensiatsiyasi bilan ham belgilanadi [2; 7].

Affikslar tizimida sinonimik munosabatlar ham muhim o‘rin egallaydi. Sinonimik affikslar bir xil yoki o‘zaro yaqin derivatsion ma’noni ifodalasa-da, ularning qo‘llanishi leksik asos, uslubiy muhit yoki tarixiy taraqqiyot omillari bilan

chegaralanadi. Jumladan, *-chi, -kor, -gar* affikslari kasb yoki faoliyat egasini ifodalash xususiyatiga ega. Biroq *o'qituvchi, temirchi, bog'bon, binokor, zargar* birliklari tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu affikslar bir xil semantik maydonda joylashgan bo'lsa-da, ular mutlaq almashinuvchan emas. Har bir affiksning qo'llanishi tarixiy shakllanishi, o'zlashgan qatlamga mansubligi hamda uslubiy xususiyatlari bilan belgilanadi. Shu sababli affiks sinonimiyasini faqat grammatik emas, balki struktur-semantik va funksional hodisa sifatida baholash maqsadga muvofiqdir [3; 8].

Affikslar o'rtasidagi antonimik munosabatlar ham morfologik tizimning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bunday munosabatlarda affikslar qarama-qarshi grammatik yoki semantik ma'nolarni ifodalaydi. Masalan, *-li* va *-siz* affikslari mavjudlik hamda mavjud emaslik semalarini yuzaga chiqaradi: *mazmunli – mazmunsiz, odobli – odobsiz, tartibli – tartibsiz, foydali – foydasiz.* Ushbu juftliklarda antonimlik faqat hosila so'zlar darajasida emas, balki affikslarning o'zaro sistemaviy qarama-qarshiligida ham namoyon bo'ladi. Bu esa affikslarning til tizimidagi oppozitsion munosabatlarini belgilovchi muhim omillardan biridir [4].

Shuningdek, ayrim affikslarda omonimik hodisalar ham kuzatiladi. Bunda shaklan bir xil bo'lgan affikslar turli grammatik yoki derivatsion vazifalarni bajaradi. Masalan, *-ma* affiksi bir holatda inkor ma'nosini ifodalasa *(borma, yozma)*, boshqa holatda esa ot yasovchi derivatsion affiks sifatida qo'llanadi *(bosma, qovurma, terma)*. Bunday holatlar affiksning semantik va funksional xususiyatlarini faqat tashqi shakliga qarab emas, balki uning morfologik vazifasi va kontekstual qo'llanishi asosida aniqlash zarurligini ko'rsatadi. Omonim affikslar til tizimining murakkab va ko'p qatlamli tuzilishga ega ekanligini tasdiqlaydi [6].

Affikslar tizimida variantdoshlik hodisasi ham muhim sistemaviy munosabatlardan biridir. Variant affikslar umumiy grammatik vazifani saqlagan holda fonetik, tarixiy yoki uslubiy omillar ta'sirida turli shakllarda namoyon bo'ladi. Masalan, tarixiy taraqqiyot davomida ayrim affikslarning fonetik ko'rinishi yoki qo'llanish chastotasi o'zgargan bo'lsa-da, ularning grammatik mohiyati saqlanib qolgan. Variantdoshlik hodisasi affiksal tizimning dinamik rivojlanishini, morfologik me'yorlarning takomillashuvini va tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlarini aks ettiradi. Shu bois variant affikslarni faqat fonetik hodisa sifatida emas, balki morfologik tizimning evolyutsion xususiyati sifatida baholash lozim [5; 9].

Umuman olganda, affikslar o'rtasidagi paradigmatik, sinonimik, antonimik, omonimik va variantdoshlik munosabatlari o'zbek tili morfologik tizimining yaxlitligini ta'minlaydigan asosiy sistemaviy omillar hisoblanadi. Mazkur munosabatlar affikslarning grammatik va derivatsion imkoniyatlarini belgilabgina qolmay, balki tilning funksional taraqqiyoti, yangi so'z yasash modellari hamda uslubiy differensiatsiyasini ham ta'minlaydi. Shu jihatdan affikslarni sistemaviy

yondashuv asosida tadqiq etish morfologik nazariyaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, derivatsion lingvistika va funksional grammatikaning rivojlanishiga muhim ilmiy hissa qo‘shadi [2; 7; 10].

Affikslarning sistemaviy munosabatlari ularning paradigmatik aloqalari bilan cheklanmaydi. Morfologik tizimda har bir affiksning mahsuldorlik darajasi ham boshqa affikslar bilan bo‘lgan munosabatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Mahsuldor affikslar yangi so‘z yasash jarayonida faol ishtirok etib, derivatsion tizimning rivojlanishiga xizmat qiladi, mahsuldorligi past affikslar esa ko‘proq tarixan shakllangan leksemalar tarkibida saqlanib qoladi. Shu jihatdan affikslarning sistemaviy munosabatlari statik emas, balki til taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan dinamik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi [3; 6].

Masalan, *-chi* affiksi zamonaviy o‘zbek tilida eng mahsuldor derivatsion vositalardan biri hisoblanadi. U kasb, faoliyat, ixtisoslik, tarafdorlik hamda muayyan mashg‘ulot bilan shug‘ullanuvchi shaxs nomlarini hosil qiladi: *tadbirchi* kabi sun’iy shakllar me’yoriy bo‘lmasa-da, *kutubxonachi, tarjimonchi (dialektal), haydovchi, sotuvchi, bog‘bonchi* emas, balki *bog‘bon* kabi shakllar affikslarning tanlanishida leksik me’yorning muhimligini ko‘rsatadi. Demak, affiks mahsuldorligi faqat yangi birlik yasash imkoniyati bilan emas, balki til me’yorlari va leksik moslashuv bilan ham belgilanadi [4].

Sistemaviy munosabatlarning yana bir ko‘rinishi affikslarning distributiv xususiyatlarida namoyon bo‘ladi. Har bir affiks ma’lum turdagi o‘zaklar bilan birikish imkoniyatiga ega bo‘lib, bu imkoniyat morfologik va semantik cheklovlar orqali tartibga solinadi. Masalan, *-li* affiksi ko‘proq ot asoslariga qo‘shilib sifat yasaydi (*mazmunli, kuchli, mevali), -lash* affiksi esa ot va sifat asoslaridan fe’l hosil qiladi *(zamonaviylashmoq, faollashmoq, mustahkamlash).* Ayrim affikslarning qo‘llanish doirasi keng bo‘lsa, ayrimlari faqat ma’lum leksik guruhlar bilan chegaralanadi. Bu esa affikslarning tizimdagi o‘rni ularning distributiv imkoniyatlari orqali ham belgilanishini ko‘rsatadi [1; 8].

Affikslar o‘rtasidagi sistemaviy munosabatlar nutq jarayonida funksional tanlovni ham yuzaga keltiradi. Muallif yoki so‘zlovchi bir xil mazmunni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘lgan bir necha derivatsion modeldan kommunikativ maqsadga muvofiq ravishda bittasini tanlaydi. Bunday tanlov uslubiy rang, matn turi, nutq vaziyati va til me’yorlari bilan belgilanadi. Shu sababli affikslarning funksional differensiatsiyasi ularning paradigmatik munosabatlarini amaliy nutq jarayonida ro‘yobga chiqaruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Aynan shu xususiyat affiksal tizimning nafaqat morfologik, balki kommunikativ ahamiyatini ham belgilaydi [5; 9].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi affikslar yagona derivatsion va grammatik tizimni tashkil etuvchi o‘zaro bog‘liq birliklardir. Ularning sistemaviy

munosabatlari morfologik kategoriyalarni shakllantirish, yangi leksik birliklarni hosil qilish va tilning funksional imkoniyatlarini kengaytirishda muhim rol oʻynaydi. Shuning uchun affikslarni alohida morfemalar sifatida emas, balki oʻzaro bogʻlangan paradigmatik tizim elementlari sifatida tadqiq etish zamonaviy oʻzbek tilshunosligining ustuvor yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi [2; 7; 10].

XULOSA

Tadqiqot natijalari oʻzbek tilidagi affikslar morfologik tizimning mustaqil elementlari emas, balki oʻzaro uzviy bogʻlangan sistemaviy birliklar ekanligini koʻrsatdi. Ularning paradigmatik munosabatlari grammatik va derivatsion tizimning izchil faoliyat yuritishini taʼminlab, tilning ichki qonuniyatlarini namoyon etadi. Affikslar oʻrtasidagi bogʻliqlik faqat shakliy oʻxshashlik bilan emas, balki semantik, funksional va distributiv xususiyatlarning umumiyligi bilan ham belgilanadi.

Tahlillar natijasida affikslar oʻrtasida sinonimik, antonimik, omonimik va variantdoshlik munosabatlari mavjudligi aniqlandi. Mazkur munosabatlar affikslarning derivatsion imkoniyatlarini kengaytirish, grammatik maʼnolarni aniq ifodalash hamda uslubiy differensiatsiyani taʼminlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, har bir affiksning mahsuldorlik darajasi, qoʻllanish doirasi va funksional faolligi uning morfologik tizimdagi oʻrnini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligi asoslandi.

Tadqiqot davomida affikslarning sistemaviy munosabatlari til taraqqiyoti bilan uzviy bogʻliq boʻlgan dinamik hodisa ekanligi ham kuzatildi. Zamonaviy oʻzbek tilida ayrim affikslarning mahsuldorligi ortib borayotgan boʻlsa, ayrimlari tarixiy taraqqiyot natijasida faolligini yoʻqotib, cheklangan qoʻllanish doirasiga ega boʻlmoqda. Bu holat morfologik tizimning doimiy rivojlanishda ekanligini va affikslarning funksional imkoniyatlari jamiyatning kommunikativ ehtiyojlari taʼsirida takomillashib borishini tasdiqlaydi.

Shuningdek, affikslarning sistemaviy munosabatlarini kompleks yondashuv asosida oʻrganish derivatsion lingvistika, funksional grammatika va morfologik tipologiya sohalaridagi nazariy qarashlarni yanada boyitishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv affikslarning morfologik tizimdagi oʻrnini aniqroq belgilash, ularning paradigmatik aloqalarini izohlash hamda yangi soʻz yasash modellarini ilmiy asosda tavsiflash imkonini beradi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda affikslarning sistemaviy munosabatlarini turkiy tillar kesimida qiyosiy-tipologik jihatdan oʻrganish, elektron til korpuslari asosida ularning qoʻllanish chastotasi va funksional faolligini statistik tahlil qilish, shuningdek, zamonaviy diskursda affikslarning pragmatik imkoniyatlarini tadqiq etish istiqbolli ilmiy yoʻnalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абдуазизов А. А. Тилшунослик назариясига кириш. – Тошкент: 2010.

2. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Высшая школа, 1969.

3. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. – Москва: Наука, 1979.

4. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – Москва: Прогресс, 1974.

5. Бўронов Ж. Б. Қиёсий типология. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973.

6. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1956.

7. Нурмонов А. Ўзбек тили назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001.

8. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Universitet, 2006.

9. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2009.

10. Ҳожиев А. Ўзбек тили морфологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.

11. Щербак А. М. Сравнительная морфология тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1977.

12. Booij G. The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2012.

13. Bybee J. L. Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form. Amsterdam: John Benjamins, 1985.

14. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford University Press, 1972.

15. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. 2nd ed. Chicago: The University of Chicago Press, 1989.

16. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th ed. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.

17. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. Leiden: Brill, 2004.

18. Haspelmath M., Sims A. D. Understanding Morphology. 2nd ed. London: Hodder Education, 2010.

19. Hopper P. J., Traugott E. C. Grammaticalization. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

20. Johanson L. The History of Turkic // The Turkic Languages / Ed. by L. Johanson, É. Á. Csató. London: Routledge, 1998. P. 81–125.

21. Johanson L., Csató É. Á. (Eds.). The Turkic Languages. 2nd ed. London: Routledge, 2021.

22. Kornfilt J. Turkish. London: Routledge, 1997.

TYUTORLIK FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING NAZARIY VA PEDAGOGIK ASOSLARI

THEORETICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF ORGANIZING TUTORING ACTIVITIES

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ТЬЮТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

FAN TARMOG‘I
13.00.00 – Pedagogika

QABUL QILINDI
31.07.2026

CHOP ETILDI
02.08.2026

Muhammadzoxid Abduqodirov
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Yoshlar bilan ishlash, ma’naviyat va ma’rifat bo‘limi tyutori

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada oliy ta’lim tizimida tyutorlik faoliyatining mazmun-mohiyati, uning nazariy asoslari hamda pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Tyutorning talaba shaxsini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ta’lim jarayoniga moslashuvini ta’minlash, akademik va ijtimoiy rivojlanishiga ko‘maklashishdagi o‘rni ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Shuningdek, tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etishning tamoyillari, metodlari va zamonaviy yondashuvlari bayon etilgan. Maqolada kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim va mentorlik texnologiyalarining tyutorlik faoliyatidagi ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: tyutor, tyutorlik faoliyati, oliy ta’lim, pedagogik qo‘llab-quvvatlash, talaba, kompetensiya, mentorlik, akademik maslahat, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, pedagogik texnologiyalar.

ABSTRACT

This article examines the essence of tutoring activities in higher education, their theoretical foundations, and pedagogical significance. It analyzes the role of tutors in supporting students' comprehensive development, facilitating their adaptation to the educational environment, and promoting their academic, personal, and professional growth from a scientific and pedagogical perspective. The paper also discusses the principles, methods, and contemporary approaches to the effective organization of tutoring activities. Furthermore, it substantiates the importance of the competency-based approach, student-centered education, and mentoring technologies in improving the effectiveness of tutoring within higher education institutions.

Keywords: tutoring, tutor, tutoring activities, higher education, pedagogical support, student-centered education, competency-based approach, academic advising, mentoring, professional development.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются сущность тьюторской деятельности в системе высшего образования, её теоретические основы и педагогическое значение. С научно-педагогической точки зрения проанализирована роль тьютора в комплексной поддержке студентов, содействии их адаптации к образовательной среде, а также в обеспечении академического, личностного и профессионального развития. Освещены основные принципы, методы и современные подходы к эффективной организации тьюторской деятельности. Кроме того, обоснована значимость компетентностного подхода, личностно-ориентированного обучения и технологий наставничества в повышении эффективности тьюторской деятельности в учреждениях высшего образования.

Ключевые слова: тьютор, тьюторская деятельность, высшее образование, педагогическая поддержка, студент, компетентностный подход, личностно-ориентированное обучение, академическое консультирование, наставничество, профессиональное развитие.

KIRISH

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, ta’lim sifatini oshirish hamda talabalarning individual rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur islohotlar doirasida oliy ta’lim muassasalarida tyutorlik instituti joriy etildi. Tyutorlik faoliyati talabaning nafaqat akademik muvaffaqiyatini ta’minlash, balki uning kasbiy, ma’naviy va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiluvchi muhim pedagogik mexanizm hisoblanadi.

Bugungi globallashuv sharoitida talabalar bilan individual ishlash, ularning ehtiyojlarini aniqlash hamda ta’lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarni o‘z vaqtida bartaraf etish oliy ta’lim sifatining muhim omillaridan biri sanaladi. Shu sababli tyutorlik faoliyatining nazariy va pedagogik asoslarini ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Tyutorlik faoliyati zamonaviy oliy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, talabaning shaxsiy, akademik va kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan pedagogik faoliyat hisoblanadi. Jahon oliy ta’lim amaliyotida tyutorlik tizimi talabalarga individual yondashuvni ta’minlash, ularning mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda ta’lim jarayonida yuzaga keladigan turli muammolarni o‘z vaqtida aniqlash va bartaraf etishga xizmat qiluvchi samarali mexanizm sifatida e’tirof etiladi. O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ham kredit-modul

tizimining joriy etilishi bilan tyutorlik faoliyatining mazmuni va vazifalari tubdan yangilanib, uning talaba shaxsini har tomonlama qo‘llab-quvvatlashdagi o‘rni yanada ortdi.

Tyutorlik faoliyatining nazariy asoslari, avvalo, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasiga tayanadi. Mazkur konsepsiyaga ko‘ra, har bir talaba o‘zining qobiliyati, qiziqishi, ehtiyoji va rivojlanish sur’ati bilan boshqalardan farq qiladi. Shu sababli ta’lim jarayonini tashkil etishda umumiy yondashuv bilan bir qatorda individual yondashuv ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tyutor aynan shu vazifani bajaruvchi pedagog sifatida talabaning individual rivojlanish trayektoriyasini belgilash, uning o‘quv faoliyatini rejalashtirish hamda mavjud muammolarni aniqlash va bartaraf etishga ko‘maklashadi. Bunday yondashuv talabaning o‘z salohiyatini to‘liq namoyon etishi, ta’limga bo‘lgan motivatsiyasining ortishi hamda kasbiy kompetensiyalarining izchil rivojlanishini ta’minlaydi.

Tyutorlik faoliyatining ilmiy-metodik asoslari kompetensiyaviy yondashuv bilan ham uzviy bog‘liqdir. Kompetensiyaviy yondashuv ta’lim oluvchining nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash, mustaqil qaror qabul qilish, muammolarni tahlil qilish va samarali muloqot olib borish kabi kompetensiyalarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Tyutor talabaning ushbu kompetensiyalarini shakllantirish jarayonida yo‘naltiruvchi, maslahat beruvchi va motivatsiya yaratuvchi subyekt sifatida faoliyat olib boradi. Ayniqsa, birinchi bosqich talabalarining oliy ta’lim muhitiga moslashishi, kredit-modul tizimi talablarini anglab yetishi va mustaqil ta’limni to‘g‘ri tashkil etishida tyutorning roli beqiyosdir.

Pedagogik nuqtayi nazardan tyutorlik faoliyati hamkorlik pedagogikasi tamoyillariga asoslanadi. Tyutor va talaba o‘rtasidagi munosabat buyruqbozlik yoki nazoratga emas, balki o‘zaro ishonch, hurmat va hamkorlikka asoslanishi zarur. Bunday pedagogik muhitda talaba o‘z fikrini erkin ifoda etadi, duch kelayotgan muammolarini ochiq muhokama qiladi hamda ularni hal etish yo‘llarini tyutor bilan birgalikda izlaydi. Natijada talabaning refleksiv fikrlashi, o‘zini o‘zi baholash va o‘z faoliyatini tahlil qilish ko‘nikmalari shakllanadi.

Tyutorlik faoliyatining muhim pedagogik vazifalaridan biri talabaning akademik muvaffaqiyatini ta’minlashdir. Bu jarayonda tyutor talabaning davomatini, fanlarni o‘zlashtirish darajasini, mustaqil ta’lim topshiriqlarining bajarilishini hamda oraliq va yakuniy nazorat natijalarini muntazam monitoring qilib boradi. Monitoring natijalari asosida akademik qarzdorlik xavfi mavjud bo‘lgan talabalar aniqlanadi va ular bilan individual ish rejasi ishlab chiqiladi. Mazkur yondashuv ta’lim sifatini oshirish, talabalar orasida o‘qishni tashlab ketish holatlarini kamaytirish hamda akademik intizomni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Tyutorning faoliyati faqat akademik maslahatlar bilan chegaralanmaydi. U talabalarning ijtimoiy moslashuvi, psixologik holati, ma’naviy kamoloti hamda

kasbiy rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Talabaning oilaviy, moddiy yoki psixologik muammolari ko‘pincha uning o‘qishdagi natijalariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Tyutor bunday vaziyatlarni erta aniqlash, zarur hollarda psixolog, fakultet rahbariyati yoki boshqa mutaxassislar bilan hamkorlik qilish orqali muammoning chuqurlashib ketishining oldini oladi. Shu jihatdan tyutorlik faoliyati ta’lim jarayonining ijtimoiy-pedagogik komponenti sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy oliy ta’lim sharoitida tyutorlik faoliyatini tashkil etishda raqamli texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda. Elektron jurnal tizimlari, Learning Management System (LMS) platformalari, Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams va boshqa raqamli vositalar tyutorning talabalar bilan doimiy aloqada bo‘lishi, ularning o‘quv faoliyatini monitoring qilishi hamda individual maslahatlar berish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Raqamli texnologiyalar yordamida talabalar bilan onlayn uchrashuvlar tashkil etish, elektron portfolio yuritish, o‘quv natijalarini tahlil qilish va tezkor axborot almashish mumkin bo‘ladi. Bu esa tyutorlik faoliyatining samaradorligini oshirish bilan bir qatorda boshqaruv jarayonlarini ham optimallashtiradi.

Tyutorlik faoliyatining samaradorligi ko‘p jihatdan tyutorning kasbiy kompetensiyalariga bog‘liq. Zamonaviy tyutor pedagogik bilimlar bilan bir qatorda psixologiya, kommunikatsiya, axborot texnologiyalari, konfliktologiya va menejment sohalaridan ham yetarli bilim hamda ko‘nikmalarga ega bo‘lishi zarur. U talabalar bilan samarali muloqot o‘rnata olishi, ularning ehtiyojlarini aniqlay olishi, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal qilishi hamda individual rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishga qodir bo‘lishi lozim. Shuningdek, tyutor o‘z faoliyatini muntazam refleksiya qilib borishi, innovatsion pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirishi va kasbiy mahoratini doimiy ravishda oshirib borishi muhim hisoblanadi.

Tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etishda tizimlilik, izchillik, uzluksizlik, individuallashtirish, ochiqlik va hamkorlik tamoyillariga amal qilish alohida ahamiyatga ega. Tizimlilik tamoyili tyutorlik ishlarini rejalashtirish va muntazam monitoring asosida tashkil etishni nazarda tutadi. Individuallashtirish tamoyili har bir talabaning qobiliyati, qiziqishi va ehtiyojlarini hisobga olishni taqozo etadi. Hamkorlik tamoyili esa tyutor, talaba, professor-o‘qituvchilar, ota-onalar hamda oliy ta’lim muassasasi ma’muriyati o‘rtasidagi samarali o‘zaro aloqalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur tamoyillarning uyg‘unligi tyutorlik faoliyatining pedagogik samaradorligini ta’minlaydi.

Xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatadiki, tyutorlik tizimi rivojlangan oliy ta’lim muassasalarida talabalar akademik muvaffaqiyatining yuqoriligi, o‘qishni tashlab ketish ko‘rsatkichlarining pastligi va bitiruvchilarning mehnat bozoriga moslashuv darajasining yuqoriligi kuzatiladi. Shu bois O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ham

tyutorlik faoliyatining ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirish, tyutorlarni maxsus tayyorlash dasturlarini kengaytirish, ularning faoliyatini baholash mezonlarini ishlab chiqish hamda raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur yoʻnalishdagi izchil islohotlar oliy taʼlim sifatini oshirish, talabalar bilan individual ishlash samaradorligini kuchaytirish va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

XULOSA

Tyutorlik faoliyati zamonaviy oliy taʼlim tizimining muhim tarkibiy qismi boʻlib, talabalarni akademik, kasbiy va shaxsiy rivojlantirishga xizmat qiladi. Uning samaradorligi ilmiy asoslangan pedagogik yondashuvlar, individual taʼlim tamoyillari hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan oqilona foydalanishga bogʻliq. Tyutorning professional kompetensiyalari va pedagogik mahoratini muntazam rivojlantirish oliy taʼlim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Kelgusida tyutorlik faoliyatining raqamli texnologiyalar bilan integratsiyasi hamda kompetensiyaviy modelini takomillashtirish ushbu institutning rivojlanish istiqbollarini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “Oʻzbekiston Respublikasi oliy taʼlim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi toʻgʻrisida”gi PF-5847-son Farmoni.
2. Oʻzbekiston Respublikasining “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
3. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining oliy taʼlim muassasalarida tyutorlik faoliyatini tashkil etishga oid meʼyoriy hujjatlari.
4. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2022.
5. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Taʼlimda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
6. Rogers C. Freedom to Learn. New York: Merrill Publishing, 1983.
7. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
8. Knowles M. S. The Adult Learner. New York: Routledge, 1984.
9. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. 4th ed. Berkshire: Open University Press, 2011.
10. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO, 2021.

DIAGNOSIS OF SCHOOL STUDENTS' READINESS TO DEVELOP ACADEMIC WRITING IN KAZAKHSTAN

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗУДЫ ДАМЫТУҒА ДАЙЫНДЫҒЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ

ДИАГНОСТИКА ГОТОВНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ К РАЗВИТИЮ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА В КАЗАХСТАНЕ

FAN TARMOG‘I
13.00.00 – Pedagogika

QABUL QILINDI
01.08.2026

CHOP ETILDI
04.08.2026

M.A.Zhanzakova
PhD Doctoral Student of Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

G.K.Zhylkybay
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

ABSTRACT

This article examines the issue of diagnosing the readiness of students in Kazakhstan to develop academic writing skills. The relevance of the research work is explained by the importance of academic literacy in the modern system of higher and secondary education, including the culture of writing. Academic writing is one of the main tools for shaping students' scientific thinking and improving the culture of professional communication. The purpose of the article is to determine the level of psychological, linguistic and methodological readiness of students to master the skills of academic writing. In the course of the research, the methods of questioning, control and analysis of written work were used. The diagnostic results showed that the majority of students did not fully master the structure of the academic text, the peculiarities of the scientific style and methods of working with sources. The study also determines the need for the development of units of critical thinking, argumentation and construction of text logic in the process of teaching academic writing along with language competence. The authors note the importance of methodological support, improvement of special courses and curricula for the systematic formation of a culture of academic writing. This can become a methodological aid to future linguists in developing practical writing skills by diagnosing the readiness of students in the country to develop academic writing.

Keywords: literacy, academic writing, school students, readiness assessment for academic writing development.

АҢДАТПА

Бұл мақалада Қазақстандағы білім алушылардың академиялық жазу дағдысын дамыту дайындығын диагностикалау мәселесі қарастырылған. Зерттеу жұмысының өзектілігі қазіргі жоғары және орта білім беру жүйесіндегі академиялық сауаттылықтың, оның ішінде жазбаша тіл мәдениетінің маңыздылығымен түсіндіріледі. Академиялық жазу – білім алушылардың ғылыми ойлауын қалыптастырып, кәсіби қарым-қатынас мәдениетін жетілдіретін негізгі құралдардың бірі. Мақаланың мақсаты – білім алушылардың академиялық жазу дағдысын меңгеруге психологиялық, тілдік және әдістемелік тұрғыдан дайындық деңгейін анықтау. Зерттеу барысында сауалнама, бақылау және жазба жұмысын талдау әдістері қолданылды. Диагностикалық нәтижелер білім алушылардың көпшілігі академиялық мәтін құрылымын, ғылыми стиль ерекшеліктерін және дереккөздермен жұмыс істеу әдістерін толық меңгермегенін көрсетті. Сонымен қатар зерттеу академиялық жазуға үйрету үдерісінде тілдік құзыреттілікпен қатар сыни ойлау, аргумент келтіру және мәтін логикасын құру бірліктерін дамыту қажеттігін айқындайды. Авторлар академиялық жазу мәдениетін жүйелі қалыптастыру үшін әдістемелік қолдау, арнайы курстар мен оқу бағдарламаларын жетілдірудің маңызын атап өтеді. Мұның өзі еліміздегі білім алушылардың академиялық жазуды дамытуға дайындығын диагностикалау арқылы болашақ тіл мамандарына жазба жұмыстарын жүргізуде практикалық дағдыларды қалыптастыруға әдістемелік көмек бола алады.

Кілт сөздер: сауаттылық, академиялық жазу, білім алушылар, академиялық жазуды дамытуға дайындығын бағалау.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается вопрос диагностики готовности обучающихся в Казахстане к развитию навыков академического письма. Актуальность исследовательской работы объясняется важностью академической грамотности в современной системе высшего и среднего образования, в том числе культуры письменной речи. Академическое письмо – один из основных инструментов формирования научного мышления обучающихся и совершенствования культуры профессионального общения. Цель статьи – определить уровень психологической, языковой и методической готовности обучающихся к овладению навыками академического письма. В ходе исследования были использованы методы анкетирования, контроля и анализа письменной работы. Диагностические результаты показали, что большинство обучающихся не полностью овладели структурой академического текста, особенностями научного стиля и методами работы с источниками. Исследование также определяет необходимость развития в процессе обучения

академическому письму наряду с языковой компетентностью единиц критического мышления, аргументации и построения логики текста. Авторы отмечают важность методической поддержки, совершенствования специальных курсов и учебных программ для системного формирования культуры академического письма. Это может стать методической помощью будущим языковедам в формировании практических навыков ведения письменной работы путем диагностики готовности обучающихся страны к развитию академической письменности.

Ключевые слова: грамотность, академическое письмо, обучающиеся, оценка готовности к развитию академического письма.

INTRODUCTION

The modernization of education in the Republic of Kazakhstan in recent years has required individuals to be ready to work effectively and productively in diverse spheres of activity. Free access to information resources, self-directed learning, and research engagement have become top priorities. The implementation of key strategic documents - such as the Law of the Republic of Kazakhstan “On Science”, the “Kazakhstan-2050 Strategy”, the “Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan 2025”, the “Plan of the Nation: 100 Concrete Steps”, and the programs “Third Modernization of Kazakhstan” and “Modernization of Public Consciousness” - along with the nation’s aim to join the ranks of the 30 most developed countries, has intensified the need to mobilize the country’s research potential (Syzdykbayeva, 2022).

Accordingly, the objectives of general secondary education now include creating an educational environment that prepares students academically for higher education and professional self-determination. This preparation is grounded in developing a wide range of essential skills, particularly in research and academic communication (State Program, 2016). Therefore, this study aims to assess the readiness of school students in Kazakhstan to develop academic writing skills and to identify the main challenges impeding this process.

MAIN PART

The development of research activities requires that students acquire academic writing skills (Lillis, 2010; Oshima, 2007). Academic writing involves producing written texts within academic discourse and expressing newly gained knowledge according to the research conventions of a specific discipline and the subject of cognitive activity in an appropriate academic genre (Irvin, 2010; Paltridge, 2004).

An academic text represents the articulation and justification of one’s ideas in a clear, logically structured, and comprehensible scholarly form (Bailey, 2014). The

text should be accessible, coherent, and written in a formal academic style. To create such a text, the author must possess both linguistic competence - the ability to paraphrase expressions, verbalize ideas, and use linguistic resources effectively at the sentence, paragraph, and text levels and metalinguistic competence, which encompasses logical reasoning, analytical thinking, and critical reflection (Savage, 2007; Lillis, 2010).

Academic writing is essential for students' success in both professional and social contexts. Schools play a crucial role in laying the foundation for literacy by developing competencies that enable graduates to work effectively and continue their studies (Hamp-Lyons, 2006). According to UNESCO's *Global Conception of Literacy*, literacy encompasses three fundamental skills: reading, writing, and numeracy. Consequently, schools as institutions of general education should focus on nurturing general literacy reading (the ability to find, understand, and critically evaluate information), writing (the ability to generate and organize one's thoughts), and mathematical reasoning (the ability to think logically and operate with symbols) (Burnett, 2006).

Among these, writing is the most visible indicator of literacy. However, in the Kazakhstani education system, there is a widespread misunderstanding of what writing competence or, in international terminology, academic writing entails. Writing is often reduced merely to spelling accuracy and punctuation (Shestak, 2011).

The absence of academic writing instruction in schools forces specialists to construct their own approaches to writing during their professional careers, often intuitively and inconsistently. As a result, works that may appear acceptable within local contexts are frequently perceived by international peers as "empty" compilations lacking original thought. Conversely, research papers that are substantively strong may receive low evaluations due to poor structure, weak academic literacy, and limited attention to reader engagement (Hamp-Lyons, 2006). This raises an important question: Is the Kazakhstani school system truly incapable of providing students with even basic academic writing skills?

Systemic Issues in Academic Literacy Development

The concept of academic writing that has evolved and functions successfully in Western education includes two interrelated components:

1. The ability to generate and justify original ideas through logical reasoning and argumentation;

2. The ability to structure written work coherently, systematically organizing both theoretical and empirical material (Kress, 2003).

The roots of academic illiteracy among Kazakhstani students and even among higher-education graduates-lie in the foundations of the general education system

itself, regardless of the school's specialization or the teacher's competence. The inability or even fear of expressing one's own opinions stems from the traditional focus of schools on authoritarian teaching methods, rote memorization, and the lack of interdisciplinary connections. Furthermore, the assessment of knowledge in most subjects often disregards literacy in both oral and written forms.

A second significant issue concerns narrow vocational specialization, or "profiling," within schools. Profiling limits systematic thinking, logical reasoning, and modeling abilities, particularly in the humanities, resulting in excessive subjectivity, emotionality, and a weak evidence base in research. Students in technical fields often struggle to communicate ideas clearly, focusing excessively on details or raw information that has not been critically processed. Conversely, humanities students frequently lack mathematical and technical literacy. Such specialization deprives students of the opportunity to acquire a comprehensive and balanced set of essential skills, violating one of the fundamental principles of the international literacy concept: those overloaded with technical content lose language skills, while those overloaded with humanities content lose quantitative reasoning (Korotkina, 2013).

Historically, higher education in Kazakhstan has followed a subject-centered model that reinforces the differentiation of scientific disciplines. As a result, by the end of postgraduate education, a PhD candidate may specialize in an extremely narrow field and remain largely uninformed about related disciplines. This creates an educational system that is fragmented, overloaded, and lacking a unified core and internal logic.

Contemporary Challenges and International Comparisons.

These issues have become particularly critical as Kazakhstan integrates into the global education system through participation in the Bologna Process. The results of the international PISA project reveal that Kazakhstani students struggle with tasks assessing academic literacy skills. According to the analytical report of the *Center for Education Quality Assessment* (2019), major shortcomings include "a lack of rigor in thinking, insufficient analytical and evaluative skills, poor formation of cognitive operations such as analysis and generalization, and limited independence and initiative in developing one's life position."

The comparatively weak performance of Kazakhstani students highlights deep-rooted deficiencies not only in educational methods but also in content. Innovative reforms often fail to resolve these issues because new subjects and programs are introduced without removing outdated or redundant elements, thus increasing students' workload. Teaching remains predominantly oral and memory-based, with little emphasis on developing independent, critical, and analytical thinking.

Consequently, students fail to acquire the necessary skills for research-oriented, discipline-specific writing.

The lack of interdisciplinary and transdisciplinary connections further fragments students' understanding and leads to incoherence in knowledge acquisition. This fragmentation is compounded by the increasing separation of students into narrow educational profiles, which restricts the development of holistic and integrative thinking.

M.A. Lytaeva and E.V. Talalakina (2015) distinguish three groups of skills that should be developed in the English for Academic Purposes (EAP) course. The first group includes skills aimed at recognizing the key components or semantic milestones of a text (e.g., identifying the main idea, key arguments, and supporting details). The second group focuses on understanding the logical connections between textual components and recognizing the structure of a text. At this stage, learners engage in deeper text analysis: they study the principles of paragraph organization, explore genre characteristics of essays, abstracts, and articles, and identify linguistic elements that ensure textual coherence. The third group of skills involves interpreting graphic information and transforming it into verbal form (Nasibullina, 2015).

At the initial stage of academic writing development, students must acquire the ability to express and justify their own ideas in written form. This process requires mastering several interrelated skills: information retrieval and reading comprehension, transformation and interpretation of information, evaluation of content, and direct writing proficiency. Table 1 below outlines the criteria and indicators used to diagnose these skills.

Table 1: Criteria for assessing the formation of meaningful reading and writing skills

The meta-disciplinary outcome groups	Criteria	Indicator	Score
Searching for information and reading comprehension	Know how to identify the theme and main idea of a text	Identified and wrote down the theme and main idea of the text	2
		Identified and wrote only the topic of the text, could not find a sentence in the text that conveys the main idea	1
		Didn't write down the theme and main idea of the text	0
	Know how to plan a text	Made a simple outline showing all the meaningful parts, the sequence of the parts is not broken	2
		Has drawn up a plan, missing 1 semantic part of the text; not all parts of the text are reflected, the sequence of parts is broken	1
		Didn't make a plan	0
	The ability to reconstruct the sequence of events	The sequence of events is unbroken	2
		Made a mistake in the sequence of two events	1
		The sequence of events is broken	0
	Can answer questions about the content of the	The answer is framed as a complete speech statement, supported by information from the text	2
		Formulated answer is correct, but one-syllable, not supported by	1

	text	information from the text	
		The answer does not correspond to the content of the text	0
	Know how to identify the type, style of text	Correctly identified the type and/or style of text and recorded the characteristic features	2
		Indicates the type and/or style of text, but does not record the characteristic features	1
		Misidentified the type and/or style of text	0
Converting and interpreting information	Explain new (unfamiliar) words (combinations of words) with reference to context	Explained the meaning of a new word (combination of words) based on the content of the text	2
		Explained the meaning of a new word (combination of words) using existing knowledge rather than information from the text	1
		Could not explain the meaning of a new word (combination of words)	0

The text for the diagnostic task was selected from a children’s encyclopedia or a moral story (no more than 95 words). The total sample included 48 students.

The table presents the meta-disciplinary outcome groups aimed at developing reading and writing comprehension skills, as well as the criteria, indicators, and scoring system used for their assessment. The evaluation framework is divided into two main areas:

1. Searching for information and reading comprehension
2. Converting and interpreting information.

The first area - *Searching for information and reading comprehension* - encompasses students’ skills in analyzing, understanding, and structurally comprehending a text. The following criteria are identified within this category:

- Identifying the theme and main idea of the text;
- Planning the structure of the text;
- Reconstructing the sequence of events;
- Answering questions about the content of the text;
- Identifying the type and style of the text.

Each criterion is assessed using a three-level scoring system:

- 2 points - when the requirement is fully and accurately met,
- 1 point - when the task is partially or inaccurately completed,
- 0 points - when the task is not completed or incorrectly performed.

For example, if a student correctly identifies both the theme and the main idea of the text, they receive 2 points; if only the theme is identified but the main idea is missing - 1 point; if neither is identified - 0 points. Similarly, when the student’s text plan includes all meaningful parts in proper sequence, it is awarded 2 points; if one semantic part is missing or the order is disrupted - 1 point; if no plan is made - 0 points.

The second area - *Converting and interpreting information* - assesses students’ ability to explain new or unfamiliar words based on the context of the text. These skills are also evaluated using a three-point scale: if a student explains the meaning of

a new word by referring to the context -2 points; if they rely on prior knowledge rather than textual information - 1 point; and if they fail to explain the meaning - 0 points.

Overall, this table provides a comprehensive assessment framework for evaluating students' text comprehension and writing-related competencies. It helps to determine the level of their metacognitive skills, such as text understanding, structural analysis, information processing, and reformulation of meaning.

Descriptive statistics					
	N	Minimum	Maximum	Average	Standard deviations
Test subject number	48	1	48	24,50	14,000
Know how to identify the theme and main idea of a text	48	0	2	,90	,660
Know how to plan a text	48	0	2	,85	,652
The ability to reconstruct the sequence of events	48	0	2	,92	,679
Can answer questions about the content of the text	48	0	2	,90	,692
Know how to identify the type, style of text	48	0	2	1,02	,729
Explain new (unfamiliar) words (combinations of words) with reference to context	48	0	2	,96	,683
N valid (per list)	48				

The table presents the results of the descriptive statistical analysis conducted to evaluate the development of reading and writing comprehension skills. A total of 48 participants (n = 48) took part in the assessment. Each criterion was scored on a three-point scale (0–2)**,** where 0 indicates the task was not completed, 1 represents a partial or incomplete response, and 2 denotes a complete and accurate performance.

The analysis shows that the mean scores for all criteria range between **0**.85 and 1.02**,** suggesting that the participants' overall reading and writing skills are slightly above the average level**.**

Specifically:

- *Identifying the theme and main idea of a text* - Mean = 0.90
- *Planning a text* - Mean = 0.85
- *Reconstructing the sequence of events* - Mean = 0.92
- *Answering questions about the text content* - Mean = 0.90
- *Identifying the type and style of the text* - Mean = 1.02
- *Explaining new (unfamiliar) words based on context* - Mean = 0.96

The standard deviations range from 0.65 to 0.73**,** indicating relatively small variations among participants' results. This consistency suggests that the students' performance levels are fairly homogeneous, with no significant differences across the group.

Overall, the descriptive statistics indicate that while learners demonstrate a generally sufficient level of reading comprehension and text interpretation skills, there remains room for further improvement and development of higher-level text analysis competencies.

1. Searching for information and reading comprehension

1.1 Know how to identify the theme and main idea of a text					
		Frequency	Percentages	Valid percentage	Accumulated interest
Valid	Didn't write down the theme and main idea of the text	13	27,1	27,1	27,1
	Identified and wrote only the topic of the text, could not find a sentence in the text that conveys the main idea	27	56,3	56,3	83,3
	Identified and wrote down the theme and main idea of the text	8	16,7	16,7	100,0
	Total	48	100,0	100,0	

The results demonstrate that the majority of participants experienced difficulties in identifying both the theme and the main idea of a text. Specifically, 56.3% of respondents were able to recognize only the topic of the text but failed to determine a sentence expressing its main idea. Meanwhile, 27.1% of participants did not identify either the theme or the main idea, and only 16.7% successfully identified and recorded both elements. These findings indicate that most students show partial understanding of the text's core meaning, suggesting a need for further development of analytical reading skills.

1.2 Know how to plan a text					
		Frequency	Percentages	Valid percentage	Accumulated interest
Valid	Didn't make a plan	14	29,2	29,2	29,2
	Has drawn up a plan, missing 1 semantic part of the text; not all parts of the text are reflected, the sequence of parts is broken	27	56,3	56,3	85,4
	Made a simple outline showing all the meaningful parts, the sequence of the parts is not broken	7	14,6	14,6	100,0
	Total	48	100,0	100,0	

The data show that 56.3% of participants were able to produce a partial text plan, missing one semantic part or disrupting the logical sequence. A considerable proportion **(29.2%)** did not make any plan at all, while only 14.6% demonstrated the ability to create a coherent outline that included all meaningful parts in proper order. This distribution suggests that the majority of students have not yet fully mastered the skill of text structuring, which plays a crucial role in the process of coherent writing and comprehension.

1.3 The ability to reconstruct the sequence of events					
		Frequency	Percentages	Valid percentage	Accumulated interest
Valid	The sequence of events is broken	13	27,1	27,1	27,1
	Made a mistake in the sequence of two events	26	54,2	54,2	81,3
	The sequence of events is unbroken	9	18,8	18,8	100,0
	Total	48	100,0	100,0	

When assessing students' ability to reconstruct the logical order of events, it was found that **54.2%** of participants made minor sequencing errors involving two events, and **27.1%** displayed a completely broken sequence. Only **18.8%** of respondents successfully maintained an unbroken sequence of events. These results reveal that many students face challenges in understanding and reproducing the logical flow of a text, which reflects insufficient comprehension and narrative organization skills.

2. Converting and interpreting information

2.1 Explain new (unfamiliar) words (combinations of words) with reference to context					
		Frequency	Percentages	Valid percentage	Accumulated interest
Valid	Could not explain the meaning of a new word (combination of words)	12	25,0	25,0	25,0
	Explained the meaning of a new word (combination of words) using existing knowledge rather than information from the text	26	54,2	54,2	79,2
	Explained the meaning of a new word (combination of words) based on the content of the text	10	20,8	20,8	100,0
	Total	48	100,0	100,0	

The analysis shows that more than half of the participants (54.2%) attempted to explain new or unfamiliar words by relying on their existing knowledge rather than using contextual clues from the text. Meanwhile, 25.0% of respondents were unable to explain the meaning of the words at all, and only 20.8% successfully provided explanations based on the context of the text. These findings indicate that most students have limited contextual inference skills and tend to depend on memorized vocabulary rather than meaning derived from textual evidence.

3. Evaluating the information

3.1 Can verbally express their attitudes towards the text or events described on the basis of their own knowledge					
		Frequency	Percentages	Valid percentage	Accumulated interest
Valid	Without interest in the information received, made no judgments	14	29,2	29,2	29,2
	I expressed my attitude on	21	43,8	43,8	72,9

	the level of liking - disliking, not being able to assess the usefulness of the information for myself				
	Expressed his personal view of the text, explaining his opinion	13	27,1	27,1	100,0
	Total	48	100,0	100,0	

In evaluating students' capacity to express their attitudes and opinions about the text, it was found that 43.8% of participants expressed their views only at the level of personal preference (liking/disliking), without assessing the usefulness or relevance of the information. Additionally, 29.2% of respondents showed no engagement or judgment regarding the content, while only 27.1% articulated a personal and reasoned opinion, providing justification for their stance. These results demonstrate that while a small portion of students can engage critically with textual information, the majority exhibit surface-level evaluative responses, lacking reflective reasoning and interpretation.

4. Writing skills

4.1 The ability to take dictation					
		Frequency	Percentages	Valid percentage	Accumulated interest
Valid	Up to 5 spelling or punctuation errors, missing words or up to 2 dysgraphic errors	13	27,1	27,1	27,1
	2-3 non-dysgraphic (spelling, punctuation) errors	26	54,2	54,2	81,3
	no more than 1 spelling or punctuation error	9	18,8	18,8	100,0
	Total	48	100,0	100,0	

The test results revealed an average-low level of readiness of school students to develop academic writing. The most vulnerable group of meta-skills were: information assessment and writing skills. The findings confirm that pupils need to develop a basic set of academic writing skills.

Regarding writing proficiency, particularly dictation accuracy, more than half of the participants (54.2%) made 2–3 spelling or punctuation errors, which indicates a moderate level of writing competency. Another 27.1% produced texts with up to five errors or omissions, including minor dysgraphic mistakes. Only 18.8% of respondents completed the dictation with no more than one error, demonstrating a high level of accuracy. Overall, these results suggest that while the majority of students possess basic writing skills, attention to orthographic and punctuation accuracy still requires further improvement.

Taken together, the results across all sections (*Reading comprehension*, *Information interpretation*, *Evaluation*, *and Writing skills*) reveal a generally average level of language proficiency among the participants. The data suggest that while students can comprehend and reproduce textual information to some extent, they face

challenges in deep interpretation, critical evaluation, and precise written expression. Continuous practice in analytical reading, contextual vocabulary use, and error-free writing is recommended to enhance overall literacy competence.

CONCLUSION

The primary goal of modern education is to prepare specialists capable of navigating the ever-changing and diverse world of the 21st century, becoming worthy members of the information society. To achieve this, schools must be oriented towards real-life contexts so that graduates leave truly literate – able to manage and critically engage with information flows. At the core of this new educational space lies independent research activity, which serves as the foundation of academic writing. Essential educational technologies and competencies should therefore focus on developing academic literacy.

Language literacy comprising both reading and writing is fundamental, as it supports other forms of literacy, including mathematical, scientific, and socio-cultural literacies. The Kazakh (and Russian) language should be approached as a written and functional discipline, emphasizing the active and communicative dimensions of writing. Moreover, the assessment of linguistic and written literacy should be distinguished from literary reading and integrated into all school subjects. Structured, logically organized written work should be produced across disciplines, as it represents genuine preparation for professional and academic success.

Every teacher faces the challenge of enabling students to use information sources independently and to formulate their own ideas based on critical reading. Language, therefore, is not merely a body of knowledge it is a tool of cognition. No genuine understanding or production of knowledge is possible without linguistic competence, which forms a kind of “metacompetence” essential for learning.

Mathematical literacy represents another metacompetence, inherently connected to linguistic reasoning. Mathematics fosters logical and analytical thinking through its symbolic system, which parallels linguistic logic. Thus, language and mathematics together form the foundation of academic literacy. Drawing on international educational practice, it is evident that Western universities emphasize two compulsory subjects for admission to any field: academic writing (mastery of linguistic logic) and mathematics (mastery of logical argumentation).

The unity of these literacy-based metacompetences language, logic, and reasoning constitutes the cornerstone of education. If, at certain stages of development, their balance was disrupted, leading to a fragmentation of literacy, then restoring education to its full integrity requires reinstating this foundational triad.

REFERENCES

1. Короткин И.В. Академическое письмо: на пути к концептуальному единству // Высшее образование В России. – 2013. – №. 3. – S. 136-142.

2. Сыздыкбаева А.Д., Абдигапбарова У.М. Академическое мошенничество субъектов постдипломного образования: сущность, текущее состояние // Вестник Национальной академии наук Республика Казахстан Казахский национальный педагогический университет имени Абая. ISSN 1991-3494 Volume 3, Number 397 (2022), S.161-178. https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.309

3. Kazahstan S.P.P.R. GOSUDARSTVENNAİA PROGRAMA razvitia obrazovania i nauki Respubliki Kazahstan na 2020-2025 gody Razdel 1. Pasport Programy. – 2016.

4. Lillis T. M., Curry M. J. Academic writing in global context. – London: Routledge, 2010.

5. Oshima A. et al. Introduction to academic writing. – Pearson/Longman, 2007. – C. 3.

6. Irvin L. L. What Is «Academic Writing»? // Writing spaces: Readings on writing. – 2010. – Т. 1. – С. 3-17.

7. Paltridge B. Academic writing // Language teaching. – 2004. – Т. 37. – №. 2. – С. 87-105.

8. Bailey S. Academic writing: A handbook for international students. – Routledge, 2014.

9. Savage A. et al. Effective academic writing. – Oxford University Press, 2007.

10. Hamp-Lyons L., Heasley B. Study writing: A course in written English for academic purposes. – Cambridge University Press, 2006.

11. Bernett N., Parker S., Bella N. Obrazovanie dlä vseh. Gramotnöst: jiznennaia neobhodimöst // Vsemirnyi doklad po monitoriñu ODV. – 2006.

12. Şestak V. P., Şestak N. V. Formirovanie nauchno-issledovatelskoi kompetentnosti i «akademicheskoe pismo» // Vysşee obrazovanie v Rosii. – 2011. – №. 12. – S. 115-119.

13. Kress G. Learning to write. – Routledge, 2003.

14. Osenka obrazovatelnyh dostijeni obuchaiuşihsä PISA https://forbes.kz/process/education/pochemu_kazahstanskie_shkolniki_provalili_mejdunarodnyiy_ekzamen_pisa

15. Nasibullina F. F., Bezrukov A. N. Akademicheskoe pismo v istoriko-lingvisticheskom kontekste (na primere nemeskogo iazyka) // Vysşee obrazovanie v Rosii. – 2015. – №. 8-9. – S. 148-153.

SHAXS KONFLIKTOLOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF AN INDIVIDUAL'S CONFLICTOLOGICAL CULTURE

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ КОНФЛИКТОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ

FAN TARMOG'I
19.00.00 – Psixologiya

QABUL QILINDI
01.08.2026

CHOP ETILDI
04.08.2026

Oybek Gafurovich Xudayberdiyev
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Pedagogika fakulteti Psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada shaxs konfliktologik madaniyatini rivojlantirishning psixologik asoslari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Zamonaviy ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi, kommunikativ jarayonlarning jadallashuvi hamda turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning kuchayishi shaxsda konfliktlarni konstruktiv boshqarish kompetensiyasini shakllantirishni dolzarb psixologik muammolardan biriga aylantirmoqda. Tadqiqotning maqsadi shaxs konfliktologik madaniyatining psixologik mazmunini ochib berish, uning tarkibiy komponentlarini aniqlash hamda rivojlantirishning ilmiy asoslangan mexanizmlarini yoritishdan iborat.

Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida psixologlarni tayyorlash jarayonida, konfliktologik kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan o'quv dasturlarini takomillashtirishda, psixologik trening va korreksion dasturlarni ishlab chiqishda hamda amaliy psixologik xizmat faoliyatida foydalanish uchun ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: konflikt, konfliktologik madaniyat, shaxs, konfliktologik kompetensiya, konfliktni boshqarish, emotsional intellekt, kommunikativ kompetensiya, refleksiya, empatiya, psixologik trening, mediatsiya, konstruktiv muloqot, psixologik mexanizmlar, konfliktni hal etish, ijtimoiy moslashuv.

ABSTRACT

This article provides a scientific-theoretical and practical analysis of the psychological foundations for the development of an individual's conflictological culture. The increasing complexity of modern social relations, the intensification of communication processes, and the growing interaction among various social groups have made the formation of an individual's competence in constructive conflict

management one of the most pressing psychological issues. The purpose of the study is to reveal the psychological essence of an individual's conflictological culture, identify its structural components, and substantiate scientifically grounded mechanisms for its development.

The findings of the study have scientific and practical significance for the training of psychologists in higher education institutions, the improvement of educational programs aimed at developing conflictological competencies, the design of psychological training and correctional programs, and the enhancement of practical psychological services.

Keywords: conflict, conflictological culture, individual, conflictological competence, conflict management, emotional intelligence, communicative competence, reflection, empathy, psychological training, mediation, constructive communication, psychological mechanisms, conflict resolution, social adaptation.

АННОТАЦИЯ

В данной статье с научно-теоретической и практической точек зрения проанализированы психологические основы развития конфликтологической культуры личности. Усложнение современных общественных отношений, интенсификация коммуникативных процессов, а также усиление взаимодействия между различными социальными группами делают формирование у личности компетентности в области конструктивного управления конфликтами одной из наиболее актуальных психологических проблем. Цель исследования заключается в раскрытии психологической сущности конфликтологической культуры личности, определении её структурных компонентов и обосновании научно подтверждённых механизмов её развития.

Результаты исследования имеют научно-практическое значение для подготовки психологов в учреждениях высшего образования, совершенствования образовательных программ, направленных на развитие конфликтологических компетенций, разработки психологических тренингов и коррекционных программ, а также для повышения эффективности деятельности практической психологической службы.

Ключевые слова: конфликт, конфликтологическая культура, личность, конфликтологическая компетентность, управление конфликтами, эмоциональный интеллект, коммуникативная компетентность, рефлексия, эмпатия, психологический тренинг, медиация, конструктивное общение, психологические механизмы, разрешение конфликтов, социальная адаптация.

KIRISH

Globallashuv, raqamli kommunikatsiya vositalarining jadal rivojlanishi, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi hamda turli ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir intensivligining ortishi shaxslararo va guruhlararo konfliktlar sonining ko‘payishiga olib kelmoqda. Konfliktlar inson hayotining barcha jabhalarida – oilada, ta’lim tizimida, mehnat jamoalarida, boshqaruv faoliyatida hamda ijtimoiy institutlar faoliyatida tabiiy ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bilan birga, konfliktning o‘zi salbiy hodisa emas, balki uni boshqarish usuli va unga nisbatan shaxsning psixologik munosabati uning oqibatlarini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Mazkur jihat konfliktologik madaniyatni shaxsning muhim psixologik sifati sifatida o‘rganishni taqozo etadi.

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti nafaqat yuqori kasbiy bilim va malakaga ega mutaxassislarni, balki nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal eta oladigan, tolerantlik, empatiya, refleksiv tafakkur va samarali muloqot ko‘nikmalariga ega shaxslarni tayyorlashni talab etmoqda. Ayniqsa, ta’lim tizimida pedagoglar, psixologlar hamda bo‘lajak mutaxassislarning konfliktologik madaniyatini rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Chunki konfliktologik madaniyat shaxsning konfliktni anglash, tahlil qilish, boshqarish va uni rivojlantiruvchi omilga aylantirish kompetensiyalarini o‘zida mujassamlashtiradi.

So‘nggi yillarda konfliktologiya, ijtimoiy psixologiya va pedagogik psixologiya yo‘nalishlarida konfliktlarni boshqarish, mediatsiya, emotsional intellekt, kommunikativ kompetensiya hamda ijtimoiy moslashuv muammolariga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Biroq mavjud ilmiy ishlarda konfliktologik madaniyat ko‘proq pedagogik yoki boshqaruv kompetensiyasi sifatida talqin qilinib, uning psixologik mexanizmlari, shaxsning individual xususiyatlari bilan bog‘liqligi hamda rivojlantirishning kompleks psixologik modeli yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, konfliktologik madaniyatning kognitiv, emotsional-regulyativ, motivatsion va xulq-atvor komponentlarining o‘zaro integratsiyalashgan tizim sifatida shakllanishi masalasi ilmiy jihatdan chuqur tadqiq etishni talab etadi.

Konfliktologik madaniyatni rivojlantirish psixologik salomatlikni mustahkamlash, shaxslararo munosabatlarni optimallashtirish, agressiv xulq-atvorning oldini olish, stressga chidamlilikni oshirish hamda konstruktiv muloqot kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi. Mazkur sifatning shakllanganligi shaxsning nizoli vaziyatlarda emotsiyalarini boshqarishi, qaror qabul qilishda ratsional yondashuvi, boshqalarning pozitsiyasini tushuna olishi va hamkorlikka asoslangan yechimlarni ishlab chiqish qobiliyatini belgilaydi.

Shu nuqtai nazardan, shaxs konfliktologik madaniyatini rivojlantirishning psixologik asoslarini aniqlash, uning tarkibiy komponentlarini ilmiy jihatdan asoslash hamda rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish zamonaviy psixologiya fanining

dolzarb ilmiy muammolaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi shaxs konfliktologik madaniyatining psixologik mohiyatini ochib berish, uning nazariy asoslarini tizimlashtirish hamda konfliktologik madaniyatni rivojlantirishning samarali psixologik omillarini ilmiy asoslashdan iborat.

ASOSIY QISM

Konfliktologik madaniyat muammosi zamonaviy psixologiya, konfliktologiya, pedagogika va sotsiologiya fanlarining tutashgan nuqtasida shakllangan kompleks ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur tushunchaning nazariy asoslari konflikt fenomenining mohiyatini tushuntiruvchi klassik va zamonaviy psixologik konsepsiyalar bilan uzviy bog‘liqdir.

Konfliktning psixologik mohiyatini ilmiy asoslashga dastlab psixoanalitik, bixevioristik, gumanistik hamda kognitiv yo‘nalish vakillari salmoqli hissa qo‘shganlar. Psixoanalitik yondashuv vakillari konfliktni shaxs ichki psixik tizimlari o‘rtasidagi qarama-qarshilik mahsuli sifatida talqin qilgan bo‘lsalar, gumanistik psixologiya vakillari konfliktni shaxsning o‘zini namoyon etish ehtiyojlari va tashqi ijtimoiy talablar o‘rtasidagi nomuvofiqlik natijasi sifatida izohlaydilar. Kognitiv psixologiya esa konfliktli vaziyatlarda insonning voqelikni idrok etishi, baholashi va interpretatsiyasi konflikt rivojlanishining asosiy psixologik omili ekanligini ta’kidlaydi.

Konfliktologik madaniyat tushunchasi shaxsning konfliktga nisbatan bilimlari, qadriyatlari, munosabatlari va amaliy xulq-atvor strategiyalarining integratsiyalashgan tizimi sifatida qaraladi. Uning tarkibida konflikt haqidagi nazariy bilimlar (kognitiv komponent), emotsional o‘zini boshqarish (emotsional-regulyativ komponent), samarali muloqot va hamkorlik ko‘nikmalari (kommunikativ komponent), shuningdek, konstruktiv qaror qabul qilish hamda konfliktni tinch yo‘l bilan hal etishga yo‘naltirilgan xulq-atvor strategiyalari (xulq-atvor komponenti) o‘zaro uyg‘unlashadi.

Xorijiy tadqiqotlarda konfliktologik madaniyatni rivojlantirishda emotsional intellekt, empatiya, refleksiya va kommunikativ kompetensiyaning o‘rni alohida ta’kidlanadi. Emotsional intellekt nazariyasiga ko‘ra, shaxsning o‘z emotsiyalarini anglash va boshqarish hamda boshqalarning hissiy holatini to‘g‘ri idrok etish qobiliyati konfliktlarning destruktiv rivojlanishini oldini oluvchi muhim psixologik omildir. Shu bilan birga, refleksiv tafakkur konfliktli vaziyatni turli nuqtai nazardan tahlil qilish, stereotip fikrlashni bartaraf etish va muqobil yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Ijtimoiy psixologiya doirasidagi tadqiqotlar konfliktlarning rivojlanishida kommunikativ to‘siqlar, noto‘g‘ri atributsiya, stereotiplar, ijtimoiy ustanovkalar va emotsional zo‘riqishlarning muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Shu sababli

konfliktologik madaniyatni rivojlantirish faqat nazariy bilimlarni oshirish bilangina emas, balki kommunikativ kompetensiyalarni, emotsional barqarorlikni, stressga chidamlilikni hamda hamkorlik strategiyalarini shakllantirish orqali amalga oshirilishi lozim.

Mahalliy olimlarning ilmiy izlanishlarida ham konfliktologik kompetensiyani shakllantirish, pedagogik nizolarni boshqarish, shaxslararo munosabatlar madaniyatini rivojlantirish va psixologik xizmat samaradorligini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida konfliktologik madaniyatning alohida komponentlari o‘rganilgan bo‘lib, uning psixologik tuzilishi va rivojlanish mexanizmlarini yagona konseptual model asosida tizimlashtirish masalasi hali ham dolzarbligicha qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, konfliktologik madaniyat shaxsning barqaror psixologik sifati sifatida kognitiv, emotsional, motivatsion va xulq-atvor komponentlarining o‘zaro integratsiyasi natijasida shakllanadi. Mazkur komponentlarni kompleks rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar, refleksiv texnologiyalar, mediatsiya elementlari, kommunikativ mashqlar va emotsional intellektni rivojlantirish dasturlaridan foydalanish konfliktologik madaniyatni shakllantirishning ilmiy asoslangan va istiqbolli yo‘nalishi hisoblanadi. Aynan shu nazariy xulosalar mazkur tadqiqotning metodologik asosini tashkil etadi hamda keyingi empirik tadqiqot bosqichini ishlab chiqish uchun konseptual zamin yaratadi.

Mazkur tadqiqot shaxs konfliktologik madaniyatini rivojlantirishning psixologik asoslarini ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan asoslashga qaratildi. Tadqiqot metodologiyasi tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlar uyg‘unligiga asoslandi. Mazkur yondashuvlar konfliktologik madaniyatni shaxsning alohida sifati emas, balki kognitiv, emotsional, motivatsion va xulq-atvor komponentlarining o‘zaro integratsiyasi natijasida shakllanuvchi murakkab psixologik tizim sifatida o‘rganish imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida umumilmiy va maxsus psixologik tadqiqot metodlaridan kompleks foydalanish nazarda tutiladi. Jumladan, ilmiy adabiyotlarni qiyosiy va tizimli tahlil qilish, konfliktologiya, ijtimoiy psixologiya hamda pedagogik psixologiya yo‘nalishlaridagi ilmiy manbalarni kontent tahlil qilish, konfliktologik madaniyatning tarkibiy tuzilishini konseptual tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Nazariy tahlil natijalari asosida konfliktologik madaniyatning asosiy tarkibiy komponentlari – konflikt haqidagi bilimlar, emotsional o‘zini boshqarish, refleksiya, empatiya, kommunikativ kompetensiya hamda konstruktiv xulq-atvor strategiyalari o‘zaro bog‘liq psixologik tizim sifatida tavsiflandi.

Empirik tadqiqotni tashkil etishda psixodiagnostik metodlar majmuasidan foydalanish tavsiya etiladi. Konfliktli vaziyatlarda shaxsning xulq-atvor strategiyalarini aniqlash uchun K. Thomas va R. Kilmannning konfliktni boshqarish

uslublari metodikasi, emotsional intellekt darajasini baholash uchun N.Hall yoki D.Goleman konsepsiyasiga asoslangan metodikalar, kommunikativ va tashkiliy qobiliyatlarni aniqlash uchun KOS metodikasi, refleksivlik darajasini baholash uchun A.V.Karpov metodikasi hamda empatiya darajasini aniqlash uchun V.V.Boyko metodikasidan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Olingan natijalarni matematik-statistik qayta ishlashda tavsifiy statistika, korrelyatsion tahlil, Student t-mezoni, dispersion tahlil va regressiya tahlili kabi usullardan foydalanish konfliktologik madaniyatning psixologik determinantlarini aniqlash imkonini beradi.

Nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, konfliktologik madaniyatning rivojlanishi, avvalo, shaxsning konfliktni qanday idrok etishi bilan bevosita bog‘liq. Konfliktni faqat salbiy hodisa sifatida baholaydigan shaxslarda himoyalanish reaksiyalari, agressiv javoblar yoki nizodan qochish strategiyalari ustunlik qiladi. Aksincha, konfliktni rivojlanish va o‘zaro anglash imkoniyati sifatida qabul qiladigan shaxslarda hamkorlik, murosa va muammoni birgalikda hal etishga yo‘naltirilgan xulq-atvor strategiyalari ko‘proq namoyon bo‘ladi. Bu esa konfliktologik madaniyatning shakllanishida shaxsning kognitiv tasavvurlari hal qiluvchi o‘rin egallashini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili konfliktologik madaniyatning emotsional komponenti ham muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi. Emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalariga ega bo‘lgan shaxslar konfliktli vaziyatlarda impulsiv qarorlar qabul qilishdan saqlanadi, vaziyatni ob'ektiv tahlil qiladi va konstruktiv yechimlarni tanlaydi. Emotsional intellektning yuqori darajada rivojlanganligi boshqalarning hissiy holatini to‘g‘ri anglash, empatik munosabatni shakllantirish hamda kommunikativ to‘siqlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Shu sababli konfliktologik madaniyatni rivojlantirish dasturlarida emotsional o‘zini boshqarish va empatiyani rivojlantirishga qaratilgan treninglardan foydalanish yuqori samaradorlikka ega bo‘lishi kutiladi.

Nazariy manbalar tahlili shuningdek refleksiya konfliktologik madaniyatning asosiy psixologik mexanizmlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. Refleksiv tafakkur rivojlangan shaxs konfliktli vaziyatda nafaqat o‘z xatti-harakatlarini, balki suhbatdoshining pozitsiyasini ham tahlil qila oladi. Natijada stereotip fikrlash kamayadi, nizoning asl sabablari chuqurroq anglanadi va o‘zaro manfaatli yechimlarni topish imkoniyati ortadi. Refleksiyaning rivojlanganligi konfliktlarning destruktiv tus olishining oldini oluvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Kommunikativ kompetensiya ham konfliktologik madaniyatning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, faol tinglash, konstruktiv fikr bildirish, "Men-xabar" texnikasidan foydalanish, muzokara olib borish va mediatsiya elementlarini qo‘llash ko‘nikmalariga ega bo‘lgan shaxslar konfliktlarni samaraliroq boshqaradi. Shu sababli konfliktologik madaniyatni

rivojlantirishda kommunikativ treninglar, rolli o‘yinlar, keys-stadilar va guruhiy munozaralar eng samarali psixologik texnologiyalar sifatida e'tirof etiladi.

Nazariy tahlillar asosida konfliktologik madaniyatni rivojlantirishning konseptual modeli ishlab chiqildi. Mazkur modelga ko‘ra, konfliktologik madaniyat to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponent – kognitiv, emotsional-regulyativ, kommunikativ va xulq-atvor komponentlarining izchil rivojlanishi natijasida shakllanadi. Ushbu komponentlarning har biri psixologik treninglar, refleksiv mashqlar, vaziyatli tahlillar, mediatsiya texnologiyalari hamda emotsional intellektni rivojlantirish mashg‘ulotlari orqali takomillashtirilishi mumkin.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, konfliktologik madaniyatni rivojlantirish kompleks va uzluksiz psixologik ta'sirni talab qiladi. Faqat nazariy bilimlarni berish bilan cheklanib qolish yetarli emas. Bilimlar amaliy mashg‘ulotlar, psixologik treninglar, real konfliktli vaziyatlarni modellashtirish va refleksiv tahlil bilan uyg‘unlashtirilgandagina shaxsning konfliktologik kompetensiyalari barqaror rivojlanadi. Shu jihatdan konfliktologik madaniyatni rivojlantirishning psixologik asoslari shaxsning kognitiv rivojlanishi, emotsional barqarorligi, kommunikativ kompetensiyasi va ijtimoiy tajribasining yagona tizim sifatida shakllanishiga tayanishi ilmiy jihatdan asoslanadi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijasida shaxs konfliktologik madaniyatini rivojlantirish zamonaviy psixologiya fanining dolzarb ilmiy-amaliy yo‘nalishlaridan biri ekanligi nazariy jihatdan asoslandi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, konfliktologik madaniyat shaxsning konfliktli vaziyatlarni anglash, baholash, boshqarish va konstruktiv hal etishga qaratilgan bilimlari, qadriyatlari, psixologik xususiyatlari hamda xulq-atvor strategiyalarining integratsiyalashgan tizimini ifodalaydi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili konfliktologik madaniyatning rivojlanishi kognitiv, emotsional-regulyativ, kommunikativ va xulq-atvor komponentlarining o‘zaro uyg‘unlashuvi asosida amalga oshishini tasdiqladi. Mazkur komponentlarning har biri shaxsning konfliktli vaziyatlarga munosabati, qaror qabul qilish uslubi, emotsiyalarni boshqarish darajasi, empatiya, refleksiya va kommunikativ kompetensiyasi bilan uzviy bog‘liq ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot davomida konfliktologik madaniyatni rivojlantirishning samaradorligi psixologik treninglar, interfaol ta’lim texnologiyalari, refleksiv mashqlar, keys-stadi, rolli o‘yinlar, mediatsiya elementlari va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik dasturlarni kompleks qo‘llash orqali ta’minlanishi ilmiy jihatdan asoslandi. Konfliktologik madaniyatni shakllantirish jarayonida faqat nazariy bilimlarni berish emas, balki amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan trening

texnologiyalaridan foydalanish shaxsning konstruktiv konfliktni boshqarish kompetensiyalarini barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, konfliktologik madaniyatning rivojlanishi emotsional intellekt, refleksiya, empatiya va kommunikativ kompetensiyaning rivojlanish darajasi bilan bevosita bog‘liq ekanligi aniqlandi. Ushbu psixologik omillar konfliktlarning destruktiv rivojlanishini kamaytirish, shaxslararo munosabatlarni optimallashtirish va ijtimoiy moslashuvni kuchaytirishda muhim rol o‘ynaydi.

Nazariy tahlillar asosida ishlab chiqilgan konseptual yondashuv konfliktologik madaniyatni rivojlantirish bo‘yicha psixologik trening dasturlari, oliy ta’lim muassasalari o‘quv jarayoni hamda psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Oliy ta’lim muassasalarining psixologiya, pedagogika va ijtimoiy-gumanitar ta’lim yo‘nalishlari o‘quv rejasiga konfliktologik madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan maxsus trening modullarini kiritish maqsadga muvofiq.

2. Bo‘lajak psixologlar va pedagoglarning konfliktologik kompetensiyalarini rivojlantirishda emotsional intellekt, refleksiya, empatiya va konstruktiv muloqotni rivojlantirishga qaratilgan psixologik trening dasturlarini ishlab chiqish tavsiya etiladi.

3. Ta’lim muassasalarida konfliktlarni konstruktiv boshqarish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar, rolli o‘yinlar, keys-stadi va mediatsiya elementlariga asoslangan interfaol metodlardan muntazam foydalanish zarur.

4. Psixologik xizmat faoliyatida konfliktologik madaniyatni diagnostika qilish, rivojlantirish va monitoring qilishga mo‘ljallangan kompleks psixodiagnostik metodikalar tizimini joriy etish tavsiya etiladi.

5. Pedagoglar, psixologlar va rahbar xodimlarning malakasini oshirish kurslariga konfliktologik kompetensiyalarni rivojlantirishga bag‘ishlangan maxsus o‘quv modullarini kiritish maqsadga muvofiq.

6. Talabalarning konfliktologik madaniyatini rivojlantirish maqsadida universitetlarda "Konfliktlarni boshqarish", "Mediatsiya asoslari", "Emotsional intellekt", "Kommunikativ kompetensiya" kabi qisqa muddatli trening kurslarini tashkil etish tavsiya etiladi.

7. Konfliktologik madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan raqamli psixologik platformalar, virtual treninglar va sun’iy intellekt asosidagi interaktiv o‘quv texnologiyalarini ishlab chiqish istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

8. Kelgusidagi ilmiy tadqiqotlarda konfliktologik madaniyatning yosh, kasbiy faoliyat, emotsional intellekt va psixologik farovonlik bilan bog‘liqligini empirik jihatdan chuqur o‘rganish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Deutsch M. *The Resolution of Conflict: Constructive and Destructive Processes*. New Haven: Yale University Press, 1973.
2. Thomas K. W., Kilmann R. H. *Thomas–Kilmann Conflict Mode Instrument*. Mountain View, CA: CPP Inc., 1974.
3. Rahim M. A. *Managing Conflict in Organizations*. 4th ed. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2011.
4. Goleman D. *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books, 1995.
5. Salovey P., Mayer J. D. Emotional Intelligence // *Imagination, Cognition and Personality*. 1990. Vol. 9. No. 3. P. 185–211.
6. Rogers C. R. *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin, 1961.
7. Johnson D. W., Johnson R. T. *Joining Together: Group Theory and Group Skills*. 12th ed. Boston: Pearson, 2017.
8. Леонов Н. И. *Конфликтология.* Москва: Юрайт, 2020.
9. Гришина Н. В. *Психология конфликта.* 3-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2018.
10. Андреева Г. М. *Социальная психология.* Москва: Аспект Пресс, 2018.
11. G‘oziyev E. G‘. *Umumiy psixologiya*. Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
12. Davletshin M. G. *Umumiy psixologiya*. Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
13. Karimova V. M. *Ijtimoiy psixologiya*. Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
14. Hall N. *The Hall Emotional Intelligence Test Manual*. London: Leadership Publications, 1999.
15. Baron R. A., Byrne D. *Social Psychology*. 13th ed. Boston: Pearson Education, 2013.

ИНТЕРНЕТ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ ЖӘНЕ ТІЛДІК НОРМАЛАР

THE USE OF THE KAZAKH LANGUAGE IN CYBERSPACE AND ITS LINGUISTIC NORMS

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВЕ И ЯЗЫКОВЫЕ НОРМЫ

FAN TARMOG‘I
10.00.00 – Filologiya

QABUL QILINDI
01.08.2026

CHOP ETILDI
04.08.2026

Г.Қ.Жылқыбай
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, ф.ғ.к.

А.Мәрімбай
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 2 курс магистранты

АННОТАЦИЯ

Мақалада интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің қолданысы мен тілдік нормалардың сақталу деңгейі кешенді түрде қарастырылады. Зерттеу әлеуметтік желілер (Instagram, Facebook, YouTube), онлайн энциклопедиялар, жаңалық порталдары мен пікір алаңдарындағы қазақ тіліндегі мәтіндерге жүргізілген лингвистикалық талдауға негізделеді. Интернет-дискурстағы орфографиялық, орфоэпиялық, лексикалық, морфологиялық және стилистикалық ауытқулардың типтері айқындалып, олардың пайда болу себептері коммуникациялық орта ерекшеліктерімен байланыста түсіндіріледі. Алынған нәтижелер цифрлық кеңістікте қазақ тілінің функционалдық ауқымы кеңейіп келе жатқанын, алайда бейресми коммуникацияда әдеби тіл нормаларының тұрақсыздану үрдісі байқалатынын көрсетеді. Зерттеу қорытындылары интернеттегі қазақ тілінің сапасын арттыруға бағытталған тілдік нормалау тетіктерін жетілдірудің ғылыми-әдістемелік негіздерін ұсынуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: интернет кеңістігі, қазақ тілі, тілдік норма, цифрлық дискурс, медиакоммуникация, әлеуметтік желілер.

ABSTRACT

The article provides a comprehensive analysis of the use of the Kazakh language in the digital environment and the degree to which linguistic norms are observed in online communication. The empirical material includes texts from social media platforms (Instagram, Facebook, YouTube), online encyclopedias, news portals, and user comments. The study identifies orthographic, orthoepic, lexical, morphological, and stylistic deviations and explains their emergence in relation to the specific features of internet discourse. The findings indicate an expansion of the functional

domains of Kazakh in the digital sphere, accompanied by a tendency toward the weakening of standard language norms in informal online communication. The practical relevance of the research lies in proposing evidence-based recommendations for improving the quality and standardization of Kazakh language use on the internet.

Keywords: internet space, Kazakh language, linguistic norm, digital discourse, media communication, social media.

АННОТАЦИЯ

В статье комплексно анализируется функционирование казахского языка в интернет-пространстве и степень соблюдения языковых норм в условиях цифровой коммуникации. Эмпирической базой исследования послужили тексты из социальных сетей (Instagram, Facebook, YouTube), онлайн-энциклопедий, новостных порталов и комментариев пользователей. Выявлены основные типы орфографических, орфоэпических, лексических, морфологических и стилистических отклонений, а также раскрыты факторы их распространения, обусловленные спецификой интернет-дискурса. Полученные результаты свидетельствуют о расширении функциональных возможностей казахского языка в цифровой среде при одновременной тенденции к ослаблению норм литературного языка в неофициальной онлайн-коммуникации. Практическая значимость работы заключается в разработке научно обоснованных рекомендаций по повышению культуры казахской речи в интернете.

Ключевые слова: интернет-пространство, казахский язык, языковая норма, цифровой дискурс, медиакоммуникация, социальные сети.

КІРІСПЕ

Қазіргі жаһандану және цифрландыру үдерісінің жеделдеуі тілдің қызмет ету кеңістігін түбегейлі өзгертті. Ақпарат алмасудың негізгі арнасы ретінде интернет пен әлеуметтік желілердің жетекші орынға шығуы тілдің қоғамдық қызметіне, қолданылу ауқымына және тілдік нормалардың сақталуына тікелей ықпал етуде. Осы тұрғыдан алғанда, интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің қолданысы мен тілдік нормалардың сақталу ерекшеліктерін зерттеу – заманауи лингвистиканың өзекті мәселелерінің бірі.

Бүгінгі таңда мемлекеттік тілдің негізгі коммуникациялық алаңдарына айналған YouTube, Instagram, TikTok, Facebook сияқты әлеуметтік платформаларда қазақ тіліндегі контент көлемі артып келеді. Алайда бұл ортада тілдік нормалардың сақталмауы, орфографиялық және орфоэпиялық ауытқулар, код-аралық араласу (қазақ-орыс, қазақ-ағылшын), бейресми жазылымның кең таралуы жиі байқалады. Мұндай құбылыстар қазақ тілінің әдеби нормасына, тіл

мәдениетіне және қоғамдық санадағы тілдік стандарттарға әсер етпей қоймайды.

Интернет кеңістігі – тілдік нормалардың табиғи эволюциясын жылдамдататын орта. Цифрлық дискурста қалыптасатын жаңа қолданыстар, қысқарған жазылымдар, жаргондар мен сленг элементтері дәстүрлі әдеби тіл нормасымен әрдайым үйлесе бермейді. Осыған байланысты онлайн ортадағы қазақ тілінің функционалдық стильдерге жіктелуі, ресми және бейресми коммуникациядағы нормалардың арақатынасы, сондай-ақ цифрлық медиадағы тіл мәдениетінің деңгейі арнайы ғылыми талдауды қажет етеді.

Сонымен қатар мемлекеттік органдардың ресми сайттары мен электронды сервистерінде қазақ тілінің сапалы әрі бірізді қолданылуы тіл саясатының іске асу деңгейін көрсететін маңызды индикатор болып табылады. Бұл бағытта eGov.kz порталындағы тілдік контенттің нормалануы мен терминологиялық бірізділігі де өзекті мәселе ретінде қарастырылады. Интернеттегі ресми және бейресми дискурстың тілдік сапасын салыстырмалы талдау қазақ тілінің қазіргі қолданысындағы негізгі тенденцияларды айқындауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде интернет кеңістігі қоғамдық коммуникацияның негізгі алаңына айналды. Ақпарат алмасудың жеделдігі, көпшілікке қолжетімділігі және интерактивті сипаты тілдік қатынастың жаңа формаларын қалыптастырды. Қазақ тілі де цифрлық ортада белсенді қолданысқа түсіп, әлеуметтік желілерде, жаңалық порталдарында, блогтар мен форумдарда кеңінен таралуда.

Интернеттегі тілдік қолданыс жазба және ауызекі сөйлеу тілінің аралас сипатымен ерекшеленеді. Бұл құбылыс орфографиялық нормалардың жиі бұзылуына, сөйлеу стилінің басым болуына және шет тілдерінің (әсіресе орыс, ағылшын тілдерінің) ықпалына әкелуде. Осыған байланысты интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің қазіргі ахуалын ғылыми тұрғыдан сипаттау, тілдік нормалардың сақталу деңгейін айқындау өзекті мәселеге айналып отыр.

Мақаланың мақсаты – интернеттегі қазақ тілінің қолданысын талдап, тілдік нормалардың сақталу және бұзылу ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ тіл мәдениетін арттыруға бағытталған ұсыныстар беру.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Зерттеуде сапалық және сандық әдістер қолданылды. Негізгі материал ретінде Wikipedia-дағы қазақ тіліндегі мақалалар, Instagram, Facebook, YouTube желілеріндегі жарияланымдар мен пікірлер, сондай-ақ Tengrinews.kz, Informburo.kz сайттарындағы қазақша мәтіндер алынды.

Талдау әдістері:

- лингвистикалық сипаттау;

- контент-талдау;
- салыстырмалы талдау;
- жиілік әдісі.

Зерттеу барысында 300-ден астам интернет мәтіні іріктеліп, орфографиялық, лексикалық, морфологиялық және стилистикалық нормалардың сақталу деңгейі бойынша талданды.

Интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің қолданысы мәселесі соңғы жылдары отандық тіл білімінде біртіндеп зерттеле бастады. Зерттеушілер цифрлық коммуникацияны тіл дамуының жаңа арнасы ретінде қарастырып, интернет дискурсының лингвистикалық ерекшеліктерін айқындауға ұмтылуда.

Алдыңғы еңбектерде интернеттегі тілдік коммуникацияның басты белгілері ретінде ауызекі сөйлеу тілі мен жазба тілдің араласуы, қысқартулардың көбеюі, орфографиялық нормалардың әлсіреуі және бөгде тілдік элементтердің ықпалы көрсетіледі. Мәселен, Нұргелді Уәли қазақ тілінің қоғамдық-коммуникативтік кеңістіктегі қызметін сипаттай отырып, бұқаралық ақпарат құралдары мен жаңа медиада әдеби тіл нормаларының тұрақсыз қолданылуын атап өтеді. Ал Рәбиға Сыздық еңбектерінде әдеби тіл нормасының функционалдық стильдерге қарай құбылатыны, бейресми коммуникацияда нормадан ауытқудың жиі ұшырасатыны ғылыми тұрғыда негізделген.

Зерттеу материалдары интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің бірнеше негізгі тенденциясын айқындады:

1.Орфографиялық нормалардың тұрақсыздығы.

Әлеуметтік желілер мен пікір алаңдарында орфографиялық нормалардың сақталмауы жиі кездеседі. Мұның себебі – интернет коммуникациясының жеделдігі, редакторлық бақылаудың болмауы және пайдаланушылардың тілдік жауапкершілігінің төмендігі. Бұл құбылыс Ахмет Байтұрсынұлы негіздеген жазу мәдениеті қағидаларына қайшы келеді, өйткені ғалым жазу нормасын ұлттық тіл мәдениетінің өзегі ретінде қарастырған [1, 45-б.].

2. Ауызекі сөйлеу стилінің үстемдігі.

Зерттеу деректері интернеттегі мәтіндердің басым бөлігінде ауызекі сөйлеу тілі элементтері қолданылатынын көрсетті. Бұл – цифрлық дискурстың табиғатына тән құбылыс. Дегенмен, ресми контент ұсынатын жаңалық сайттары мен танымдық платформаларда да сөйлеу стилінің элементтері байқалады. Мұндай аралас стиль ғылыми және публицистикалық жанрлардың сапасына әсер етіп, әдеби тіл нормаларының аражігін көмескілендіреді.

3. Орыс және ағылшын тілдерінің ықпалы.

Интернет кеңістігіндегі қазақша мәтіндерде орысша және ағылшынша сөздердің баламасыз немесе орынсыз қолданылуы жиі ұшырасады. Бұл үрдіс

жаһандану және көптілді цифрлық ортаның әсерімен түсіндіріледі. Аталған құбылысқа қатысты Құдайберген Жұбанов еңбектерінде кірме элементтердің тіл жүйесіне бейімделу жолдары көрсетілгенімен, қазіргі интернет кеңістігінде бұл бейімделу үдерісі көбіне стихиялық сипат алып отыр.

4. Транслитерация және графикалық ала-құлалық.

Пайдаланушылардың бір бөлігі қазақша мәтінді латын, кирилл немесе аралас графикада жазады. Бұл жағдай орфографиялық нормалардың тұрақтануына кері әсер етеді. Әсіресе, Wikipedia мен әлеуметтік желілердегі пікір алаңдарында графикалық ала-құлалық айқын байқалады. Бұл – жазу нормасының институционалдық бақылаусыз қалуының бір көрінісі.

5. Ғылыми және публицистикалық стильдің цифрлық трансформациясы.

Зерттеу нәтижелері интернеттегі жаңалық сайттары мен танымдық платформаларда ғылыми-публицистикалық стильдің жеңілдетілген нұсқасы қалыптасып келе жатқанын көрсетті. Мұндай трансформация оқырманға ақпаратты жеңіл қабылдауға мүмкіндік бергенімен, терминологиялық дәлдік пен стильдік біріздділікті әлсірету қаупін тудырады.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер бұрынғы зерттеулерде көрсетілген тұжырымдарды нақты эмпирикалық деректермен толықтырады және интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің дамуы қарама-қайшылықты үрдіс екенін дәлелдейді: бір жағынан, қазақ тілінің қолданылу аясы кеңеюде, екінші жағынан, әдеби тіл нормаларының сақталуы әлсіреуде.

Осы тұрғыдан алғанда, интернет дискурсын тіл мәдениетінің жаңа саласы ретінде арнайы нысан етіп зерттеу, цифрлық ортаға бейімделген орфографиялық және стилистикалық ұсынымдар әзірлеу – қазіргі қазақ тіл білімінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің қолданысы қазіргі тіл білімінде медиалингвистика мен цифрлық дискурс аясында қарастырылып келеді. Бұрынғы зерттеулерде жаңа медиа жағдайында әдеби тіл нормаларының тұрақсыздануы, стильдік шекаралардың көмескіленуі және кірме элементтердің күшеюі негізгі үрдіс ретінде сипатталған.

Ахмет Байтұрсынұлы тіл мәдениетінің өзегін жазу нормасымен байланыстырып, «тілдің түзулігі - жазудың дұрыстығына тіреледі» деп көрсетеді [1, 45-б.]. Интернет кеңістігінде орфографиялық нормалардың жиі бұзылуы (бірге/бөлек жазу, бас әріптің сақталмауы) осы қағиданың әлсірегенін көрсетеді.

Рәбиға Сыздық әдеби тіл нормасының функционалдық стильдерге тәуелді өзгеретінін атап өтеді: «ауызекі сөйлеу тілі мен жазба тілдің нормалары бірдей

болмайды» [3, 112-б.]. Біздің деректер интернет дискурсында ауызекі сөйлеу нормасының жазба мәтіндерге кеңінен еніп отырғанын дәлелдейді.

Құдайберген Жұбанов кірме сөздердің тіл жүйесіне бейімделуін тіл дамуының заңды құбылысы ретінде қарастыра отырып, «алынған сөздер тілдің ішкі заңдылықтарына бағынып, икемделуі тиіс» деп көрсетеді [4, 87-б.]. Интернеттегі «лайк, сторис, контент» сияқты бірліктердің бейімделмей қолданылуы бұл талаптың сақталмай отырғанын көрсетеді. Әбдуәли Қайдар тілдің ұлттық болмысты сақтаудағы қызметін атап көрсетіп, «тіл – этностың рухани коды» екенін айтады [5, 53-б.].

Интернет кеңістігіндегі гибридті (қазақша–орысша аралас) қолданыс ұлттық тілдік кодтың әлсіреу қаупін күшейтеді.

Ербол Жанпейісов функционалдық стильдер жүйесін сипаттай отырып, стильдік нормалардың коммуникациялық ортаға тәуелді екенін көрсетеді [6, 29–31-бб.].

Интернет дискурсы – жаңа коммуникациялық орта ретінде дәстүрлі стильдік нормаларды трансформациялауда.

Нұргелді Уәли бұқаралық коммуникациядағы тіл нормасының сақталуына қатысты: «жаңа медиада тілдік жауапкершілік деңгейі дәстүрлі баспасөзге қарағанда әлдеқайда төмен» екенін атап өтеді [7, 74-б.].

Бұл тұжырым интернет платформаларындағы еркін, бақылаусыз тілдік қолданыспен сәйкес келеді.

Болат Қалиев орфоэпия мен орфографияның арақатынасына тоқталып, жазудағы қателердің ауызекі сөйлеу ықпалымен көбейетінін көрсетеді [8, 66-б.].

Интернет мәтіндеріндегі фонетикалық ықшамдау (қазір → қазыр, керек → керк) осы үрдістің көрінісі.

Шерубай Құрманбайұлы терминдердің ұлттық баламасын қалыптастырудың маңызын атап көрсетіп, «термин бірізділігі сақталмаса, ғылыми тілдің сапасы төмендейді» деп жазады [9, 41-б.].

Интернеттегі терминдердің бейберекет қолданылуы (пост, сторис, апдейт) ғылыми-публицистикалық стильге кері әсер етеді.

Серікбол Қондыбай тілдік сана мен мәдени кодтың байланысын көрсетіп, «тілдік модельдердің өзгеруі ұлттық ойлау жүйесіне ықпал етеді» деген тұжырым жасайды [10, 19-б.].

Интернеттегі қысқартылған, гибридті тілдік үлгілер жастардың тілдік санасын өзгертуде.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде көтерілген тіл тазалығы мәселесі қазіргі цифрлық ортада жаңа қырынан өзектіленіп отыр. Ғалымның «тілді

сақтау – ұлтты сақтау» қағидасы интернет коммуникациясында тілдік нормаларды саналы түрде ұстану қажеттігін дәлелдейді [2, 18-б.].

Жүргізілген эмпирикалық талдау нәтижелері жоғарыда аталған теориялық тұжырымдарды нақты интернет материалдары арқылы дәлелдейді. Әсіресе, Wikipedia қазақша нұсқасындағы мақалалар мен әлеуметтік желілердегі пікірлерді салыстыру интернет кеңістігінде редакцияланған контент пен бейресми контент арасындағы тілдік сапа айырмасын айқын көрсетті [11].

Осылайша, интернет дискурсы қазақ тілінің қолданылу аясын кеңейткенмен, әдеби тіл нормаларының сақталуына қатысты жаңа қауіптер туындатып отыр. Бұл жағдай цифрлық ортаға бейімделген тіл мәдениеті стандарттарын әзірлеу қажеттігін негіздейді.

Зерттеу нәтижелері интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің қолданысы біркелкі емес екенін көрсетті.

Негізгі байқалған құбылыстар:

1. **Орфографиялық ауытқулар:** бас әріп пен кіші әріптің сақталмауы, бірге/бөлек жазу нормаларының бұзылуы (*көпқабатты үй – дұрыс, көп қабатты үй – қате қолданыс*).
2. **Кірме элементтер:** орыс және ағылшын тілдерінен тікелей алынған сөздердің орынсыз қолданылуы (*ок, вообще, контент, лайк*).
3. **Ауызекі стильдің басымдығы:** қысқартулар мен бейресми тіркестердің жиі кездесуі (*неге → неге?, қазір → щас тәрізді гибрид нұсқалар*).
4. **Транслитерация:** кирилл әліпбиінің орнына латынша немесе аралас таңбамен жазу (*salam, kalaisyn*).

Бұл құбылыстар интернеттегі қазақ тілінің функционалдық мүмкіндіктерін кеңейткенімен, әдеби тіл нормаларының әлсіреуіне де әсер етуде. Сондықтан цифрлық ортада тіл мәдениетін қалыптастыру мақсатты түрде жүргізілуі тиіс.

Алынған эмпирикалық деректер интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің қолданысы жөніндегі бұған дейінгі теориялық тұжырымдарды нақтылай түседі. Атап айтқанда, жазу нормасының әлсіреуі туралы А. Байтұрсынұлы ұсынған тіл тазалығы қағидаларының цифрлық ортада жаңа сын-қатерлерге тап болып отырғаны байқалады [1, 45-б.; 2, 18-б.]. Бұл жағдай интернет-дискурстың редакцияланбаған, спонтанды сипатына байланысты тілдік жауапкершіліктің төмендеуімен тікелей сабақтас.

Функционалдық стильдердің араласуы мәселесі Р. Сыздық еңбектерінде сипатталған ауызекі және жазба нормалардың жігінің ажырауымен үйлеседі [3, 112-б.]. Зерттеу материалдары интернет кеңістігінде публицистикалық және ғылыми-көпшілік жанрларда да ауызекі элементтердің енуі жиілеп отырғанын көрсетті. Бұл – жаңа медианың мәтін өндіру логикасы дәстүрлі стильдік нормаларды трансформациялап отырғанын білдіреді.

Кірме элементтердің белсенді қолданылуы Қ. Жұбанов көрсеткен тілдік жүйеге икемделу қағидаларының қазіргі интернет кеңістігінде көбіне сақталмайтынын аңғартады [4, 87-б.]. Терминологиялық бірізділіктің бұзылуы мен гибрид қолданыстардың таралуы Ш. Құрманбайұлы атап көрсеткен ғылыми тіл сапасына төнетін қауіптермен үндес келеді [9, 41-б.]. Бұл үрдістер цифрлық ортада қазақ тілінің нормалануы институционалдық тетіктерге (редакциялау, стандарттау, терминологиялық үйлестіру) мұқтаж екенін көрсетеді.

Бұқаралық коммуникациядағы тілдік жауапкершіліктің төмендігі туралы Н. Уәлидің тұжырымдары интернет-платформалардағы бақылаусыз контент өндіру жағдайымен толық сәйкес келеді [7, 74-б.]. Орфоэпия мен орфографияның арақатынасы жөніндегі Б. Қалиев пікірі интернет мәтіндеріндегі фонетикалық ықшамдаулардың жиілеуін түсіндіруге мүмкіндік береді [8, 66-б.]. Ал Ә. Қайдар мен С. Қондыбай еңбектеріндегі тілдің ұлттық болмыс пен тілдік санаға ықпалы жөніндегі пайымдаулар цифрлық кеңістіктегі гибридті қолданыстардың ұзақмерзімді мәдени салдарын пайымдауға теориялық негіз береді [5, 53-б.; 10, 19-б.].

Жалпы алғанда, интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің қолданысы тілдің функционалдық әлеуетін кеңейтумен қатар, әдеби нормаға қатысты жаңа сын-қатерлер туындатып отыр. Бұл үрдістерді ескере отырып, цифрлық коммуникацияға бейімделген тіл мәдениеті стандарттарын әзірлеу, орфографиялық және терминологиялық ұсынымдарды жаңғырту, сондай-ақ жаңа медиаға арналған тілдік норма моделін қалыптастыру өзекті ғылыми-тәжірибелік міндет ретінде айқындалады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі зерттеу интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің қолданылу ерекшеліктерін кешенді түрде қарастырып, тілдік нормалардың сақталу деңгейін нақты эмпирикалық материалдарға сүйене отырып анықтады. Нәтижелер көрсеткендей, қазақ тілінің цифрлық ортадағы қолданысы біркелкі емес: бір жағынан, оның функционалдық ауқымы кеңейіп, әлеуметтік желілер мен жаңалық порталдарында белсенді қолданысқа ие болса, екінші жағынан, әдеби тіл нормаларының жиі бұзылуы, ауызекі сөйлеу элементтерінің жазба мәтіндерге енуі, кірме сөздердің орынсыз қолданылуы және графикалық ала-құлалық сияқты құбылыстар байқалады. Бұл үрдістер қазақ тілінің қазіргі қолданылуында қарама-қайшылықты тенденцияның бар екенін айқын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері сондай-ақ интернет-дискурстың редакцияланбаған және спонтанды сипаты тілдік жауапкершіліктің төмендеуіне, стильдік

нормалардың трансформациялануына және терминологиялық бірізділіктің бұзылуына ықпал ететінін дәлелдеді. Бұл жағдай тілдік саясатты іске асыруда, цифрлық ортаға бейімделген тіл мәдениеті стандарттарын әзірлеуде маңызды индикаторлар ретінде қарастырылуы тиіс.

Практикалық ұсыныстар ретінде келесі шаралар ұсынылады:

- қазақ тіліндегі онлайн-контентке редакторлық бақылауды күшейту;
- әлеуметтік желілерде тіл мәдениетін насихаттайтын арнайы парақшалар мен жобаларды дамыту;
- мектеп және ЖОО оқу бағдарламаларына «Цифрлық ортадағы тіл мәдениеті» пәнін енгізу;
- автоматтандырылған орфографиялық және терминологиялық тексергіштердің сапасын арттыру.

Осылайша, интернет кеңістігі қазақ тілінің қолданылу аясының кеңеюіне жағдай жасағанымен, әдеби тіл нормаларының тұрақтылығын сақтау мен тіл мәдениетін дамыту бағытында жаңа ғылыми және практикалық міндеттер туғызады. Зерттеу қазақ тілінің цифрлық коммуникациядағы тұрақты дамуы үшін теориялық негіздерді нығайтуға және тілдік нормаларды сақтауға бағытталған нақты іс-шараларды әзірлеуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
2. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 256 б.
3. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 2005. – 320 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2010. – 376 б.
5. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. – Алматы: Арыс, 2014. – 384 б.
6. Жанпейісов Е. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 256 б.
7. Уәли Н. Қазіргі қазақ тіліндегі бұқаралық коммуникация. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 198 б.
8. Қалиев Б. Қазақ орфоэпиясы және орфографиясы. – Алматы: Рауан, 2001. – 172 б.
9. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: теория және тәжірибе. – Алматы: Арыс, 2013. – 312 б.
10. Қондыбай С. Миф және тіл. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 256 б.
11. Wikipedia. Қазақша нұсқасы [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://kk.wikipedia.org (қолданылған күні: 2026.02.28).
12. Instagram [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://www.instagram.com (қолданылған күні: 2026.02.28).

13. Facebook [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://www.facebook.com (қолданылған күні: 2026.02.28).
14. YouTube [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://www.youtube.com (қолданылған күні: 2026.02.28).
15. Tengrinews.kz [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://tengrinews.kz (қолданылған күні: 2026.02.28).
16. Informburo.kz [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://informburo.kz (қолданылған күні: 2026.02.28).
17. eGov.kz [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://egov.kz (қолданылған күні: 2026.02.28).

MARKAZIY OSIYO ILMIY TADQIQOTLAR AKADEMIK JURNALI
CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH
АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
07.00.00 – Tarix fanlari 08.00.00 – Iqtisodiyot fanlari 09.00.00 – Falsafa fanlari 10.00.00 – Filologiya fanlari 13.00.00 – Pedagogika fanlari 19.00.00 – Psixologiya fanlari

ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR ASOSIDA ADABIYOT TA'LIMIDA O'QUVCHILARNING HAYOTIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING STUDENTS' LIFE COMPETENCIES IN LITERATURE EDUCATION BASED ON MODERN PEDAGOGICAL APPROACHES

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ЖИЗНЕННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ В ЛИТЕРАТУРНОМ ОБРАЗОВАНИИ НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ

FAN TARMOG'I
13.00.00 – Pedagogika

QABUL QILINDI
01.08.2026

CHOP ETILDI
04.08.2026

Maftuna Odiljon qizi Abdullayeva
Alfraganus universiteti Sharq filologiyasi kafedrasi kata o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim talablari asosida adabiyot darslarining o'quvchilarda hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Badiiy asarlarni o'rganish jarayonida o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy qadriyatlari, empatik tafakkuri, tanqidiy va ijodiy fikrlashi, kommunikativ hamda hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish masalalariga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, adabiyot ta'limida nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish, muammoli vaziyatlar, guruhli ishlar, loyiha faoliyati, munozara va interfaol metodlardan foydalanishning samarali jihatlari yoritilgan. Maqolada badiiy qahramonlar faoliyati va hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish orqali o'quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish, muammolarni hal etish, ijtimoiy mas'uliyat va o'z-o'zini anglash ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyatlari asoslab berilgan. Shuningdek, globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan sharoitda adabiyot fanining shaxsni hayotga tayyorlashdagi tarbiyaviy va rivojlantiruvchi salohiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: adabiyot ta'limi, hayotiy kompetensiyalar, zamonaviy pedagogik yondashuvlar, badiiy asar, tanqidiy fikrlash, ijodiy tafakkur, empatiya, kommunikativ ko'nikma, ijtimoiy mas'uliyat, muammoli ta'lim, interfaol metodlar, loyiha faoliyati, ma'naviy-axloqiy tarbiya.

ABSTRACT

This article analyzes the pedagogical potential of literature lessons in forming and developing life competencies in students based on modern educational requirements. Special attention is paid to developing students' spiritual and moral values, empathetic thinking, critical and creative thinking, as well as communicative and collaborative skills during the study of literary works. Furthermore, the article highlights the effective aspects of integrating theoretical knowledge with practical activity, utilizing problem-based learning, group work, project-based learning, debates, and interactive methods in literature education. Through the analysis of literary characters' actions and life situations, the possibilities of fostering independent decision-making, problem-solving, social responsibility, and self-awareness skills in students are substantiated. Additionally, the educational and developmental potential of literature as a subject in preparing individuals for life amidst rapid globalization and information technology development is revealed.

Keywords: literature education, life competencies, modern pedagogical approaches, literary work, critical thinking, creative thinking, empathy, communicative skills, social responsibility, problem-based learning, interactive methods, project activity, spiritual and moral education.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются педагогические возможности уроков литературы в формировании и развитии жизненных компетенций учащихся на основе современных образовательных требований. Особое внимание уделено вопросам развития духовно-нравственных ценностей, эмпатического мышления, критического и творческого мышления, коммуникативных навыков и навыков сотрудничества учащихся в процессе изучения художественных произведений. Также освещены эффективные аспекты интеграции теоретических знаний с практической деятельностью, использования проблемных ситуаций, групповой работы, проектной деятельности, дискуссий и интерактивных методов в обучении литературе. На основе анализа деятельности художественных героев и жизненных ситуаций обоснованы возможности формирования у учащихся навыков принятия самостоятельных решений, решения проблем, социальной ответственности и самопознания. Кроме того, раскрыт воспитательный и развивающий потенциал литературы как учебного предмета в подготовке личности к жизни в условиях глобализации и стремительного развития информационных технологий.

Ключевые слова: литературное образование, жизненные компетенции, современные педагогические подходы, художественное произведение, критическое мышление, творческое мышление, эмпатия, коммуникативные

навыки, социальная ответственность, проблемное обучение, интерактивные методы, проектная деятельность, духовно-нравственное воспитание.

KIRISH

Respublikamizda olib borilayotgan ta'lim islohotlarining asosiy yo'nalishlaridan biri, albatta, har bir yosh avlodni yetuk, barkamol va o'z kasbining mutaxassisi qilib tarbiyalashdir. Barkamol insonning shakllanishi, munosib kasbni egallashi va jamiyat taraqqiyotiga qo'shgan hissasi juda muhimdir.

Kasbiy shakllanish jarayonining o'ziga xos bosqichlaridan biri – bu kasbni tanlashdir. Bu jarayonda yoshlarning qiziqishlari, iste'dodlari va individual imkoniyatlarini hisobga olish juda zarur. Ular uchun to'g'ri kasbni tanlash nafaqat shaxsiy muvaffaqiyat uchun, balki butun jamiyatning rivojlanishi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

ASOSIY QISM

"Yoshlarni kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirilishi – bu uning yetuk mutaxassis sifatida ongli ravishda o'zini o'zi maqsadga yo'naltirilgan holda kasbiy rivojlantirish jarayonidir. Bu jarayon kasbiy faoliyat samaradorligini ta'minlovchi bilim, ko'nikma va malakalarni, shaxsiy va kasbiy sifatlarini mustaqil takomillashtirishni o'z ichiga qamrab oladi va quyidagi tashkil etuvchilardan iboratdir:

-shaxsiy sifatlarni kamol toptirish;

-intelektual rivojlanish;

-kasbiy rivojlanish;

-jismoniy komillik.

Xususan, mutaxassis o'zini-o'zi kasbiy rivojlantirishi uchun qator zarur sifatlarga ega bo'lishi kerak. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin: -kasbiy masalalarni yechishga ichki motivatsiya; -kasbiy masalalarni yechish jarayonida yuqori natijalarga erishishga intilish; -kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirishning mazmunini tushunish va metodik asoslarini bilish"

Shuningdek, ta'lim jarayonida ilmiy bilimlarni boyitish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash va o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muhim rol o'ynaydi. Bu orqali yosh avlod nafaqat nazariy bilimlarga ega bo'ladi, balki amaliy ko'nikmalarga ham ega bo'lishadi.

Umuman olganda, ta'lim islohotlari doirasida kasbiy tayyorgarlik jarayonini sifatli tashkil etish orqali biz kelajakda mamlakatimiz ravnaqi uchun zarur bo'lgan malakali mutaxassislarni tayyorlashimiz mumkin.

Birinchidan, ta'lim jarayonida o'quvchilarning amaliy faoliyat tajribasini shakllantirishga alohida e'tibor berilishi zarur. "Bu esa o'quvchilarning nazariy bilimlarini amalda qo'llay olish qobiliyatini oshiradi. Masalan, loyiha asosidagi

ta'lim metodlari, guruhli ishlar va amaliy mashg'ulotlar orqali o'quvchilar real hayotdagi muammolarni hal qilish ko'nikmalarini egallashlari mumkin"[1].

Ikkinchidan, tayanch kompetensiyalarni shakllantirish orqali o'quvchilarni ijtimoiy hayotga samarali tayyorlash jarayonlari tashkil etilishi lozim. Bu kompetensiyalar orasida muloqot qobiliyati, jamoa bilan ishlay olish, tanqidiy fikrlash va muammoni hal qilish ko'nikmalari yetakchi o'rin tutadi. O'qituvchilar ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan darslar va faoliyatlarni rejalashtirishi juda muhimdir.

Uchinchidan, maktab ta'limi shaxsning ijtimoiy va hissiy rivojlanishini ham qo'llab-quvvatlashi kerak. "O'quvchilarga muomala madaniyatini, empatiya va rahbarlik ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlarini yaratish orqali ularning jamiyatda faol ishtirok etishiga yordam beriladi"[2]

Oila ham ta'lim jarayonida muhim rol o'ynaydi. Oila a'zolarining ta'limga bo'lgan yondoshuvi, motivatsiyasi va qo'llab-quvvatlashi o'quvchilarning muvaffaqiyatli bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun maktablar ota-onalar bilan hamkorlikni mustahkamlashga intilishi kerak.

Umuman olganda, maktab ta'limi nafaqat bilim berishdan iborat emas, balki har tomonlama rivojlangan shaxslarni tarbiyalashga qaratilgan kompleks jarayon hisoblanadi. Shuning uchun bunday maqsadlarni amalga oshirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish juda muhimdir.

Adabiyot darslarining o'quvchilarda hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari:

1. Axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish:

Adabiy asarlar insonparvarlik, adolat, mehr-oqibat, vatanparvarlik, burch, vijdon kabi axloqiy tushunchalarni o'quvchilar ongiga singdirishda muhim rol o'ynaydi.

Adabiy qahramonlarning ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qilish orqali o'quvchilar yaxshi va yomonni farqlash, to'g'ri qaror qabul qilish, xatolardan saboq olish kabi ko'nikmalarni egallaydilar.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligini ta'minlash, o'quvchilarda o'z xalqiga va jahon madaniyatiga hurmat hissini shakllantirish.

2. Empatiya va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish:

Adabiy asarlar o'quvchilarni boshqa insonlarning his-tuyg'ularini tushunishga, ularga hamdard bo'lishga, ularning dardini his qilishga o'rgatadi.

Qahramonlarning ijtimoiy muammolarga munosabatini tahlil qilish orqali o'quvchilarda jamiyatdagi adolatsizliklarga qarshi kurashish, muhtojlarga yordam berish, atrof-muhitni himoya qilish kabi ijtimoiy mas'uliyat hissini shakllantirish.

Turli madaniyat vakillarining hayoti va urf-odatlari bilan tanishish orqali o'quvchilarda bag'rikenglik, tolerantlik va boshqa xalqlarga hurmat hissini tarbiyalash.

3. Tanqidiy fikrlashni va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini o‘stirish:

Adabiy asarlardagi voqealarni, qahramonlarning xatti-harakatlarini va muallifning g’oyasini tahlil qilish orqali o‘quvchilar axborotni tanqidiy baholash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va xulosa qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

Qahramonlar duch kelgan muammolarni tahlil qilish, ularning yechimlarini izlash orqali o‘quvchilar hayotiy muammolarni hal qilishning turli yo‘llarini o‘rganadilar.

Adabiy asarlar asosida munozaralar, diskussiyalar, debatlar tashkil qilish orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini asoslash, boshqalarning nuqtai nazarini hurmat qilish, murosaga kelish kabi ko‘nikmalarni egallaydilar.

4. Kommunikatsiya va hamkorlik ko‘nikmalarini takomillashtirish:

Adabiyot darslarida guruhli ishlar, loyihalar, rolli o‘yinlar tashkil qilish orqali o‘quvchilar bir-birlari bilan muloqot qilish, fikr almashish, o‘z fikrini bayon qilish, boshqalarni tinglash, umumiy maqsad sari harakat qilish kabi ko‘nikmalarni egallaydilar.

Adabiy asarlar asosida sahnalashtirishlar, adabiy kechalar, uchrashuvlar tashkil qilish orqali o‘quvchilar o‘z iste’dodini namoyon qilish, omma oldida chiqish, o‘z fikrini go‘zal va ta’sirchan ifodalash kabi ko‘nikmalarni rivojlantiradilar.

5. Ijodiy tafakkurni va o‘z-o‘zini anglashni rivojlantirish:

Adabiyot darslarida ijodiy yozuv, esselar, she’rlar, hikoyalar yozish, rasmlar chizish, musiqa yaratish kabi topshiriqlar berish orqali o‘quvchilar o‘z ichki dunyosini ifodalash, tasavvurini kengaytirish va ijodiy qobiliyatlarini namoyon qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Adabiy asarlarning qahramonlari bilan o‘zini solishtirish, ularning taqdiridan saboq olish orqali o‘quvchilar o‘z shaxsiyatini anglash, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, hayotdagi maqsadlarini belgilash kabi ko‘nikmalarni egallaydilar.

6. Axborot bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish:

Adabiy asarlar haqida ma’lumot izlash, tahlil qilish va saralash orqali o‘quvchilar axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, ishonchli manbalarni aniqlash, ma’lumotlarni qayta ishlash va xulosa qilish kabi ko‘nikmalarni egallaydilar.

“Globallashuv sharoitida yosh avlodni hayotga tayyorlashning ahamiyati:

Jahon iqtisodiyotining integratsiyalashuvi, texnologiyalarning shiddat bilan rivojlanishi va axborot oqimining kuchayishi yosh avloddan doimiy o‘zgarishlarga moslasha olish, mustaqil qaror qabul qilish, kreativ fikrlash va innovatsion yechimlarni topa olish kabi ko‘nikmalarni talab etadi”[3].

Global muammolar (iqlim o‘zgarishi, ekologik tanglik, migratsiya, terrorizm) yechimida faol ishtirok etadigan, mas’uliyatli vatandoshlarni tarbiyalash zarurati.

Milliy qadriyatlarni saqlagan holda, jahon sivilizatsiyasiga integratsiyalashuv jarayonida yoshlarning muvaffaqiyatli ishtirokini ta'minlash.

Ta'lim tizimida hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishning zarurati:

Ta'lim nafaqat bilim berish, balki shaxsni kamol toptirish, uning ijtimoiylashuvi va hayotga tayyorlash vazifasini ham bajarishi lozim.

Yangi avlod davlat ta'lim standartlari (YaADTS) va o'quv dasturlarida hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilganligi.

PISA, TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlari natijalari ta'lim sifatini oshirish va hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirish zarurligini ko'rsatayotganligi.

Adabiyot darslarining o'quvchilarda hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishdagi roliga yetarlicha e'tibor qaratmaslik:

Adabiyot fanining insonparvarlik yo'nalishi, uning ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirish, empatiyani rivojlantirish, shaxsning dunyoqarashini kengaytirish imkoniyatlaridan to'liq foydalanmaslik.

Adabiyot darslaridagi an'anaviy yondashuvlarning (asosan, nazariy bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgan) o'quvchilarning faolligini, mustaqilligini va ijodiyligini cheklashi.

Adabiyot darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan yetarlicha foydalanmaslik.

"Amaliyotda adabiyot darslarida hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan metodik ishlanmalarning kamligi:

Adabiyot o'qituvchilari uchun hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishga oid aniq tavsiyalar, qo'llanmalar va o'quv-metodik materiallarning yetishmasligi"[4]

Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida bo'lajak adabiyot o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishga yetarlicha e'tibor qaratmaslik.

Adabiyot o'qituvchilarining kasbiy rivojlanish dasturlarida hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish masalalarining kam yoritilganligi.

Ta'limda nazariyani amaliyot bilan bog'lash prinsipi o'quv jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi. Bu prinsip orqali o'quvchilar nazariy bilimlarni amaliy misollar bilan mustahkamlash, ularni hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'quvchilarda onglilik va faollikni yuzaga keltirish, ularning o'z-o'zini baholashiga imkon yaratish orqali ta'lim jarayoni yanada interaktiv bo'ladi. Bu esa o'quvchilarga o'z fikrlarini erkin ifoda etish, boshqalar bilan munozara qilish va muammolarni hal etishda kreativ yondashuvni rivojlantirishga yordam beradi.

Badiiy adabiyot na'munalarining asl mohiyatini yetkazib berish esa ta'lim oluvchida hayot haqidagi ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Badiiy asarlar

orqali oʻquvchilar insoniy his-tuygʻular, axloqiy qadriyatlar va turli xil ijtimoiy masalalar haqida chuqurroq tushunchaga ega boʻlishadi.

XULOSA

Umuman olganda, nazariyani amaliyot bilan bogʻlash prinsipining tatbiqi ta’lim jarayonini boyitadi, oʻquvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi va ularga real hayotdagi muammolarni hal qilishda zarur koʻnikmalarni beradi.

Ta’kidlash joizki, “oʻquvchilarning ma’naviy dunyosini boyitish va ularning estetik didini rivojlantirish uchun badiiy adabiyotlarni muntazam mutolaa qilishlari muhim ahamiyatga ega. Badiiy adabiyot inson hayoti, jamiyat muammolari va axloqiy qadriyatlar haqida fikr yuritishga undaydi, shuningdek, tasavvurni kengaytiradi va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiradi (Nussbaum, 1997)”.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Влияние различных педагогических факторов на развитие критического мышления у будущих учителей начальных классов.
2. Bykovskyi T.V. Contents of Professional Training of Future After-School Teachers in Pedagogical Universities of Ukraine. 2019 International Council on Technologies of Environmental Protection (ICTEP). 23-25 October 2019
3. Tatiana Tkacheva; Zoya Sazonova. Creativity development as indisputable component of long-life education. Published in: 2014 International Conference on Interactive Collaborative Learning (ICL). 2014.
4. Преддипломная практика Радченко Д. С.
5. Abdullayeva, M. O. Q. (2023). RAQAMLI RESURSLAR ASOSIDA ADABIYOT DARSLARINI O ‘QITISH USULLARI. *Academic research in educational sciences*, *4*(CSPU Conference 1), 7-11.
6. Abdullayeva, M. O. (2025). O ‘QUVCHILARDA HAYOTIY KO ‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISHDA KASBHUNARGA YO ‘NALTIRISH, MEHNAT TARBIYASI VA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI. *Inter education & global study*, *3*(6 (1)), 24-32.
7. Abdullayeva, M. O. (2024). PISA XALQARO BAHOLASH MEZONLARIDA O „QISH SAVODXONLIGIGA QOʻYILGAN TALABLAR. *Academic research in educational sciences*, (1), 123-126.

O‘QUV ISHLARI BO‘YICHA DIREKTOR O‘RINBOSARI FAOLIYATIDA PEDAGOGIK TAHLIL VA BOSHQARUV QARORLARINI QABUL QILISH TEXNOLOGIYALARI

TECHNOLOGIES FOR PEDAGOGICAL ANALYSIS AND MANAGERIAL DECISION-MAKING IN THE ACTIVITIES OF THE DEPUTY DIRECTOR FOR ACADEMIC AFFAIRS

ТЕХНОЛОГИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗАМЕСТИТЕЛЯ ДИРЕКТОРА ПО УЧЕБНОЙ РАБОТЕ

FAN TARMOG‘I
13.00.00 – Pedagogika

QABUL QILINDI
01.08.2026

CHOP ETILDI
04.08.2026

Xursanoy Anvarovna Po‘latova
Toshkent viloyati Bo‘ka tumanidagi 2-umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatida pedagogik tahlilning nazariy-metodologik asoslari hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish texnologiyalari tadqiq etilgan. Pedagogik tahlil ta’lim sifatini boshqarishning muhim instrumenti sifatida talqin qilinib, uning mazmuni, bosqichlari, tamoyillari va amaliy imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqotda pedagogik monitoring, diagnostika, statistik tahlil, ta’lim natijalarini baholash hamda boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish jarayonlari o‘zaro integratsiyalashgan holda ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosarining analitik faoliyatini takomillashtirishga xizmat qiluvchi “Pedagogik tahlil – Analitik baholash – Strategik qaror – Monitoring – Korreksiya” modeli taklif etilgan. Mazkur model ta’lim jarayonida muammolarni tezkor aniqlash, ilmiy asoslangan boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini baholash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari umumiy o‘rta ta’lim muassasalari boshqaruv tizimini takomillashtirish, rahbarlarning boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ta’lim sifati monitoringini samarali tashkil etishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: pedagogik tahlil, boshqaruv texnologiyasi, boshqaruv qarori, o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari, ta’lim sifati, pedagogik monitoring, analitik faoliyat, diagnostika, strategik boshqaruv, ta’lim menejmenti.

ABSTRACT

This article examines the theoretical and methodological foundations of pedagogical analysis and the technologies of managerial decision-making in the

activities of the Deputy Director for Academic Affairs in general secondary education institutions. Pedagogical analysis is interpreted as an essential tool for educational quality management, and its content, stages, principles, and practical applications are comprehensively analyzed. The study considers pedagogical monitoring, diagnostics, statistical analysis, evaluation of learning outcomes, and managerial decision-making as an integrated process. In addition, the author proposes the model "Pedagogical Analysis – Analytical Assessment – Strategic Decision – Monitoring – Correction – Development", aimed at improving the analytical activities of deputy directors responsible for academic affairs. The proposed model enables the timely identification of educational problems, the development of evidence-based managerial decisions, and the evaluation of their effectiveness. The findings of the study contribute to improving the management system of general secondary education institutions, enhancing the managerial competencies of school administrators, and increasing the effectiveness of educational quality monitoring.

Keywords: pedagogical analysis, educational management, managerial decision-making, deputy director for academic affairs, educational quality, pedagogical monitoring, analytical activity, educational diagnostics, strategic management, school administration.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются теоретико-методологические основы педагогического анализа и технологии принятия управленческих решений в деятельности заместителя директора по учебной работе общеобразовательных учреждений. Педагогический анализ рассматривается как один из ключевых инструментов управления качеством образования, раскрываются его содержание, этапы, принципы и практические возможности. В исследовании процессы педагогического мониторинга, диагностики, статистического анализа, оценки образовательных результатов и принятия управленческих решений рассматриваются как единая интегрированная система. Кроме того, предложена авторская модель «Педагогический анализ – Аналитическая оценка – Стратегическое управленческое решение – Мониторинг – Коррекция – Развитие», направленная на совершенствование аналитической деятельности заместителя директора по учебной работе. Данная модель позволяет своевременно выявлять проблемы образовательного процесса, разрабатывать научно обоснованные управленческие решения и оценивать их эффективность. Результаты исследования имеют теоретическое и практическое значение для совершенствования системы управления общеобразовательными учреждениями, развития управленческих компетенций руководителей и повышения эффективности мониторинга качества образования.

Ключевые слова: педагогический анализ, управление образованием, управленческие решения, заместитель директора по учебной работе, качество образования, педагогический мониторинг, аналитическая деятельность, педагогическая диагностика, стратегическое управление, школьный менеджмент.

KIRISH

Ta’lim tizimining zamonaviy rivojlanish bosqichi umumiy o‘rta ta’lim muassasalari boshqaruviga nisbatan mutlaqo yangi talablarni qo‘ymoqda. Bugungi kunda maktab rahbarlarining faoliyati faqat tashkiliy vazifalarni bajarish bilangina cheklanmay, balki ta’lim jarayonining holatini muntazam tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash, ularni ilmiy asoslangan boshqaruv qarorlari orqali bartaraf etish hamda ta’lim sifatini uzluksiz rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Shu jihatdan o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatida pedagogik tahlil boshqaruvning asosiy funksiyalaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik tahlil ta’lim jarayonining real holatini aniqlash, o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini baholash, o‘qituvchilarning metodik faoliyatini o‘rganish, ta’lim natijalarining dinamikasini kuzatish hamda boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslashga xizmat qiladigan murakkab analitik jarayondir. Uning natijalari asosida ta’lim sifati monitoringi amalga oshiriladi, pedagogik jarayonning kuchli va zaif tomonlari aniqlanadi hamda rivojlantirish strategiyalari ishlab chiqiladi.

So‘nggi yillarda ta’lim boshqaruvida ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv (Data-driven Management), strategik rejalashtirish, pedagogik monitoring, raqamli analitika va adaptiv boshqaruv texnologiyalaridan foydalanish tobora kengayib bormoqda. Mazkur yondashuvlar rahbarlardan katta hajmdagi axborotni qayta ishlash, statistik ko‘rsatkichlarni tahlil qilish, ta’lim sifati indikatorlarini baholash hamda mavjud vaziyatga mos boshqaruv qarorlarini qabul qilish kompetensiyalarini talab etmoqda.

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ayrim umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida pedagogik tahlil faqat hisobot tayyorlash yoki nazorat natijalarini umumlashtirish bilan chegaralanmoqda. Bunday yondashuv tahlilning diagnostik va prognostik imkoniyatlarini to‘liq namoyon etmaydi. Natijada qabul qilinayotgan boshqaruv qarorlari yetarli darajada ilmiy asoslanmagan bo‘lib, ularning samaradorligi pasayishi mumkin.

Mazkur muammoning yechimi sifatida pedagogik tahlilni boshqaruv texnologiyalari bilan integratsiyalashgan holda tashkil etish muhim hisoblanadi. Bunda pedagogik monitoring, diagnostik baholash, statistik tahlil, SWOT tahlil, KPI indikatorlari, risklarni baholash va raqamli boshqaruv vositalaridan kompleks foydalanish ta’lim sifatini boshqarishning yangi imkoniyatlarini yaratadi. O‘quv

ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari ana shu jarayonlarning koordinatori sifatida ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlovchi boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqadi hamda ularning amalga oshirilishini nazorat qiladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatida pedagogik tahlilning ilmiy-metodologik asoslarini ochib berish, boshqaruv qarorlarini qabul qilishning zamonaviy texnologiyalarini tizimlashtirish hamda ta’lim sifati monitoringini takomillashtirishga xizmat qiluvchi innovatsion boshqaruv modelini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda pedagogik tahlil va boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayoni yagona boshqaruv sikli sifatida talqin qilinib, “Pedagogik tahlil → Analitik baholash → Strategik boshqaruv qarori → Monitoring → Korreksiya” ketma-ketligiga asoslangan mualliflik modeli taklif etiladi. Ushbu model ta’lim sifatini boshqarishning uzluksizligini ta’minlash, boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini oshirish hamda maktab boshqaruvi samaradorligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

ASOSIY QISM

Pedagogik tahlilning nazariy asoslari va uning o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatidagi o‘rni. Umumiy o‘rta ta’lim muassasasini samarali boshqarish ta’lim jarayonining holatini muntazam o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni ilmiy asoslangan boshqaruv qarorlari orqali bartaraf etishni talab etadi. Shu nuqtayi nazardan pedagogik tahlil ta’lim menejmentining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, u boshqaruv faoliyatining barcha bosqichlarini zarur axborot bilan ta’minlaydi. Pedagogik tahlil ta’lim jarayonida yuz berayotgan o‘zgarishlarni aniqlash, o‘quvchilarning ta’lim natijalarini baholash, pedagoglarning kasbiy faoliyatini tahlil qilish hamda ta’lim sifati dinamikasini belgilash orqali boshqaruv tizimining ilmiy asoslanganligini ta’minlaydi. Ayniqsa, o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatida pedagogik tahlil boshqaruv qarorlarini qabul qilishning boshlang‘ich va hal qiluvchi bosqichi hisoblanadi.

Ta’lim boshqaruvi nazariyasida pedagogik tahlil nazorat va monitoringdan tubdan farq qiladi. Nazorat mavjud holatni aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, pedagogik tahlil aniqlangan holatning sabablarini ochib berish, ichki va tashqi omillar ta’sirini baholash hamda rivojlanish istiqbollarini prognoz qilishni nazarda tutadi. Shu sababli pedagogik tahlil nafaqat diagnostik, balki prognostik va strategik vazifalarni ham bajaradi. Uning natijalari asosida ta’lim muassasasining rivojlanish strategiyasi ishlab chiqiladi, resurslardan samarali foydalanish mexanizmlari belgilanadi hamda pedagogik jarayonni takomillashtirish bo‘yicha aniq boshqaruv choralari ishlab chiqiladi.

Zamonaviy ta’lim tizimida pedagogik tahlilning mazmuni sezilarli darajada kengaymoqda. Ilgari tahlil asosan o‘quvchilarning o‘zlashtirish natijalari yoki nazorat ishlari ko‘rsatkichlarini umumlashtirish bilan cheklangan bo‘lsa, bugungi kunda u ta’lim sifati, pedagogik innovatsiyalar, o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishi, metodik xizmat samaradorligi, raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish darajasi hamda o‘quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish natijalarini ham qamrab olmoqda. Bu esa pedagogik tahlilni ta’lim boshqaruvining kompleks axborot tizimiga aylantirmoqda.

O‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari pedagogik tahlilni amalga oshirish jarayonida turli manbalardan olingan ma’lumotlardan foydalanadi. Jumladan, o‘quvchilarning choraklik va yillik o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari, ichki monitoring natijalari, fan olimpiadalari, attestatsiya va yakuniy nazorat ishlari, dars kuzatuvlari, metodik birlashmalar faoliyati, pedagoglarning malaka oshirish natijalari hamda elektron ta’lim platformalarida shakllanadigan statistik ma’lumotlar tahlilning asosiy axborot bazasini tashkil etadi. Mazkur ma’lumotlarning tizimli qayta ishlanishi ta’lim jarayonidagi ijobiy va salbiy tendensiyalarni aniqlash, ularning kelib chiqish sabablarini baholash hamda kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash imkonini yaratadi.

Pedagogik tahlilning samaradorligi, eng avvalo, uning ilmiy tamoyillarga asoslangan holda tashkil etilishiga bog‘liq. Tizimlilik tamoyili ta’lim jarayonining barcha tarkibiy qismlarini o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganishni talab etsa, obyektivlik tamoyili boshqaruv qarorlarining ishonchli va haqqoniy ma’lumotlarga tayangan holda ishlab chiqilishini ta’minlaydi. Komplekslik tamoyili ta’lim sifatiga ta’sir etuvchi pedagogik, psixologik, tashkiliy, metodik va ijtimoiy omillarni birgalikda tahlil qilishni nazarda tutadi. Uzluksizlik tamoyili esa pedagogik tahlilni faqat chorak yoki o‘quv yili yakunida emas, balki ta’lim jarayonining barcha bosqichlarida muntazam amalga oshirish zarurligini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda ta’lim boshqaruvida ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv (data-driven management) konsepsiyasining keng qo‘llanilishi pedagogik tahlilning mazmunini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Mazkur yondashuv rahbarlardan statistik ma’lumotlarni tahlil qilish, pedagogik diagnostika natijalarini interpretatsiya qilish, ta’lim sifati indikatorlarini baholash hamda raqamli analitik vositalardan samarali foydalanishni talab etadi. Shuning uchun o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini boshqaruv faoliyatiga integratsiya qilishi, elektron monitoring tizimlari orqali olingan ma’lumotlarni muntazam tahlil qilib borishi va ularni strategik boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda qo‘llashi lozim.

Pedagogik tahlil natijalari boshqaruv qarorlarini qabul qilishning metodologik asosini tashkil etadi. Qarorlar tasodifiy yoki subyektiv fikrlarga emas, balki tahlil

natijasida aniqlangan dalillar, statistik ko‘rsatkichlar va pedagogik diagnostika ma’lumotlariga tayangan holda ishlab chiqilgandagina ularning samaradorligi ta’minlanadi. Mazkur yondashuv boshqaruv faoliyatining shaffofligini oshiradi, resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi hamda ta’lim sifati monitoringining natijadorligini kuchaytiradi.

Fikrimizcha, o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatida pedagogik tahlilni alohida boshqaruv funksiyasi sifatida emas, balki uzluksiz boshqaruv siklining boshlang‘ich elementi sifatida ko‘rish maqsadga muvofiqdir. Bunda pedagogik tahlil orqali olingan axborot analitik baholash bosqichida qayta ishlanadi, undan so‘ng ilmiy asoslangan boshqaruv qarori ishlab chiqiladi, qarorning ijrosi monitoring qilinadi va yakuniy natijalarga ko‘ra korreksion choralar belgilanadi. Ushbu uzluksiz sikl boshqaruv tizimining moslashuvchanligini oshiradi hamda ta’lim sifatini barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, pedagogik tahlil o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatining markaziy komponenti bo‘lib, u ta’lim jarayonining haqiqiy holatini aniqlash, mavjud muammolarni ilmiy asosda baholash va samarali boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish imkonini beruvchi muhim boshqaruv mexanizmi hisoblanadi. Zamonaviy ta’lim tizimida pedagogik tahlilni raqamli monitoring, diagnostik baholash va strategik boshqaruv texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirish ta’lim muassasasini rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik tahlil natijalariga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish texnologiyalari. Ta’lim muassasasini samarali boshqarish ko‘p jihatdan rahbar tomonidan qabul qilinadigan qarorlarning ilmiy asoslanganligi va o‘z vaqtida amalga oshirilishiga bog‘liq. O‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatida boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish pedagogik tahlil natijalari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, mazkur jarayon ta’lim sifati monitoringi, pedagogik diagnostika va analitik baholash ma’lumotlariga tayangan holda amalga oshiriladi. Boshqaruv qarori muayyan pedagogik vaziyatni tartibga solishga qaratilgan maqsadli boshqaruv ta’siri bo‘lib, u mavjud muammoni aniqlash, uning sabablarini o‘rganish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish hamda eng maqbul variantni tanlash orqali shakllanadi.

Zamonaviy ta’lim menejmentida boshqaruv qarorlarini qabul qilish intuitiv yondashuvdan ko‘ra dalillarga asoslangan (evidence-based management) boshqaruv konsepsiyasiga tayanadi. Mazkur yondashuvga ko‘ra, har qanday boshqaruv qarori ishonchli statistik ma’lumotlar, pedagogik kuzatuvlar, monitoring natijalari va ta’lim sifatini ifodalovchi indikatorlar asosida ishlab chiqilishi zarur. Bu esa boshqaruv jarayonida subyektivlikni kamaytirish, qarorlarning aniqligi va samaradorligini oshirish hamda resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlaydi.

O‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatida boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish ketma-ket va uzluksiz jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Dastlab ta’lim jarayoniga oid ma’lumotlar yig‘iladi va tizimlashtiriladi. Keyingi bosqichda mazkur ma’lumotlar statistik hamda pedagogik tahlil usullari orqali qayta ishlanadi. Tahlil natijalari asosida muammolarning kelib chiqish sabablari aniqlanib, ularni bartaraf etishga qaratilgan bir nechta muqobil boshqaruv yechimlari ishlab chiqiladi. Muqobil variantlarning afzallik va cheklovlari baholangandan so‘ng eng maqbul qaror tanlanadi hamda uni amalga oshirish mexanizmi ishlab chiqiladi. Qaror ijrosi monitoring qilinib, zarurat tug‘ilganda korreksion chora-tadbirlar belgilanadi. Mazkur ketma-ketlik boshqaruv faoliyatining uzluksizligini ta’minlaydi va ta’lim sifati dinamikasini barqaror nazorat qilish imkonini yaratadi.

Pedagogik tahlil natijalariga asoslangan boshqaruv qarorlarining samaradorligi, avvalo, foydalanilayotgan tahlil texnologiyalarining sifatiga bog‘liq. Hozirgi kunda ta’lim muassasalari faoliyatida SWOT-tahlil, PEST-tahlil, benchmarking, KPI (Key Performance Indicators), PDCA (Plan–Do–Check–Act) sikli hamda risklarni boshqarish texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Mazkur texnologiyalar rahbarga ta’lim muassasasining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, tashqi va ichki omillarning ta’sirini baholash, rivojlanish istiqbollarini prognoz qilish hamda strategik boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Xususan, SWOT-tahlil maktab faoliyatining kuchli jihatlari, mavjud muammolari, rivojlanish imkoniyatlari va tashqi xavf omillarini kompleks baholash imkonini bersa, KPI indikatorlari pedagoglar faoliyatining natijadorligini, o‘quvchilarning ta’lim natijalarini hamda metodik ishlarning samaradorligini aniq mezonlar asosida baholashga xizmat qiladi. PDCA sikli esa rejalashtirish, amalga oshirish, nazorat qilish va takomillashtirish bosqichlarini yagona boshqaruv tizimiga birlashtirib, uzluksiz sifatni boshqarish tamoyilini ta’minlaydi. Mazkur texnologiyalarni kompleks qo‘llash boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini sezilarli darajada oshiradi.

Raqamli transformatsiya sharoitida boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish texnologiyalari ham yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Elektron jurnal tizimlari, ta’lim platformalari, avtomatlashtirilgan monitoring dasturlari va sun’iy intellekt elementlariga ega analitik platformalar katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash imkonini bermoqda. Natijada o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari ta’lim jarayonining har bir ko‘rsatkichi bo‘yicha real vaqt rejimida axborotga ega bo‘lib, muammolarni dastlabki bosqichdayoq aniqlash va tezkor boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa boshqaruv samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, ta’lim sifati monitoringining aniqligi va ishonchliligini ham kuchaytiradi.

Bizningcha, boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish jarayoni faqat mavjud muammolarni bartaraf etishga emas, balki ta’lim muassasasining istiqboldagi rivojlanish strategiyasini shakllantirishga ham xizmat qilishi lozim. Shu sababli pedagogik tahlil natijalari asosida qabul qilinadigan qarorlar qisqa muddatli operativ vazifalarni hal etish bilan birga uzoq muddatli strategik maqsadlarni ham qamrab olishi zarur. Bunday yondashuv maktabning rivojlanish dasturini takomillashtirish, pedagoglarning kasbiy salohiyatini oshirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va ta’lim sifatini xalqaro baholash mezonlariga mos ravishda rivojlantirish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqot doirasida o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatiga moslashtirilgan “Pedagogik tahlil – Analitik baholash – Boshqaruv qarori – Monitoring – Korreksiya – Rivojlantirish” modeli taklif etiladi. Ushbu modelda pedagogik tahlil boshlang‘ich bosqich sifatida qaraladi. Tahlil natijalari analitik baholash vositalari orqali qayta ishlanadi va aniqlangan muammolarga mos boshqaruv qarorlari ishlab chiqiladi. Qarorlarning amalga oshirilishi monitoring orqali nazorat qilinadi, monitoring natijalari esa korreksion chora-tadbirlarni belgilashga asos bo‘ladi. Yakuniy bosqichda erishilgan natijalar umumlashtirilib, ta’lim muassasasining keyingi rivojlanish strategiyasi ishlab chiqiladi. Mazkur model boshqaruv jarayonining uzluksizligini ta’minlash, pedagogik tahlilning amaliy samaradorligini oshirish hamda qaror qabul qilish mexanizmlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Natijada pedagogik tahlil va boshqaruv qarorlarini qabul qilish texnologiyalarining integratsiyasi o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosarining kasbiy faoliyatini yangi sifat bosqichiga olib chiqadi. Ilmiy asoslangan tahlil natijalariga tayangan holda qabul qilingan boshqaruv qarorlari ta’lim jarayonining sifat ko‘rsatkichlarini oshirish, pedagoglarning metodik faoliyatini takomillashtirish hamda o‘quvchilarning ta’lim natijalarini barqaror rivojlantirishning muhim omili sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatining samaradorligi ko‘p jihatdan pedagogik tahlilning ilmiy asoslanganligi hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish texnologiyalarining to‘g‘ri tashkil etilishiga bog‘liq. Pedagogik tahlil ta’lim jarayonining joriy holatini baholash bilan cheklanmay, uning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, muammolarning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish va ularni bartaraf etishga qaratilgan strategik boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishning muhim metodologik asosi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan u zamonaviy ta’lim menejmentining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Tadqiqot davomida pedagogik tahlil, analitik baholash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonlari yagona boshqaruv sikli sifatida talqin qilindi. Mazkur yondashuv rahbarlik faoliyatida subyektiv qarorlar ulushini kamaytirish, ma’lumotlarga asoslangan boshqaruvni rivojlantirish hamda ta’lim sifati monitoringining natijadorligini oshirish imkonini beradi. Boshqaruv qarorlarini pedagogik diagnostika, monitoring va statistik tahlil natijalariga tayangan holda ishlab chiqish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilishi asoslandi.

Maqolada taklif etilgan “Pedagogik tahlil – Analitik baholash – Boshqaruv qarori – Monitoring – Korreksiya – Rivojlantirish” modeli o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatini tizimli tashkil etishga xizmat qiluvchi amaliy boshqaruv mexanizmi sifatida tavsiya etiladi. Ushbu model pedagogik jarayonda mavjud muammolarni o‘z vaqtida aniqlash, ularning sabablarini ilmiy asosda baholash, samarali boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va ularning ijrosini uzluksiz monitoring qilish imkonini beradi. Natijada boshqaruv faoliyatining uzluksizligi, moslashuvchanligi va natijadorligi ta’minlanadi.

Shuningdek, tadqiqot zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini, jumladan, pedagogik monitoring, KPI indikatorlari, SWOT-tahlil, PDCA sikli, raqamli analitika hamda elektron axborot tizimlarini o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatiga kompleks joriy etish zarurligini ko‘rsatdi. Mazkur texnologiyalardan foydalanish boshqaruv qarorlarining tezkorligi va aniqligini oshirish, resurslardan samarali foydalanish hamda ta’lim sifatini uzluksiz rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Umuman olganda, pedagogik tahlilni boshqaruv faoliyatining markaziy elementi sifatida tashkil etish va boshqaruv qarorlarini zamonaviy analitik texnologiyalar asosida qabul qilish o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatining samaradorligini oshiradi, ta’lim sifati monitoringini takomillashtiradi hamda umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining barqaror rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot natijalari umumiy o‘rta ta’lim muassasalari boshqaruv tizimini takomillashtirish, rahbarlarning boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv modelini amaliyotga joriy etishda ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. O‘RQ–637-son, 2020-yil 23-sentyabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–158-son Farmoni. 2023-yil 11-sentyabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Umumta’lim muassasalari faoliyatini tashkil etishga oid amaldagi normativ-huquqiy hujjatlari. Toshkent, 2024.

4. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO Publishing, 2021.
5. OECD. School Leadership for Learning: Insights from TALIS 2018. Paris: OECD Publishing, 2020.
6. Bush T. Theories of Educational Leadership and Management. 5th ed. London: Sage Publications, 2020.
7. Hallinger P. Bringing Context Out of the Shadows of Leadership. Educational Management Administration & Leadership. 2018. Vol. 46(1). P. 5–24.
8. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. 6th ed. New York: Teachers College Press, 2020.
9. Hargreaves A., Fullan M. Professional Capital: Transforming Teaching in Every School. New York: Teachers College Press, 2015.
10. Leithwood K., Harris A., Hopkins D. Seven Strong Claims about Successful School Leadership Revisited. School Leadership & Management. 2020. Vol. 40(1). P. 5–22.
11. Hoy W. K., Miskel C. G. Educational Administration: Theory, Research, and Practice. 10th ed. New York: McGraw-Hill Education, 2017.
12. Robbins S. P., Coulter M. Management. 15th ed. Pearson Education, 2021.
13. Drucker P. F. The Effective Executive. Revised Edition. New York: Harper Business, 2006.
14. Deming W. E. Out of the Crisis. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, 2000.
15. Marzano R. J., Waters T., McNulty B. A. School Leadership That Works: From Research to Results. Alexandria, VA: ASCD, 2005.
16. Sergiovanni T. J. The Principalship: A Reflective Practice Perspective. 7th ed. Boston: Pearson, 2015.
17. Spillane J. P. Distributed Leadership. San Francisco: Jossey-Bass, 2006.
18. OECD. Education Policy Outlook 2024: Strengthening School Leadership and Governance. Paris: OECD Publishing, 2024.
19. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2024/25: Leadership in Education. Paris: UNESCO Publishing, 2024.
20. Hallinger P. Leading Educational Change: Reflections on the Practice of Instructional and Transformational Leadership. Cambridge Journal of Education. 2022. Vol. 52(1). P. 7–27.

MARKAZIY OSIYO ILMIY TADQIQOTLAR AKADEMIK JURNALI
CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH
АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
07.00.00 – Tarix fanlari 08.00.00 – Iqtisodiyot fanlari 09.00.00 – Falsafa fanlari 10.00.00 – Filologiya fanlari 13.00.00 – Pedagogika fanlari 19.00.00 – Psixologiya fanlari

KLIPLI TAFAKKUR – RAQAMLI AVLODNING KOGNITIV FENOMENI SIFATIDA

CLIP THINKING AS A COGNITIVE PHENOMENON OF THE DIGITAL GENERATION

КЛИПОВОЕ МЫШЛЕНИЕ КАК КОГНИТИВНЫЙ ФЕНОМЕН ЦИФРОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

FAN TARMOG‘I
09.00.00 – Falsafa

QABUL QILINDI
02.08.2026

CHOP ETILDI
05.08.2026

Gulchehra G‘affarova
Chirchiq davlat pedagogika universiteti professori, falsafa fanlari doktori (DSc)

ANNOTATSIYA

Maqola raqamli davrda fikrlash shakllari va usullarining transformatsiyasi muammosiga bag‘ishlangan. Umumlashgan texnologizatsiya va raqamlashtirish tufayli ko‘plab yangi imkoniyatlar paydo bo‘ldi, biroq ularning bir qismi salbiy oqibatlarga ega. Ular orasida: klipli fikrlashning rivojlanishi, kelib tushayotgan axborotni chuqur tahlil qilishga qodir emaslik, soxta bilimlarning paydo bo‘lishi kabilar mavjud. Maqolada raqamlashtirishning oqibati sifatida «klipli fikrlash» tushunchasining paydo bo‘lish omillari, mohiyati va asosiy mezonlari yoritib berilgan. Shu bilan birga raqamli avlod ongi va fikrlash tarziga xos bo‘lgan «klipli tafakkur» fenomeni gnoseologik va ontologik jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: raqamli jamiyat, raqamli avlod, klipli tafakkur, kognitiv transformatsiya, gnoseologiya, kognitiv fenomen, ontologiya, axborot xuruji, soxta bilimlar, raqamli avlod.

ABSTRACT

This article examines the transformation of forms and methods of thinking in the digital age. The widespread technologization and digitalization have created numerous new opportunities, but some of these have negative consequences. These include the development of clip thinking, the inability to deeply analyze incoming information, the emergence of false knowledge, etc. The article explores the factors, essence, and main criteria for the emergence of the concept of "clip thinking" as a consequence of digitalization. The phenomenon of "clip thinking," characteristic of the consciousness and thinking of the digital generation, is analyzed from epistemological and ontological perspectives.

Keywords: digital society, digital generation, limited thinking, cognitive transformation, epistemology, cognitive phenomenon, ontology, information overload, false knowledge, digital generation.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена проблеме трансформации форм и методов мышления в цифровую эпоху. Вследствие всеобщей технологизации и цифровизации появилось множество новых возможностей, но некоторые из них имеют негативные последствия. К ним относятся: развитие клипового мышления, неспособность к глубокому анализу поступающей информации, появление ложных знаний и т. д. В статье освещаются факторы, сущность и основные критерии возникновения понятия «клиповое мышление» как следствия цифровизации. При этом феномен «клипового мышления», характерный для сознания и мышления цифрового поколения, анализируется с эпистемологической и онтологической точек зрения.

Ключевые слова: цифровое общество, цифровое поколение, ограниченное мышление, когнитивная трансформация, эпистемология, когнитивный феномен, онтология, информационная перегрузка, ложные знания, цифровое поколение.

KIRISH

XXI asrda insoniyat sivilizatsiyasining sifat jihatdan yangi bosqichi – raqamli jamiyat shakllanishi kuzatilmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal taraqqiyoti, global internet tarmog‘ining ommalashuvi va media-muhitning kengayishi inson hayot faoliyatining barcha sohalarini tubdan o‘zgartirmoqda. Bunday global transformatsiyalar nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalarga, balki insonning ichki dunyosi, kognitiv tizimi hamda axborotni qabul qilish va qayta ishlash mexanizmlariga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Darhaqiqat, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va virtual muhitning miqdor hamda sifat jihatidan kengayishi zamonaviy inson kognitiv tizimida tub o‘zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Yangi ijtimoiy-texnologik reallikda shakllanayotgan raqamli avlod (Z-avlod/zumerlar) kognitiv modeli – klipli fikrlash fenomeni falsafiy-antropologik va gnoseologik jihatdan chuqur va tizimli tahlilni talab etadi.

Jamiyatning umumlashgan raqamlashuvi inson va axborot o‘rtasidagi an’anaviy munosabatlarni transformatsiya qildi. Haddan tashqari katta hajmdagi ma’lumotlar (Big Data) oqimida o‘sib kelayotgan avlodda axborotni chuqur o‘zlashtirish va konseptual tahlil qilish o‘rnini uni qisqa, yorqin va yuzaki qabul qilish ko‘nikmasi egallamoqda. Axborotning videoketma-ketlik tamoyili bo‘yicha tezkor, fragmentar va ustma-ust qabatlanishi bilimlarning parchalanishiga, tanqidiy fikrlash va chuqur gnoseologik sho‘ng‘ish darajasining pasayishiga olib kelmoqda. Shu bois, klipli fikrlashning shakllanishi shunchaki psixolog-pedagogik muammo emas, balki raqamli jamiyatda ijtimoiy qarashlar, qadriyatlar tizimi va insonning dunyoni anglash

(ontologik-epistemologik) parametrlari oʻzgarishini belgilab beruvchi omil sifatida nihoyatda dolzarb falsafiy muammodir.

ASOSIY QISM

Zamonaviy raqamli jamiyatda «klipli fikrlash» fenomeni muammosi turli fan sohalari, jumladan, falsafa, sotsiologiya, pedagogika va psixologiya vakillari tomonidan faol tadqiq etilmoqda. Ilmiy adabiyotlarda ushbu hodisaga berilgan baholar raqamlashuvning ijobiy adaptiv mexanizmidan tortib, kognitiv degradatsiya tahdidigacha boʻlgan keng diapazonni qamrab oladi.

Axborotni qabul qilishda «kitob madaniyati»dan «ekran madaniyati»ga oʻtish transformatsiyasini gnoseologik jihatdan asoslashda K.G.Frumkinning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. [20]. Muallif chiziqli matnlar oʻrnini klipli strukturalar egallashi va buning oqibatida axborotni yaxlit konseptual idrok etish darajasi pasayishini koʻrsatib beradi. Ushbu yondashuv ommaviy tahlillarda ham oʻz ifodasini topib, «ekranizatsiyalashgan inson» va «kitob oʻquvchi inson» kognitiv modellarining tub farqlarini ochib beradi. [13, 10].

Raqamli muhit va Z-avlodning kognitiv xususiyatlari oʻrtasidagi aloqadorlik K.V.Isayeva, A.S.Vantyayeva hamda G.V.Akimenko va boshqalar tomonidan sotsiologik va pedagogik nuqtai nazardan oʻrganilgan. [9, 4; 3]. Bu tadqiqotlarda klipli fikrlash «raqamli jamiyat»dagi ijtimoiy fenomen va ta’limda axborot qabul qilishning oʻziga xos kognitiv modeli sifatida talqin etiladi. T.V.Semenovskix [17] hamda M.A.Kupchinskaya va N.V.Yudalevichlar [13] oliy ta’lim tizimida talabalarning axborot bilan ishlash koʻnikmalari oʻzgarishini tahlil qilib, klipli fikrlash axborotni chuqur qayta ishlashga toʻsqinlik qilishini, lekin shu bilan birga yuqori dinamik muhitga moslashish talabi ekanini ta’kidlaydilar.

Fenomenning onto-gnoseologik mohiyatini anglashda L.V.Kalashnikovaning adaptiv yondashuvi alohida e’tiborga loyiq.[10] Tadqiqotchi klipli fikrlashni axborot yuklamasi haddan tashqari ortgan sharoitda inson psixikasining oʻzini muhofaza qilish va shiddatli muhitga moslashishni ta’minlovchi himoya mexanizmi sifatida baholaydi.

Klipli fikrlashning empirik va psixologik koʻlamini baholashda S.D.Polyakov va hammualliflarning tadqiqotlari muhim tajribaviy baza boʻlib xizmat qiladi [14]. Shu bilan birga, ushbu fenomenning ommaviy axborot maydoni va internet-diskursda keng muhokama qilinishi uning nafaqat akademik, balki keng ijtimoiy-madaniy muammoga aylanganini koʻrsatadi.

Tadqiqotning metodologik asosini raqamli jamiyatda inson kognitiv tizimi va qadriyatlar sferasining oʻzgarishini tahlil qilishga qaratilgan tizimli va dialektik yondashuv tashkil etadi. Klipli fikrlashni falsafiy-antropologik va gnoseologik tadqiq etishda «raqamli inson»ning ontologik maqomi va yangi kognitiv-madaniy

identichligini ochib beruvchi falsafiy-antropologik tahlil, shuningdek, axborotni qabul qilishning «chiziqli» va «fragmentar» modellari oʻrtasidagi chegaralarni farqlashga qaratilgan gnoseologik va konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi.

Raqamli axborot muhitining kengayishi natijasida jamiyatda, ayniqsa, «Z» va «Alpha» avlodi vakillarida fikrlashning oʻziga xos shakli – «klipli tafakkur» (inglizcha clip – qirqim, parcha, videoklip) fenomeni shakllandi. Ushbu fenomen axborotni tugallanmagan, bir-biri bilan zanjirli bogʻlanmagan, qisqa va yorqin lavhalar (kliplar) koʻrinishida qabul qilish xususiyati bilan ajralib turadi.

«Klip» soʻzini eshitganda insonlar, odatda, uni musiqa va video bilan bogʻlashadi. Bu tasodifiy emas, chunki ingliz tilidagi «clip» soʻzi «qirqish; (gazetadan) qirqim; (filmdan) parcha, kesma» maʼnolarini anglatadi. «Klip» tushunchasi kitobxonni musiqiy videoroliklarni barpo etish tamoyillariga, aniqrogʻi, video ketma-ketlik bir-biri bilan sust bogʻlangan obrazlardan iborat boʻlgan turlariga havola qiladi. Musiqiy klipning tuzilish tamoyili asosida klipli dunyoqarash ham shakllanadi, yaʼni inson dunyoni yaxlit holda emas, balki bir-biri bilan deyarli bogʻlanmagan qismlar, faktlar va voqealar ketma-ketligi sifatida qabul qiladi.

Klipli fikrlash egasi biror-bir vaziyatni tahlil qilishda qiynaladi, baʼzan esa bunga mutlaqo qodir boʻlmaydi. Chunki vaziyat obrazi xayolda uzoq saqlanib qolmaydi, u deyarli zudlik bilan yoʻqoladi va oʻrnini darhol yangisi egallaydi.[16]

Hozirgi vaqtda ommaviy axborot vositalari (OAV) «klip» soʻzini fikrlash kontekstida faol qoʻllamoqda. Ushbu hodisa bir lahzada paydo boʻlgan emas: «klipli fikrlash» atamasi falsafiy-psixologik adabiyotlarda XX asrning 90-yillari oxirida paydo boʻlgan boʻlib, insonning dunyoni videoklip (nomi ham shundan) yoki teleyangiliklar shaklida mujassamlashgan qisqa, yorqin murojaat orqali qabul qilish xususiyatini anglatgan. [1]

Dastlab aynan ommaviy axborot vositalari (OAV), Butunjahon tarmogʻi emas, axborotni uzatishning universal formatini – dolzarb kliplarning ketma-ketligi deb ataluvchi tizimni ishlab chiqqan edi. Bu oʻrinda klip – bu kontekst aniqlashtirilmagan holda uzatiladigan qisqa tezislar toʻplamidir, chunki uning dolzarbligi tufayli obyektiv borliqning oʻzi klip uchun kontekst vazifasini oʻtaydi. Shu tariqa, inson ushbu borliqqa shoʻngʻigani sababli klipni erkin qabul qilish va talqin qilish imkoniyatiga ega boʻladi. Aslida esa, hammasi birinchi qarashda tuyulganidek jozibador emas, chunki axborotning fragmentar (boʻlak-boʻlak) berilishi va oʻzaro bogʻliq voqealarning vaqt boʻyicha bir-biridan ajralib qolishi sababli, miya voqealar oʻrtasidagi aloqalarni anglash va anglab yetish salohiyatini shunchaki yoʻqotadi. Natijada klip shunchaki axborot axborot shovqiniga aylanadi. Shu bilan birga, klipning eʼlon qilingan maqsadi insonlar idrokida saqlanib qoladi: muntazam ravishda yangiliklarni oʻqib boradigan shaxs goʻyoki dunyoda sodir boʻlayotgan jarayonlar haqida tasavvurga egadek illyuziya (xomxayol) bilan oʻzini ovutadi.

Vaholanki, aslida uning kallasida umumiy voqealar zanjiriga birlashtirish va bir-biri bilan bog‘lashning deyarli imkoni bo‘lmagan tarqoq faktlar to‘plami shakllangan bo‘ladi. OAV formati miyani anglashning fundamental xatosiga yo‘l qo‘yishga majbur qiladi – ya’ni voqealar faktologik (asliy) jihatdan emas, balki vaqt jihatidan yaqin bo‘lsa, ularni bir-biriga bog‘liq deb hisoblaydi. Shu sababli, klipli fikrlashning paydo bo‘lishi – bu keskin ortib borayotgan axborot hajmiga nisbatan berilgan tabiiy javob ekani ajablanarli emas.

«Klipli tafakkur» tushunchasi ilmiy muomalaga dastlab XXI asr boshlarida kiritilgan bo‘lib, u axborot oqimining keskin ortishi va uni psixologik jihatdan o‘zlashtirish ehtiyojidan kelib chiqqan. Media va futurologiya sohasidagi tadqiqotchilar ushbu hodisani axborot jamiyatining tabiiy mahsuli sifatida talqin qiladilar. «Klipli madaniyat» va «blip-madaniyat» (blip culture) tushunchalari ilk bor amerikalik futurolog E.Toffler tomonidan muomalaga kiritilgan.[18] Muallif ushbu fenomenni TV-kanallarni uzluksiz almashtirish («zepping») orqali yuzaga keluvchi, chuqur mushohadani talab qilmaydigan fragmentar-mozaik idrok shakli sifatida talqin etadi. Blip-madaniyat sharoitida axborotning doimiy qayta yuklanishi natijasida avvalgi ma’lumotlar o‘z ahamiyatini tez yo‘qotadi, undagi xaotiklik esa an’anaviy yaxlit va mantiqiy fikrlashga o‘rgangan inson ongida qabul qilish qiyinchiligini tug‘diradi.

F.I.Girenok zamonaviy falsafada chiziqli va konseptual fikrlash o‘rnini chiziqli bo‘lmagan klipli fikrlash egallayotganini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, agar Yevropa madaniyati mantiqiy isbotlash tizimiga tayansa, Vizantiya an’analariga borib taqaluvchi rus madaniyati tasvir va obrazlarni ko‘rsatishga asoslanadi. Natijada, tushunchaviy fikrlash o‘rniga obrazli-vizual va klipli fikrlash tarzi ustuvorlik kasb etmoqda.[5, 23]. Ushbu yondashuv gnoseologik nuqtai nazardan bilishning analog-matnli shaklidan vizual-simulyativ shakliga o‘tishini ko‘rsatadi. Madaniyatlararo farqlar (Yevropaning logotsentrizmi va Vizantiya-rus an’anasining ikonikligi) orqali berilgan bu tahlil klipli fikrlashning faqatgina raqamli texnologiyalar mahsuli emas, balki alohida madaniy-falsafiy ildizlarga ega bo‘lgan ontologik hodisa ekanini asoslab beradi.

A.B.Feldman klipli fikrlashni inson faqat belgilangan uzunlikdagi ma’nolar bilan operatsiya qiladigan va ixtiyoriy murakkablikdagi semiotik tuzilmalar bilan ishlay olmaydigan orttirilgan fikrlash turi deb hisoblaydi.[19] Tashqi tomondan bu insonning uzoq vaqt davomida biror-bir axborotga diqqatini jamlay olmasligi va unda tahlil qilish qobiliyatining pasayganligida namoyon bo‘ladi.

K.G.Frumkin klipli fikrlashni insonning axborot bilan munosabatlari rivojlanishidagi vektor, tarqoq ma’noviy parchalar o‘rtasida tez o‘tish qobiliyati, ammo uzoq davom etadigan chiziqli izchillikdagi – bir jinsli va bir uslubdagi axborotni qabul qilishga qodir emaslik sifatida ta’riflaydi. [20] Olim tomonidan

ilgari surilgan ushbu yondashuv kognitiv-gnoseologik nuqtai nazardan axborotni qabul qilish va qayta ishlashning sifat jihatidan yangi modelini oshkor etadi. Muallif ko‘rsatib o‘tgan «chiziqli izchillikdan tarqoq ma’noviy parchalarga o‘tish» jarayoni an’anaviy akademik-matnli madaniyat va zamonaviy media-muhit o‘rtasidagi uzviylikning uzilishini anglatadi. Bu esa inson ongining axborot oqimiga moslashuv mexanizmi bo‘lish bilan birga, tizimli va konseptual fikrlashning zaiflashuviga olib keluvchi asosiy kognitiv omildir.

U «klipli fikrlash» fenomenini keltirib chiqargan beshta omilni ajratib ko‘rsatadi:

Hayot sur’atining tezlashishi va u bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan axborot oqimi hajmining ortishi; bu axborotni saralash va qisqartirish, asosiysini ajratib ko‘rsatish va ortiqchasini filtrlash muammosini keltirib chiqaradi;

Axborotning yuqori darajadagi dolzarbligiga va uning kelib tushish tezligiga bo‘lgan ehtiyoj;

Kelib tushayotgan axborot rang-barangligining ortishi;

Bir inson bir vaqtning o‘zida bajaradigan ishlar sonining ko‘payishi (ko‘p vazifalilik);

Ijtimoiy tizimning turli darajalarida demokratiya va muloqotdorlikning (dialogichlik) ortishi.

Klipli fikrlashning shakllanishiga quyidagi asosiy omillar ta’sir ko‘rsatadi:

axborot oqimining giper shiddatliligi: har kuni inson ongiga tushadigan vizual va matnli axborot hajmining geometrik progressiyada ortib borishi;

mediaiste’mol formatining o‘zgarishi: sifatli va hajmdor matnlardan ko‘ra, qisqa videolar, ijtimoiy tarmoq lentalari, storis va memlar kabi vizual mazmunga bo‘lgan talabning ortishi;

ko‘p vazifalilik (multitasking): insonning bir vaqtning o‘zida bir nechta axborot manbalari bilan ishlashga va e’tiborni tezkorlik bilan bir obyektdan boshqasiga ko‘chirishga majburligi.

Tadqiqotchilar klipli fikrlashni inson bosh miyasining o‘zini o‘rab turgan axborot muhitiga maksimal darajada moslashishini ta’minlovchi himoya va adaptiv mexanizmi sifatida ham baholaydilar.[16, 88]. Axborot yuklamasi haddan tashqari ortgan sharoitda inson psixikasi o‘zini ortiqcha zo‘riqishdan muhofaza qilish uchun ma’lumotlarni yuzaki, chuqur tahlil qilmasdan qabul qilishga o‘tadi.

Klipli tafakkur fenomeniga bir qator o‘ziga xos mezonlar xosdir:

Fragmentarlik va tarqoqlik: Axborot voqea-hodisalar o‘rtasidagi sabab-oqibat aloqadorliklarisiz, alohida parchalar ko‘rinishida idrok etiladi;

Yuzakilik: Matn yoki hodisaning mazmun-mohiyatiga, mantiqiy chuqurligiga kirib bormasdan, faqat vizual yoki hissiy taassurot asosida baho berish;

Dinamiklik va tezkorlik: Axborotni qabul qilish tezligining yuqoriligi, ammo e’tiborni bir joyga to‘plash (konsentratsiya) vaqtining keskin qisqarishi.

Klipli fikrlashning asosiy muammosi – kontekstning yo‘qligidir. Kontekst (lotincha «contextus» – mustahkam aloqa, birlashish) – alohida tarkibiy parchalarning ma’nosi va ahamiyatini aniqlashga imkon beradigan, ma’noviy tugallanganlikka ega bo‘lgan og‘zaki yoki yozma nutqdir. [7]

To‘liq va chiziqli matn murakkab kontekst yaratib, hodisalar o‘rtasidagi semantik aloqalarni anglashni yengillashtiradi. V.G.Briksinning ta’kidlashicha, klipli formatda bunday kontekst uziladi va axborotni talqin qilish individning ichki tajribasi hamda bazoviy bilimiga bog‘liq bo‘lib qoladi. [4]. Muayyan sohada fundamental kontekstga ega bo‘lgan inson klipli yangiliklardan yagona sabab-oqibat manzarasini tiklay oladi; zarur tajribaga ega bo‘lmagan kishi uchun esa klipli axborot mantiqiy bog‘lanishsiz, tarqoq ma’lumotlar to‘plami sifatida namoyon bo‘ladi.

Raqamlashtirishning mazkur oqibati salbiy kognitiv o‘zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Ulardan eng xavflisi – kelib tushayotgan axborotni chuqur va tanqidiy tahlil qilishga bo‘lgan qobiliyatning susayishidir. Suratlar va qisqa matnlar oqimida fikrlaydigan individ tizimli va konseptual mushohada yuritishda qiyinchiliklarga duch keladi. Bundan tashqari, ushbu jarayon «soxta bilimlar» paydo bo‘lishiga zamin yaratadi. Tezkor va yuzaki axborot olish imkoniyati insonda «men hamma narsani bilaman» degan illyuziyani paydo qiladi. Biroq bu bilimlar mustahkam fundamental bazaga ega bo‘lmay, faqat yuzaki faktlar to‘plamidan iborat bo‘lib qoladi. [2, 115]

Klipli tafakkurni faqat psixologik yoki pedagogik muammo sifatida emas, balki falsafiy-ontologik va gnoseologik fenomen sifatida tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Ontologik jihatdan klipli tafakkur – bu raqamli borliqning (virtual reallikning) inson ongidagi aksidir. Nazariy-falsafiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, hozirgi davrda inson yashayotgan ontologik muhitning o‘zi fragmentar tus oldi. Virtual va real borliqning qorishgani, axborot tarmoqlarining tarqoq tuzilishi (rizomatik tuzilish) insonning borliqda mavjud bo‘lish usulini o‘zgartirdi. Jil Delyoz va Feliks Gvattari tomonidan ilgari surilgan «rizoma» konsepsiyasi bugungi raqamli axborot maydonining markazsizlashgan va bo‘lingan ontologiyasini aniq ifodalaydi.[8, 64]. Inson borliqni qanday ko‘rsa va qabul qilsa, uning tafakkur tarzi ham shunga mos ravishda shakllanadi.

Gnoseologik jihatdan esa klipli tafakkur bilish jarayoni va bilim maqomining transformatsiyasini anglatadi. An’anaviy gnoseologiyada bilish – bu murakkab, bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan, empirik kuzatishdan nazariy umumlashtirishgacha bo‘lgan zanjirli jarayondir. Klipli tafakkur sharoitida esa bilishning klassik modeli (tushunish ➔ tahlil qilish ➔ sintez ➔ xulosa) o‘zining

ustuvorligini yoʻqotadi. Uning oʻrnini «intuitiv-vizual oʻzlashtirish» va «tezkor qaror qabul qilish» egallaydi.

Gnoseologik inqiroz shunda namoyon boʻladiki, bilim fenomeni «anglash» va «mohiyatini ushlash» tushunchalaridan uzilib, «axborotni qidirib topish va saralash» koʻnikmasiga aylanib qolmoqda.[6, 201] Bilishning bunday transformatsiyasi bilimning fundamentalligini yemirdi va uni konseptual tuzilmadan informatsion shovqinga aylantirdi.

Yaxlit fikrlashdan klipli fikrlashga oʻtish – bu xolizmdan elementarizmga oʻtishdir. Bu fikrlashdagi parchalanish va qarama-qarshilikdan dalolat beradi.

N.Karrning ta’kidlashicha, raqamli texnologiyalar ta’sirida miya axborotni qayta ishlash tizimini oʻzgartirmoqda, bu esa, avvalo, chuqur mutolaa qilish koʻnikmasining susayishida namoyon boʻladi. Muallif oʻz kuzatuvlarida ushbu neyrokognitiv transformatsiyani shunday ifodalaydi: «...miyamda neyron sxemalari qayta taqsimlanayotgandek va xotiram qayta dasturlanayotgandek his paydo boʻldi. Ilgari kitob va uzun maqolalarga lek-lek shoʻngʻib keta olardim. Hozir esa ikki-uch sahifadan soʻng diqqatim boʻlinadi, bezovtalik paydo boʻladi. Ilgari juda tabiiy yuz beradigan chuqur mutolaa endi kurashga aylandi» [11, 7]. Darhaqiqat, internet davrida inson miyasi chuqur mutolaa qilish va uzun matnlarga diqqatni jamlash qobiliyatini yoʻqotib, yuzaki va chalgʻituvchi fikrlash tarziga moslashmoqda.

Klipli fikrlash faqat salbiy hodisa boʻlmay, balki ayrim kognitiv koʻnikmalarning boshqalari hisobiga rivojlanishidir. Xususan, L.Rozen ta’kidlaganidek, internet-avlodining («iGen») kuchli tomoni ularning yuqori koʻp vazifalilik qobiliyatida namoyon boʻladi. Biroq bunday moslashuvning badali – diqqatning boʻlinishi, chalgʻish, giperaktivlik hamda chuqur mantiqiy va matnli tahlildan koʻra vizual belgilarni afzal koʻrishdir. [21, 104]. Shuningdek, zamonaviy inson onggi ilgarigiga qaraganda ancha yuqori darajada qabul qilish kanallarini toʻsib qoʻyadigan va mutlaqo ortiqcha, befoyda boʻlgan xaotik hamda har xil axborotlar oqimini boshidan kechirmoqda. Ushbu vaziyatda klipli fikrlash axborot-psixologik zoʻriqishlardan himoya qilish mexanizmi rolini oʻynaydi.

Shunday qilib, xulosa qilishimiz mumkinki, klipli fikrlash zamonaviy jamiyatda ommaviy hodisaga aylanib, axborot zoʻriqishlaridan oʻziga xos himoya vositasi boʻlib xizmat qilmoqda. Inson turli mavzulardagi axborotni tez oʻzlashtirish ehtiyojini sezgan holda, qoliplar/shablonlar boʻyicha qabul qilishdan boshqa muqobilga ega emas.

Klipli fikrlash – bu insonning axborot bilan munosabatlari rivojlanishidagi yangi vektordir, shu sababli tarmoq kommunikatsiyalari zamonaviy inson uchun odatiy kommunikatsiyalardan kam ahamiyatli emasdir.[15]

Demak, «klipli fikrlash» tushunchasining umume’tirof etilgan yagona ta’rifi mavjud emas, biroq biz asosiy xususiyatlar asosida quyidagicha ta’rif shakllantirishga

harakat qildik: «klipli fikrlash» – bu axborot oqimining fragmentarligi, alogikligi (deyarli mantiqsizligi), kelib tushuvchi axborotning to‘liq har xil turdaligi, axborot parchalari o‘rtasida yuqori tezlikda o‘tish va atrof-olamni qabul qilishning yaxlit manzarasi yo‘qligi bilan tavsiflanuvchi, ular o‘rtasidagi aloqalarni hisobga olmagan holda obyektlarning ko‘plab turli xususiyatlarini aks ettirish jarayonidir.

Bizningcha, klipli fikrlashning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: fikrlashning konkretligi; fragmentarlik (yaxlit qabul qilishning yo‘qligi); umumlashtirish darajasi kichik bo‘lgan tushunchalarga yo‘naltirilganlik; alogiklilik; labillik (o‘zgaruvchanlik/egiluvchanlik).

Bu joyda keltirilgan alogiklilik (grekcha a- – inkor qo‘shimchasi va logikos – mantiqiy) – bu fikrlash jarayonida mantiq qonunlari va sabab-oqibat aloqalarining buzilishi, mantiqsizlik. Umumiy ma’nosi: insonning xulosalari, fikrlari va mushohadalari o‘rtasida mantiqiy bog‘liqlikning yo‘qligi yoki ularning bir-biriga zid kelishi.

Klipli tafakkurga ega bo‘lgan inson axborotni chuqur tahlil qilmagani va voqealarning mohiyatiga kirib bormagani sababli, bir-biriga mantiqan bog‘lanmagan faktoralarni osongina qabul qiladi. Uning fikrlashida tizimli mantiq o‘rnini yuzaki va alogik (mantiqsiz) taassurotlar egallaydi.

Labillik (lotincha labilis – beqaror, o‘zgaruvchan, sirpanchiq) – bu psixik yoki fiziologik jarayonlarning, hissiyotlarning va diqqatning tez o‘zgaruvchanligi, beqarorligi va harakatchanligi. Inson kayfiyatining, emotsiyalarining yoki diqqatining juda tez, aniq bir sababsiz yoki kichik omillar ta’sirida bir holatdan ikkinchi holatga o‘tib ketishi (masalan, emotsional labillik – kayfiyatning tez o‘zgarib turishi)ni anglatadi. Klipli tafakkurda kognitiv va diqqat labilligi yaqqol ko‘rinadi. Inson diqqati bir obyektda uzoq ushlanib turmaydi, u bir axborot parchasidan (kadr, post, storis) boshqasiga juda boshqaruvsiz va tezkorlik bilan ko‘chib o‘tadi.

Raqamli muhit ta’sirida shakllangan klipli tafakkurga fikrlashning alogikliligi (voqea-hodisalar o‘rtasidagi mantiqiy aloqadorlikning uzilishi) hamda diqqat va kognitiv jarayonlarning labilligi (beqarorligi, axborot manbalariga tez va yuzaki ko‘chib o‘tishi) kabi xususiyatlar xosdir.

XULOSA

Shunday qilib, klipli tafakkur – bu raqamli axborot jamiyati rivojlanishining logik mahsuli va raqamli avlodga xos murakkab kognitiv fenomendir. U bir tomondan inson ongining axborot xuruji va yuqori bosim sharoitida omon qolishiga xizmat qiluvchi adaptiv mexanizm bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mantiqiy va tanqidiy tafakkurning susayishiga, axborotni chuqur idrok etmaslikka hamda soxta bilimlarning ommalashuviga olib keladi.

Ushbu fenomenning gnoseologik va ontologik ildizlarini anglash raqamli avlod bilan ishlashda, ta’lim tizimini modernizatsiya qilishda va insonning kognitiv salohiyatini saqlab qalishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kelajakdagi pedagogik va falsafiy-ijtimoiy vazifa klipli tafakkurni to‘liq inkor etish emas, balki uning tezkorlik va moslashuvchanlik kabi ijobiy jihatlarini an’anaviy (matritsali, tizimli) tanqidiy tafakkur bilan uyg‘unlashtirishdan iboratdir. Shuningdek, raqamli avlodning kognitiv salohiyatini saqlab qolish va ularda klipli fikrlash rivojlanishining salbiy oqibatlarini kamaytirish bo‘yicha quyidagi asosiy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Raqamli avlodning kognitiv salohiyatini saqlab qalish va klipli fikrlashning salbiy oqibatlarini yumshatish bo‘yicha quyidagi asosiy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Raqamli avlodning diqqatni ushlab turish vaqti qisqarganligini inobatga olib, hajmdor va murakkab o‘quv-ilmiy materiallarini mantiqan tugallangan mikro-modullarga (mikro-kontentlarga) bo‘lish lozim. Talaba yoki o‘quvchi mazkur kichik bilimlarni o‘zlashtirgach, Scaffolding (bosqichma-bosqich akademik qo‘llab-quvvatlash) tamoyiliga tayangan holda ularni asta-sekin sun’iy ravishda chuqurroq, chiziqli va tizimli-konseptual tafakkur darajasiga olib chiqish metodikasini qo‘llash zarur.

2. Soxta bilimlar va tarqoq axborotning salbiy ta’sirini bartaraf etish uchun yoshlarda kelib tushayotgan har qanday ma’lumotga tanqidiy va shubha bilan qarash ko‘nikmalarini shakllantirish lozim. Buning uchun akademik tizimda axborot manbalarining xolisligini tekshirish, milliy va xorijiy ilmiy bazalardan samarali foydalanish va faktlarni mustaqil argumentatsiyalash bo‘yicha amaliy metodikalarni keng joriy etish talab etiladi.

3. Klipli tafakkurga xos bo‘lgan «obrazli-vizual va ikonik» idrok etish xususiyatini akademik va ta’limiy maqsadlarga yo‘naltirish zarur. Nazariy va ijtimoiy-huquqiy tushunchalarni faqat quruq va uzun matn shaklida emas, balki infografika, konseptual diagrammalar, intellekt-xaritalar (Mind Maps) va semantik sxemalar orqali yetkazish lozim. Bu yoshlarda hodisalar o‘rtasidagi sabab-oqibat zanjirini hamda ichki kontekstni ko‘ra olish imkoniyatini kengaytiradi.

4. Kognitiv labillik, beqarorlik va chalg‘ishlarning oldini olish maqsadida ta’lim jarayonida axborot uzatish tezligini sekinlashtiruvchi amaliyotlarni kengaytirish lozim. Akademik debatlar, interaktiv munozaralar, manbashunoslik mashg‘ulotlari va asl manbalar bilan ishlashga qaratilgan «chuqur mutolaa» madaniyatini qayta tiklash talab etiladi. Bu jarayon axborotni yuzaki qabul qilishdan uning tub mazmun-mohiyatini va kontekstini anglash ko‘nikmasiga o‘tishni ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Азаренок Н. В. Клиповое мышление и его влияние на познавательную сферу личности // Казанский педагогический журнал. – 2009. – № 5. – С. 110–118.

2. Азаренок Н.В. Клиповое сознание и его влияние на психологию человека в современном мире. // Мат. Всерос. юбилейной науч. конф., посвященной 120-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна «Психология человека в современном мире». Том 5. Личность и группа в условиях социальных изменений. / Отв. ред. А.Л. Журавлев. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. С. 110-112.
3. Акименко Г.В., Кирина Ю.Ю., Федосеева И.Ф., Яковлев А.С. Клиповое мышление поколения Z: особенности развития когнитивных способностей в процессе обучения в ВУЗЕ // Электронный научный журнал «Дневник науки», 2023. №12, -С.
4. Брыксин В.Г. Клиповое мышление. – Режим доступа: http://virtualmind.ru/2011/12/01/chunk-mentality/ (дата обращения: 10.10.2014).
5. Гиренок Ф.И. Клиповое мышление. – М.: Академический проект, 2016.–256 с.
6. Гиренок Ф.И. Антропологические конфигурации философии // Философия науки. – Вып. 8: Синергетика человекомерной реальности. – М.: ИФ РАН, 2002. С. 415-420.
7. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. – Мн.: Харвест, 1998. С. 201.
8. Делёз Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения / пер. с фр. Я. И. Свирского. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2010. – 895 с.
9. Исаева К. В., Вантяева А. С. Клиповое мышление как социальный феномен современного общества «в цифре» // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология. 2025. Т. 25, вып. 4. С. 404–412. https://doi. org/10.18500/1818-9601-2025-25-4-404-412, EDN: KZFCBQ
10. Калашникова Л. В. Клиповое мышление как формат подачи информации в процессе познавательной деятельности // Образование, наука и производство. 2014. № 4 (9). С. 67–71. EDN: VSCADZ
11. Карр Н. Делает ли Google нас глупее? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://media-ecology.blogspot.ru/2011/03/google.html (дата обращения: 25.09.2014).
12. Клиповое мышление: чем отличаются «люди экрана» от «людей книги»? [Электронный ресурс] // Портал «моноклер» – URL: https://monocler.ru/klipovoemyishlenie/ (Дата обращения: 13.09.2019)
13. Купчинская Мария Александровна, Юдалевич Наталья Владимировна Клиповое мышление как феномен современного общества // Бизнес-образование в экономике знаний. 2019. №3 (14), С.66-71. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/klipovoe-myshlenie-kak-fenomen-sovremennogo-obschestva (дата обращения: 23.07.2026).

14. Поляков С.Д., Белозерова Л.А., Вершинина В.В., Данилов С.В., Кривцова Н.С. «Клиповое мышление» у старшеклассников и студентов: опыт исследования // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 2019. № 4. С. 126–143. doi: 10.11621/ vsp.2019.04.129

15. Семеновских Т. В. Феномен «клипового мышления» в образовательной среде // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – № 384. – С. 85–91.

16. Семеновских Т.В. “Клиповое мышление” – феномен современности [Электронный ресурс]. / Оптимальные коммуникации: эпистемический ресурс Академии медиаиндустрии и кафедры теории и практики общественной связности РГГУ. – Режим доступа: http://jarki.ru/wpress/2013/02/18/3208/ (дата обращения: 14.10.2014).

17. Семеновских Т.В. Феномен «клипового мышления» в образовательной вузовской среде // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ», Выпуск 5 (24), сентябрь – октябрь 2014. -С.1-10.

18. Тоффлер Э. Шок будущего: пер. с англ. – М.: АСТ, 2002. 57 с.

19. Фельдман А. Клиповое мышление [Электронный ресурс] // Портал «LiveJournal» – URL: https://wowavostok.livejournal.com/9487906.html (Дата обращения: 26.08.2019)

20. Фрумкин К.Г. Клиповое мышление и судьба линейного текста [Электронный ресурс]. // Топос: литературно-философский ж-л. 2010. №9. http://www.topos.ru/article/7371 (доступ свободный).

21. Larry D. Rosen Me, MySpace, and I Parenting the Net Generation. – Palgrave Macmillan, 2007. P. 11-13.

БАРҚАРОР ТОҒ-КУРОРТ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ КОМПЛЕКС МОДЕЛИ (ЧОРВОҚ ЭРКИН ТУРИСТИК ЗОНАСИ МИСОЛИДА)

A COMPLEX MODEL OF SUSTAINABLE MOUNTAIN RESORT TOURISM DEVELOPMENT (EXAMPLE OF CHARVAK FREE TOURIST ZONE)

СЛОЖНАЯ МОДЕЛЬ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГОРНОГО КУРОРТНОГО ТУРИЗМА (ПРИМЕР СВОБОДНОЙ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ЗОНЫ ЧАРВАК)

FAN TARMOG‘I
08.00.00 – Iqtisodiyot

QABUL QILINDI
02.08.2026

CHOP ETILDI
05.08.2026

Шаҳноза Ғайратовна Шомуродова
Чирчиқ давлат педагогика университети Туризм кафедраси мудири, география фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Чорвоқ эркин туристик зонасида барқарор тоғ-курорт туризмини ривожлантиришнинг назарий ва амалий асослари тадқиқ этилган. Ҳудуднинг туристик-рекреацион салоҳияти, инфратузилма ҳолати, ижтимоий-иқтисодий имкониятлари комплекс таҳлил қилинган. Халқаро тажриба ҳамда барқарор ривожланиш тамойиллари асосида Чорвоқ эркин туристик зонаси учун иқтисодий, экологик, ижтимоий, институционал ва рақамли омилларни ўзаро интеграция қилувчи комплекс модель таклиф этилган.

Калит сўзлар: барқарор туризм, тоғ-курорт туризми, эркин туристик зона, Чорвоқ, комплекс модель, яшил иқтисодиёт, рақамли туризм, экологик барқарорлик.

ABSTRACT

This article researches the theoretical and practical foundations of sustainable mountain resort tourism development in the Charvoq free tourist zone. The touristic-recreational potential of the region, the state of infrastructure, socio-economic possibilities have been comprehensively analyzed. Based on international experience and principles of sustainable development, a comprehensive model integrating economic, ecological, social, institutional and digital factors has been proposed for the Chervok free tourist zone.

Keywords: sustainable tourism, mountain tourism, resort tourism, free tourist zone, Charvak, sustainable development, smart tourism, green economy.

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются теоретические и практические основы устойчивого развития горного курортного туризма в свободной туристической зоне Чарвак. Проведен всесторонний анализ туристическо-рекреационного потенциала региона, состояния инфраструктуры и социально-экономических возможностей. На основе международного опыта и принципов устойчивого развития предложена комплексная модель, интегрирующая экономические, экологические, социальные, институциональные и цифровые факторы, для свободной туристической зоны Чарвак.

Ключевые слова: устойчивый туризм, горный туризм, курортный туризм, свободная туристическая зона, Чарвак, цифровой туризм.

КИРИШ

Жаҳон иқтисодиётида туризм стратегик тармоқ сифатида юқори иқтисодий қиймат яратади. Айниқса, тоғ-курорт туризми табиий ресурслардан самарали фойдаланиш, аҳоли бандлигини ошириш, ҳудудларни комплекс ривожлантириш ҳамда хизматлар соҳасини диверсификация қилишда муҳим аҳамиятга эга. Сўнгги йилларда барқарор ривожланиш концепцияси туризм соҳасида устувор йўналишлардан бирига айланди. Бу ёндашув иқтисодий ўсиш билан бир қаторда табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, маҳаллий аҳоли манфаатларини ҳисобга олиш ва маданий меросни асрашни ҳам назарда тутади.

Ўзбекистонда ҳам туризмни миллий иқтисодиётнинг драйвер тармоғи сифатида ривожлантиришга қаратилган кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Хусусан, мамлакатнинг тоғли ҳудудларида жойлашган туристик объектлар халқаро бозорда рақобатбардош туристик маҳсулотларни шакллантириш учун муҳим имкониятларга эга. Бу борада Чорвоқ эркин туристик зонаси ўзига хос табиий-географик шароитлари, сув омбори, тоғ ландшафтлари, йил давомида дам олиш имкониятлари ва транспорт жиҳатидан қулай жойлашуви билан ажралиб туради.

Шу билан бирга, ҳудудда туризм инфратузилмасининг нотекис ривожланганлиги, экологик босимнинг ортиши, транспорт оқимининг мавсумийлиги, рақамли хизматларнинг етарлича ривожланмаганлиги ҳамда туристик хизматлар интеграциясининг паст даражада эканлиги каби муаммолар мавжуд. Мазкур ҳолатлар барқарор ривожланиш тамойиллари асосида янги комплекс ёндашувларни ишлаб чиқишни тақозо этади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ушбу тадқиқотнинг ***мақсади*** Чорвоқ эркин туристик зонасида барқарор тоғ-курорт туризмини ривожлантиришга қаратилган комплекс моделни ишлаб чиқиш ва унинг амалий қўлланилиш имкониятларини асослашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

- барқарор тоғ-курорт туризмининг назарий асосларини таҳлил қилиш;
- Чорвоқ эркин туристик зонасининг туристик салоҳиятини баҳолаш;
- ҳududнинг кучли ва заиф томонларини аниқлаш;
- халқаро тажрибаларни таҳлил қилиш;
- барқарор ривожланишнинг комплекс моделини ишлаб чиқиш;
- уни амалга ошириш бўйича амалий таклифлар ишлаб чиқиш.

Тадқиқот объекти. Чорвоқ эркин туристик зонасида шаклланаётган тоғ-курорт туризми тизими.

Тадқиқот предмети. Барқарор тоғ-курорт туризмини ривожлантиришнинг иқтисодий, ташкилий, экологик ва институционал механизмлари.

Адабиётлар таҳлили. Барқарор туризм концепцияси XX асрнинг охирида шаклланган бўлиб, туризм соҳасида иқтисодий самарадорликни экологик муҳофаза ва ижтимоий масъулият билан уйғунлаштиришни назарда тутади. 1987 йилдаги Brundtland Reportда барқарор ривожланиш келажак авлод эҳтиёжларига зарар етказмаган ҳолда ҳозирги авлод эҳтиёжларини қондириш сифатида таърифланган. Кейинчалик мазкур ёндашув туризм соҳасига ҳам татбиқ этилди [4].

Барқарор туризмнинг назарий асослари бўйича тадқиқотларда иқтисодий ўсиш билан бир вақтда табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, маҳаллий аҳоли фаровонлигини таъминлаш ҳамда маданий меросни сақлаш устувор вазифалар сифатида қаралади. Бу йўналишда Р.Бутлер, Давид Вэавер, Брамwэлл, Ланe каби олимларнинг ишлари муҳим аҳамият касб этади.

Тоғ ҳудудларида туризмни ривожлантириш бўйича илмий тадқиқотларда асосий эътибор қуйидаги масалаларга қаратилган:

- ✓ туристик юклама;
- ✓ иқлим ўзгаришининг тоғ туризмига таъсири;
- ✓ маҳаллий аҳоли иштирокини ошириш;
- ✓ яшил инфратузилма;
- ✓ экологик бошқарув;
- ✓ рақамли туристик хизматлар.

Экспертларининг фикрича, тоғ туризми нафақат иқтисодий ўсиш манбаи, балки табиий ресурсларни муҳофаза қилишнинг муҳим воситаси ҳам ҳисобланади. Бироқ туристлар оқимининг ортиши экологик босимни кучайтириши мумкин. Шу сабабли туристик ҳудудларда бошқарувнинг комплекс механизмларини жорий қилиш талаб этилади.

Тадқиқот методологияси. Мазкур тадқиқотда Чорвоқ эркин туристик зонасида барқарор тоғ-курорт туризмини ривожлантиришнинг комплекс

моделини ишлаб чиқиш учун тизимли ёндашувдан фойдаланилди. Тадқиқот методологияси туризм иқтисодиёти, ҳудудий ривожланиш, экологик бошқарув ва рақамли трансформация назарияларининг ўзаро интеграцияси асосида шакллантирилди.

Тадқиқот жараёнида қуйидаги илмий усуллар қўлланилди:

1. Тизимли таҳлил усули. Ушбу усул орқали Чорвоқ эркин туристик зонаси туризм тизимининг асосий таркибий қисмлари:

- ❖ табиий-рекреацион ресурслар;
- ❖ туристик инфратузилма;
- ❖ транспорт имкониятлари;
- ❖ меҳмонхона ва сервис хизматлари;
- ❖ инвестицион муҳит;
- ❖ экологик ҳолат;
- ❖ маҳаллий аҳоли иштироки
- ❖ ўзаро боғлиқ тизим сифатида ўрганилди [3].

2. SWOT-таҳлил усули. Ҳудуднинг кучли ва заиф томонлари, имкониятлари ҳамда хавфлари аниқланди.

1-жадвал.

Чорвоқ эркин туристик зонасининг SWOT-таҳлили

Кўрсаткич	Тавсифи
S – кучли томонлар	Тоғ ва сув ресурсларининг мавжудлиги; Тошкент шаҳрига яқин жойлашув; Йил давомида туризм имконияти; Табиий ландшафтларнинг жозибадорлиги
W – заиф томонлар	Мавсумий туристик оқим; Айрим ҳудудларда инфратузилманинг етарли эмаслиги; Экологик назорат механизмларининг такомиллашмаганлиги
O – имкониятлар	Халқаро туризм бозорига чиқиш; Экологик ва экстремал туризмни ривожлантириш; Хорижий инвестицияларни жалб қилиш; SMART туризм технологияларини жорий этиш
T – хавфлар	Табиий ресурсларга ортиқча босим; Чиқиндилар муаммоси; Сув ресурсларининг ифлосланиши

Жадвал. Тадқиқот давомида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Замонавий туризм ривожланишида ҳудуднинг рақобатбардошлиги нафақат табиий ресурслар миқдори, балки улардан оқилона фойдаланиш, инновацион бошқарув, экологик масъулият ва маҳаллий ҳамжамият манфаатларини таъминлаш даражаси билан белгиланади.

Чорвоқ эркин туристик зонаси учун мавжуд ёндашувларни таҳлил қилиш натижасида шу хулосага келиш мумкинки, ҳудудда туристик фаолиятни фақат рекреацион хизматлар ҳажмини ошириш орқали ривожлантириш етарли эмас. Балки иқтисодий, экологик, ижтимоий ва технологик омилларни бир тизимга бирлаштирувчи интеграл бошқарув механизми зарур. Қуйида ушбу моделларнинг баъзиларини кўриб чиқамиз.

1-модел. Иқтисодий ривожланиш механизми. Ушбу моделнинг асосий мақсади - туристик ҳудуднинг иқтисодий самарадорлигини ошириш.

Асосий йўналишлар:

✓ Туристик хизматларни диверсификация қилиш;
✓ инвестицион лойиҳаларни жалб қилиш;
✓ давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш;
✓ маҳаллий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш;
✓ йил давомида туристик оқимни таъминлаш.

Кутиладиган натижа:

✓ янги иш ўринлари яратилиши;
✓ хизматлар экспорти ошиши;
✓ ҳудуд даромадларининг кўпайиши [1].

2-модел. Экологик барқарорлик механизми. Тоғ ҳудудлари экологик жиҳатдан нозик экотизим ҳисобланади. Шу сабабли Чорвоқ ҳудудида туризм ривожи табиий ресурсларни сақлаш тамойили асосида амалга оширилиши керак.

Асосий йўналишлар:

➢ туристик юкламани баҳолаш;
➢ чиқиндиларни бошқариш тизимини жорий қилиш;
➢ "яшил меҳмонхона" стандартларини татбиқ этиш;
➢ сув ресурсларидан самарали фойдаланиш;
➢ экологик мониторинг платформасини яратиш.

Экологик моделнинг асосий мақсади: ***"Кўпроқ турист - кўпроқ иқтисодий фойда" тамойилини "Кўпроқ сифатли туристик хизмат - камроқ экологик таъсир" тамойили билан алмаштириш*** [2].

Туристик ҳудудларни ривожлантириш самарадорлигини баҳолашда фақат туристлар сони ёки иқтисодий даромад кўрсаткичларидан фойдаланиш замонавий талабларга тўлиқ жавоб бермайди. Чунки, тоғ ҳудудларида туризм ривожи иқтисодий фойда билан бир қаторда экологик хавфсизлик, ижтимоий барқарорлик ва бошқарув сифати билан ҳам баҳоланиши лозим. Шу муносабат билан мазкур тадқиқотда Чорвоқ эркин туристик зонаси учун ***Барқарор тоғ-курорт туризми интеграл индекси*** таклиф этилади.Ушбу индекс тадқиқотчи томонидан ишлаб чиқилди:

$$\mathbf{BTKT = W_1E + W_2Ec + W_3S + W_4D + W_5G}$$

бу ерда:

- **E**- иқтисодий барқарорлик индекси;
- **Ec**- экологик барқарорлик индекси;
- **S**- ижтимоий барқарорлик индекси;
- **D**- рақамли ривожланиш индекси;
- **G**-институционал бошқарув индекси;
- **W - вазн коэффициенти**

W_1, W_2, W_3, W_4, W_5 - ҳар бир компонентнинг вазн (салмоқ) коэффициентлари.

Одатда вазн коэффициентлари қуйидаги шартни қаноатлантиради:

$$W_1+W_2+W_3+W_4+W_5=1$$

Агар барча омиллар тенг аҳамиятга эга деб қабул қилинса:

$$W_1=W_2=W_3=W_4=W_5=0.2$$

Бу ҳолда формула қуйидагича бўлади:

$$BTKT = 0.2E+0.2Ec+0.2S+0.2D+0.2G$$

2-жадвал.

BTKT индекси таркиби

№	*Йўналиш*	*Индикаторлар*	*Салмоқ коэффициенти*
1	Иқтисодий блок	инвестициялар ҳажми, туристик даромад, бандлик, хизматлар экспорти	0,25
2	Экологик блок	чиқиндиларни бошқариш, сув тежамкорлиги, яшил ҳудудлар	0,25
3	Ижтимоий блок	маҳаллий аҳоли иштироки, янги иш ўринлари, маданий мерос	0,20
4	Рақамли блок	онлайн хизматлар, GIS, Smart Tourism платформаси	0,15
5	Бошқарув блоки	давлат-хусусий шериклик, стандартлар, мониторинг	0,15

Жадвал. Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

3-модел. Иқтисодий самарадорлик механизми. Иқтисодий самарадорлиги қуйидаги йўналишлар орқали таъминланади:

✓ қишки спорт туризми;

✓ экотуризм;

✓ соғломлаштириш туризми;

✓ гастрономик туризм;

✓ экстремал туризм каби йўналишларга ўтиш амалга оширилади. Бу эса туристик оқимнинг йил давомида барқарор бўлишини таъминлайди.

Чорвоқ эркин туристик зонасида барқарор тоғ-курорт туризмини ривожлантириш учун комплекс бошқарув тизими, экологик масъулият, рақамли технологиялар ва маҳаллий аҳоли иштирокини бирлаштирган ёндашув талаб этилади.

Таклиф этилаётган механизмлар ҳудуднинг туристик рақобатбардошлигини ошириш, инвестицион жозибадорлигини кучайтириш ва табиий ресурсларни келажак авлодлар учун сақлаш имконини беради.

ХУЛОСА

Ўтказилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, Чорвоқ эркин туристик зонаси Ўзбекистонда барқарор тоғ-курорт туризмини ривожлантириш учун юқори салоҳиятга эга бўлган ҳудудлардан бири ҳисобланади. Ҳududнинг қулай географик жойлашуви, тоғ ландшафтлари, сув ресурслари, табиий иқлим шароити ҳамда Тошкент шаҳрига яқинлиги уни минтақавий ва халқаро миқёсда рақобатбардош туристик марказга айлантириш имкониятини беради. Бироқ мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш учун туризмни ривожлантиришда анъанавий ёндашувлардан воз кечиб, иқтисодий ўсиш, экологик хавфсизлик, ижтимоий манфаатдорлик ва рақамли бошқарувни бирлаштирувчи комплекс моделга ўтиш талаб этилади.

Шу нуқтаи назардан, таклиф этилган ВТКТ модели Чорвоқ эркин туристик зонасини Ўзбекистондаги замонавий, экологик хавфсиз ва халқаро талабларга мос тоғ-курорт марказига айлантириш учун илмий-амалий асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Brundtland G. H. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development. United Nations, 1987.
2. Butler R. W. The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources. Canadian Geographer, 1980.
3. Weaver D. Sustainable Tourism: Theory and Practice. Oxford: Butterworth-Heinemann, 2006.
4. Bramwell B., Lane B. Sustainable Tourism: An Evolving Global Approach. Journal of Sustainable Tourism, 1993.

YOSHLARDA MA’NAVIY TAHDIDLARGA QARSHI MAFKURAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHNING FALSAFIY XUSUSIYATLARI

PHILOSOPHICAL FEATURES OF THE FORMATION OF IDEOLOGICAL IMMUNITY OF YOUTH TO SPIRITUAL THREATS

ФИЛОСОФСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ИММУНИТЕТА МОЛОДЕЖИ К ДУХОВНЫМ УГРОЗАМ

FAN TARMOG‘I
09.00.00 – Falsafa

QABUL QILINDI
02.08.2026

CHOP ETILDI
05.08.2026

Sirojjon Nasipqulovich Berdiqulov
Chirchiq davlat pedagogika universiteti professor, falsafa fanlari doktori (DSc)

ANNOTATSIYA

Maqolada ma’naviy tahdidlar ularga qarshi yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirishning ba’zi masalalarining mohiyati, mazmuni haqidagi ilmiy qarashlar hamda mafkuraviy profilaktikaning o‘rni va ahamiyati tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: ma’naviyat, ma’naviy tahdidlar, yoshlar, mafkuraviy immunitet, adolat, huquqiy madaniyat, sadoqat, xalqqa xizmat qilish, ma’naviy jasorat, mafkuraviy profilaktika.

ABSTRACT

The article deals with the role and significance of ideological prevention in essence and content of some issues of ideological immunity of youth against moral threats.

Keywords: spirituality, spiritual threats, youth, ideological immunity, justice, legal culture, fidelity, serving the Motherland, spiritual courage, ideological prevention.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль и значение идеологической профилактики по сущности и содержанию некоторых вопросов идеологического иммунитета молодежи против моральных угроз.

Ключевые слова: духовность, духовные угрозы, молодёжь, идеологический иммунитет, справедливость, правовая культура, верность, служение родине, духовная храбрость, идеологическая профилактика.

KIRISH

XXI asrning muhim xususiyatlaridan biri insonlarning ongi va qalbini egallash uchun kurashning kuchayganligidir. Qonli urushlar, harbiy yurishlar, iqtisodiy iskanjaga olishlar o‘rniga ayni zamonda tobora ko‘proq mafkuraviy vositalar va ma’naviy qurollar qo‘llanilmoqda. Odamlarning tafakkuri, ongi, dunyoqarashini egallashga urinishlar mafkura maydonlarida yuz bermoqda. Boshqa hudud va xalqlarni o‘ziga qaram qilish uchun endi ko‘rish va sezish qiyin bo‘lgan usul va vositalar, xususan ma’naviy buzg‘unchilik uslublaridan foydalanilmoqda.

XXI asr ma’naviyat va ma’rifat asridir. Ma’naviyat va ma’rifatsiz jamiyat taraqqiyotini ta’minlab bo‘lmaydi. Ma’naviyatning mazmun va mohiyatini “halollik”, “insonparvarlik”, “adolat” kabi tushunchalar tashkil etadi. Shu bilan birga, ma’naviyatga, uning tarkibiy qismlariga zid bo‘lgan “ma’naviy tahdid”, “ommaviy madaniyat” kabi salbiy tushunchalarning mohiyatini to‘g‘ri anglab, ularning ta’siridan o‘sib kelayotgan yosh avlodni asrashimiz, bunday tahdidlardan doimo ogoh va hushyor bo‘lishimiz muhim ahamiyat kasb etadi. Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “ommaviy madaniyat” ko‘rinishida kirib kelayotgan turli tahdidlar, giyohvandlik, diniy ekstremizm, missionerlik kabi balo-qazolardan yoshlarimizni asrashni, ularning ta’lim-tarbiyasiga har birimiz mas’ul ekanimizni unutmasligimiz kerak. Bu borada biz asrlar mobaynida shakllangan milliy an’analarimizga, ajdodlarimizning boy ma’naviy merosiga tayanamiz” [6, 254].

ASOSIY QISM

Tadqiqotchilar o‘z asarlarida e’tibor qaratganidek, ma’naviy tahdidlar dunyo hamjamiyati barqarorligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday tahdidlarga qarshi fuqarolarda, ayniqsa yoshlarning qalbida mafkuraviy immunitetni shakllantirish masalasiga e’tibor muhim ahamiyat kasb etadi. Bu haqida ilmiy izlanishlar olib borgan va borayotgan tadqiqotchilar o‘zlarining asarlarida ta’kidlab o‘tishgan, jumladan, Q.Nazarov (2022), A.Erkayev (2015), M.Quronov (2015), B.M. Ochilova (2019)lar ma’naviy tahdilar va ularning jamiyat hayotiga ta’siri, yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish omillari, innovatsion va kreativ fikrlashni rivojlantirish, uni obektiv zarurat ekanligi kabi masalalarga e’tibor qaratishgan. Tadqiqotchi Jozef Nay (2023) ma’lumot emas, balki diqqat-e’tibor va idrok noyob resursga aylanishi, chalg‘ituvchi xabarlar ichidan kerakli axborotni farqlay olganlargina haqiqiy kuch sohiblar hisoblanishini ta’kidlab o‘tgan.

Maqolada ma’naviy tahdid tushunchasi, unga qarshi Yangi O‘zbekiston yoshlarida mafkuraviy immunitetni shakllantirish masalasi kontent-tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning induksiya va deduksiya, analiz va sintez, qiyoslash, mantiqiylik kabi usullari qo‘llanildi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy sohalarda tub islohotlar amalga oshirildi, biroq bugun yosh avlodni turli tahdidlardan asrash

vazifasi dolzarbligicha qolmoqda. Ana shunday tahdidlardan biri ma’naviyatga bo‘lgan tahdiddir.

“Ma’naviy tahdid” tushunchasini ma’naviyatga qarshi qaratilgan barcha g‘oyaviy va informatsion xurujlar majmui sifatida talqin etish to‘g‘ridir. Айрим олимлар ma’naviyatga qarshi qaratilgan амалиётга нисбатан “маънавий тажовуз” тушунчасини ҳам қўллашади [8, 756]. Ma’lumki, fanda insoniyat tomonidan yaratilgan barcha yaxshiliklar tom ma’noda ma’naviyat deb e’tirof etiladi. Ammo, insoniyat o‘z tarixida yaxshiliklar bilan yonma-yon “yomon”liklarni ham kashf qilgan. “Avesto” kitobidagi yaxshilik va yomonlik kurashi XXI asrga kelib, ma’naviyat va ma’naviy tahdidlar o‘rtasidagi kurash shaklida davom etmoqda. Bu esa tinchlikparvar insoniyatdan yaxshilikni yomonlikdan, sof ma’naviyatni ma’naviy tahdidlardan farqlab olishni talab etadi. Bugun barcha yomonliklar “demokratiya”, “inson huquqlari”, “din” bayroqlari ostida amalga oshirilayotgani ham ayni haqiqatdir. Shu sababli ma’naviy tahdid va uning zamonaviy ko‘rinishlariga alohida e’tibor qaratish ayni zarurat.

Ma’naviy tahdidlarning asosiy turlariga ommaviy madaniyat, buzg‘unchi g‘oyalar, axborot urushini kiritamiz. Ma’naviyatimizga xuruj qilayotgan tahdidlardan biri – “ommaviy madaniyat”dir. U chetdan kirib kelayotgan, ma’naviyatimiz, madaniyatimiz va milliy qadriyatlarimizga mutlaqo yot ma’naviy va axloqiy tubanliklar yig‘indisidir.

“Ommaviy madaniyat” niqobi ostidagi faoliyat axloqiy buzuqlik va zo‘ravonlik, egotsentrizm g‘oyalarini tarqatish va shuning hisobidan boylik orttirish, boshqa xalqlarning ko‘p ming yillik an’ana va qadriyatlari, turmush tarzining ma’naviy negizlariga bepisandlik, ularni qo‘porishga qaratilgan xatarli tahdidlardir. “Xullas, ommaviy madaniyat ko‘plab kishilar hayotida real voqelikni siqib chiqarib, uni virtual voqelik, virtual muloqot bilan almashtirmoqda” [2, 18]. Egotsentrizm jurnallari, soap opera janridagi melodramatik teleseriallar, praym-taym teleko‘rsatuvlarida ayollarning ishqiy romanlari, fahsh, jaholat kabilar orqali madh etiladi. Yetkazadigan zarari nuqtai nazaridan bu illat jaholat va aqidaparastlikdan aslo qolishmaydi.

Ma’naviy tahdid sifatida tariximizni, milliy qadriyatlarimizni va dinning mohiyatini soxtalashtirishga urinishlarni ham misol sifatida keltirish mumkin. Ma’lumki, O‘zbekiston xalqi juda katta ma’naviy merosga ega, lekin sobiq ittifoq mafkurasi ta’siri ostida uzoq yillar tariximiz bir tomonlama yoritib kelindi. Muayyan xalqni o‘ziga bo‘ysundirishni maqsad qilib olgan kuchlar uni tilidan, tarixidan, madaniyatidan judo qiladi. Shu bois, yovuz kuchlar xalqlarni tarixidan judo qilishga, uni soxtalashtirishga harakat qiladilar. Bu holat bizning yaqin tariximizda ham sodir bo‘ldi. “Bunday murakkab sharoitda hech bir mamlakat yakka holda barcha zamonaviy xavf-xatarlarni chetlab o‘tib, ularning sabab-oqibatlarini bartaraf etishga

qodir emasligi ayni haqiqatdir. Dunyoda hech bir xalq oʻzgalardan uzilib, oʻz holicha yashay olmaydi. Bugun paydo boʻlayotgan global muammolardan xalos boʻlish uchun nafaqat muayyan mintaqa darajasida, balki umumjahon miqyosida hamjihat harakat qilish taqozo etiladi. Buning uchun amaliy hamkorlik ruhini qayta tikiash, bashariyat manfaatlarini har qanday ziddiyatlardan yuqori qoʻygan holda, yagona maqsad yoʻlida birlashish lozim” [7, 7].

Ma’naviy tahdidlardan yana biri – axloqsizlikni yoyib, xalqni ma’naviy jihatdan buzishga qaratilgan intilishlardir. Mamlakatimiz xalqining qalbi va ongiga begona mafkurani singdirish uchun dushmanlar bir qarashda beozor, goʻyo siyosatdan holi tuyuladigan mafkuraviy vositalarga katta e’tibor qaratadilar. Hozirgi vaqtda axloqsizlikni madaniyat deb bilish va aksincha, asl ma’naviy qadriyatlarni mensimasdan, eskilik sarqiti deb qarash bilan bogʻliq holatlar bugungi taraqqiyotga, inson hayoti, oila muqaddasligi va yoshlar tarbiyasiga katta xavf solmoqda va koʻpchilik butun jahonda bamisoli balo-qazodek tarqalib borayotgan bunday xurujlarga qarshi kurashish naqadar muhim ekanini anglab olmoqda [9, 4].

Hozirda axborot tahdidi ham ma’naviy tahdidlarning asosiy shakllaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Axborot tahdidi deganda yolgʻon-uydirmalar toʻqib chiqarish, ularni ommaviy axborot vositalari orqali tarqatish orqali salbiy ijtimoiy fikrni shakllantirish tushuniladi. Aniqroq aytganda “axborot urushi – moddiy, harbiy, siyosiy yoki mafkuraviy sohalarda muayyan yutuqqa erishish maqsadida tizimlarning bir-biriga ochiq yoki yashirin maqsadli axborot ta’sirlari” [12, 186] ga aytiladi.

Bugun katta yolgʻonlar oʻylab topilayotgani hech kimga sir emas. Axborot uydirmalari yordamida turli siyosiy kuchlar aniq koʻzlangan maqsadlariga intilmoqda. “Axborot vositasida amalga oshiriladigan har qanday qoʻporuvchilik, xoh siyosiy, xoh iqtisodiy, xoh harbiy yo mafkuraviy boʻlmasin davlat va jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta’sir koʻrsatadi, islohotlar jaryonini sustlashtiradi. Ulkan miqdordagi iqtisodiy zarar keltiradi, davlatlar oʻrtasidagi munosabatlarni salbiy tarafga oʻzgartiradi, millatlar, diniy-etnik guruhlar orasidagi ziddiyatni keskinlashtirib, kelishtirib boʻlmaydigan darajaga keltiradi. Bu turli millat, elat, diniy konfessiya, mazhab va yoʻnalishlarga mansub boʻlgan, turli dunyoqarashu tafakkur vakillari yashaydigan Markaziy Osiyo, xususan Oʻzbekiston davlati uchun nihoyatda xavflidir” [4, 143].

Agar avvalari “kim axborotga egalik qilsa, oʻsha dunyoga egalik qiladi” degan qoida amal qilgan boʻlsa, bugun “axborot jamiyatda oddiy hodisaga aylandi” [3, 30-33]. Shu sababli oʻz kelajagini oʻylagan har bir inson, xalq ommaviy axborot vositalari orqali uzatilayotgan xabarlarni tekshirib, hayot bilan taqqoslab, shundan keyingina qabul qilishi zarur. “Endilikda ma’lumot emas, balki diqqat-e’tibor va idrok noyob resursga aylandi. Ya’ni, chalgʻituvchi xabarlar ichidan kerakli axborotni farqlay olganlargina haqiqiy kuch sohiblardir” [5, 207]. Yoshlarimiz axborotdan

foydalanish madaniyatiga ega boʻlmas ekan, “dahshatli yolgʻon”lar izmidan chiqib keta olmaydi.

Bugun Internet butun dunyoni egalladi. Uning ijobiy va salbiy jihatlarini tushunib olish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Internetga haqiqat manbai emas, axborot olish imkoniyati sifatida qarash lozim. Internet orqali tarqatilayotgan barcha shakldagi xabarlarning chinini yolgʻonidan ajratib olish uchun mustaqil fikrlash talab etiladi. Mustaqil fikrlash mafkuraviy immunitet, yuksak maʼnaviyat, gʻoyaviy va informatsion tahdidlarga qarshi kurashning bosh omilidir.

Zamonaviy buzgʻunchi gʻoyalar sifatida millatchilik, neofashizm, diniy ekstremizm, egotsentrizm kabilar dunyo xalqlariga tahdid qilmoqda. “Millatchilik” salbiy tushuncha boʻlib, bir millatni boshqa millatdan ustun qoʻyish, boshqa millatga nisbatan hurmatsizlik koʻrsatish, bir millatli dunyoni yaratishga intilish kabi harakatlarni ifodalaydi. Sobiq SSSRning barcha millatlarni “yagona millat”ga aylantirish siyosati oʻziga xos koʻrinishdagi millatchilik edi.

Millatchilik bugungi kunda “dunyo fuqarosi”, “dunyo davlati” gʻoyalarining targʻiboti orqali amalga oshirilmoqda. Shu boisdan Oʻzbekistonda yagona fuqarolik oʻrnatilgan boʻlib, ikki fuqarolikka yoʻl qoʻyilmaydi. Oʻzbekiston bir qutbli emas, koʻp qutbli dunyo tarafdoridir. Oʻzbekistonda millatlararo totuvlik gʻoyasi milliy mafkuramizning asosiy tayanchi sifatida koʻriladi. Bugun dunyoda olti mingdan ziyod millat va elat yashaydi. Uni millatchilik emas, aksincha, millatlararo totuvlik birlashtiradi. Millatchilik millatlararo urushni targʻib etish demakdir.

Yuqoridagi tahdidlar, eng avvalo, yosh avlodni qalbi va ongini zabt etishga, ularni oʻz milliy qadriyatlaridan, umumbashariy sivilizatsiya yutuqlaridan mahrum etishga, pirovard natijada yurtimizni qaram qilib olishga qaratilgan tajovuzkorlikning mafkuraviy shaklda namoyon boʻlishidir. Bunday tahdidlarga qarshi mafkuraviy immnitetni shakllantirish muhim rol oʻynaydi.

Mafkuraviy immunitet – odam oʻz hayotida amal qiladigan, anglangan qoidalar yigʻindisi. Bu inson yashayotgan milliy-maʼnaviy muhitda qabul qilingan meʼyorlar hamda ushbu meʼyorlarning odam dunyoqarashida oʻzlashtirilgan qismidir. Demak, shaxs va jamiyat mafkurasining uygʻunligi jamiyatni, davlatni kuchli qiladi. Aks holda, odamlar mafkurasi hammani birlashtirib turuvchi umummilliy gʻoya, mafkura, dunyoqarashdan qanchalik uzoqlashsa, bunday jamiyat mafkuraviy parokandalikka shunchalik yaqinlasha boradi. Bu muammoni milliy tarbiya, mafkuraviy profilaktikaga yoʻnaltirilgan targʻibot-tashviqot ishlari bartaraf qiladi.

“Har bir maʼnaviy-maʼrifiy tadbir (uchrashuv, suhbat, teatrga tushish, maʼruza) dushmanlarimizga qarshi otilgan gʻoyaviy oʻqdir. Nishonga toʻgʻri otilgan oʻq tegmasa, dushmanga taʼsir qilmasa, ayb uni ishlab chiqargan zavodda boʻladi. Targʻibotimiz yoshlarga taʼsir qilsa-yu, ibrat boʻlmasa, ayb tadbirni tayyorlab, oʻtkazuvchilarda boʻladi. Oʻq yaxshi boʻlsa-yu, nishonga tekkiza olmasak, oʻqni

ishlab chiqargan zavod emas, balki biz aybdor bo‘lamiz” [10, 8]. Shunday ekan, yoshlarimiz yot mafkuralarning “xolis”, “betaraf”, “yoqimli”, “do‘stona” ekanligi ortida nimalar yotganini anglay olishlari lozim. Ya’ni yoshlar yot mafkuralar zamirida taktikasini muntazam o‘zgartirib turuvchi kuchlar turganini bilib olishlari lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev “yoshlarda Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, mustahkam iroda, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibat, mas’uliyat, bag‘rikenglik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik kabi muhim fazilatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish” [6, 266] ga e’tibor qaratdi. Shu jumladan, ongu shuurida mafkuraviy immunitet shakllangan shaxs turli yot g‘oyalar ta’siriga tushmaydi. “Immunitet” tushunchasining ijtimoiy-ma’naviy jarayonlardan kelib chiquvchi, tarbiya bilan bevosita bog‘liqdir. “Tarbiya chinakam tarbiya bo‘lsagina yuksak ezgulikdir” [11, 119], deydi donishmandlar. Biron-bir kasallikning oldini olish uchun, avvalo, kishi organizmida unga qarshi immunitet hosil qilinadi. Biz yosh avlod, umuman, xalqimiz ongida yot g‘oyalarga nisbatan mafkuraviy immunitet tarbiya orqali hosil qilishimiz lozim bo‘ladi.

Yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirishning ahamiyati muhim ijtimoiy-ma’naviy zarurat sifatida ortib bormoqda. Shu sababli zamonaviy oliy ta’lim muassasalarida ma’naviy-ma’rifiy ishlar mazmuni ularni yanada takomillashtirishni, ya’ni mafkuraviy muammolarni va g‘oyaviy kurash masalasini yanada chuqur ilmiy-pedagogik tahlil qilish, yoshlarda amaliy mafkuraviy ko‘nikmalarni shakllantirish yo‘llarini yaxshilash, ularni mafkuraviy targ‘ibotga tayyorlash metodlarini ishlab chiqishni talab etadi.

Bugungi kunda ayrim yoshlarimizning har xil yot g‘oyalarni xolis axborot manbai sifatida qabul qilayotganlarini ham nazardan qochirmaslik kerak. Yot mafkuralarni ko‘r-ko‘rona qabul qilishning qulay zamini – bu maishiy qulaylikka ortiqcha intilish, tashqi go‘zallikka haddan tashqari berilish, buyumparastlik, boqimandalik va milliy turmush tarzida odatiy hol bo‘lib qolgan afzalliklar va ne’matlardan ongsiz ravishda foydalanish, ularni ma’naviy qadriyat sifatida to‘liq anglay bilmaslikdir. Dunyoda mavjud bu kabi murakkab mafkuraviy vaziyat yoshlarimizda mafkuraviy immunitetni faollashtirishni talab qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Davlatimiz rahbari biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda. Tarbiya qancha mukammal bo‘lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi. Tarbiya mukammal bo‘lishi uchun esa bu masalada bo‘shliq paydo bo‘lishiga mutlaqo yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi, degan fikrni ta’kidlaydilar. Bu borada uning oila, ta’lim muassasalari, mahalla va

boshqa davlat va nodavlat tashkilotlari bilan hamkorligi o‘zining ijobiy natijasini beradi.

Italyan mutafakkiri Leonardo Da Vinchi “Agar temir ishlatilmasa, zanglaydi. Agar suv harakatlanib turmasa, ayniydi. Agar kishi fikrlamasa, aqlda ham shunday holat yuz beradi” [1] degan edi. Shu sababli ham yoshlarimizni mustaqillik tafakkuri asosida fikrlashga o‘rgatishimiz kerak bo‘ladi. Darhaqiqat, o‘z fikriga ega, mafkuraviy immuniteti shakllangan shaxs turli yot g‘oyalar ta’siriga tushmaydi.

Yoshlar dunyoqarashida yot mafkuralarga qarshi immunitetni tarbiyalashda quyidagilarga e’tibor qaratish lozim:

- hayot hodisalarini dunyoviylik, ilmiylik qoidalari asosida tahlil qilish va baholashga odatlantirish;
- o‘z qarashlarini himoya qilishga o‘rgatish;
- buzg‘unchi mafkuralarga har doim, hamma joyda murosasiz bo‘lishga tayyorlash zarur.

Umuman olganda, biz bugun yoshlarni mafkuraviy tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetini shakllantirgan holda tarbiyalasak, ularda vatanparvarlik, xalqparvarlik, el-yurtiga sadoqat tuyg‘ularini shakllantira olsak, kreativ fikrlash orqali yangi innovatsion texnologiyalarni yaratish ko‘nikmalarini qaror toptirsak boqiy vatanimiz jahon hamjamiyati orasida tenglar ichida teng pozitsiyani egallay oladi. Yangi O‘zbekistonda Uchinchi Renessansni shakllantira oladigan yosh avlod shunday fazilatlarni o‘zida mujassam qilishi muhim va ijtimoiy zaruratdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Aforizmlar // URL – http://fikr.uz/blog/h_s/aforizmlar.html
2. Erkaev A. Ommaviy madaniyat va ma’naviy tarbiya. – Toshkent: «Ma’naviyat», 2015. – B. 18.
3. HerbertA.S. Information 101: It’s Not What You Know, It’s How You Know It // Journal for Quality and Partipation. July-August 1998. – P. 30-33.
4. Jalilov A., Tulenova G.J. Geosiyosat fanidan uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, 2007. – B. 143.
5. Jozef Nay. Yumshoq kuch. – Toshkent: Trust and support, 2023. – B. 207.
6. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To‘ldirilgan ikkinchi nashri. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – B. 254, 266.
7. Mirziyoyev Sh. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. – Toshkent: O‘zbekiston, 2024. – B. 7.
8. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. – Toshkent: O‘zbekiston Faylasuflari milliy jamiyati, 2022. – B.756.
9. Ochilova B.M. Axloq falsafasi. – Toshkent: Ijod-print, 2019. – B. 4.
10. Quronov M. Targ‘ibot tamoyillari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2015. – B. 8.

11. Воронцов В. Ватандош ҳамда хорижий алломаларнинг афоризмлари ва ҳикматли сўзлари: Ш.Абдураззоқова таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б.119.
12. Вострецова Е.В. Основы информационной безопасности. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. – С. 186.

ФАЛСАФИЙ-ИРФОНИЙ ҚАРАШЛАР ТАҲЛИЛИ: ТАСАВВУФ, СЎФИЙ ВА ИЛМ

ANALYSIS PHILOSOPHICAL AND IRFANICAL VIEWS: SYMBOLS OF MYSTICISM, SUFI AND SCIENCE

АНАЛИЗ ФИЛОСОФСКИЕ И ИРФАНСКИЕ ВЗГЛЯДЫ: СИМВОЛЫ МИСТИЦИЗМА, СУФИЯ И НАУКИ

FAN TARMOG‘I
09.00.00 – Falsafa

QABUL QILINDI
03.08.2026

CHOP ETILDI
06.08.2026

Лутфилло Караматиллоевич Ахатов
Чирчиқ давлат педагогика университети Факультетлараро ижтимоий фанлар кафедраси мудири, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

АННОТАЦИЯ

Фалсафий-ирфоний қарашлар моҳияти сўфийлар ҳаёти ва тасаввуфий қарашлар ёрдамида таҳлил қилинган. Тасаввуфнинг ривожланиши сўфийлар ахлоқи қа фалсафий мушоҳада иррационал ёндашув асосида тадбиқ қилинади. Бунда ахлоқий қарашларни англаш учун тасаввуф ва сўфийларга илмий ёндашувлар мисолида қаралди.

Калит сўзлар: Ирфон, ахлоқ, тасаввуф, сўфий, илм, ислом, идрок, фалсафа, Нақшбанд, Мовароуннаҳр, Шарқ.

ABSTRACT

The essence of philosophical and irfanical views was analyzed with the help of Sufi life and mystical views. The development of Sufism is based on an irrational approach to the philosophical understanding of Sufi ethics. To understand ethical views, an example of scientific approaches to Sufism and Sufis was considered.

Keywords: Irfan, ethics, Sufism, Sufi, science, Islam, perception-mentally, philosophy, Naqshband, Mawaraunnahr, East.

АННОТАЦИЯ

Сущность философско-ирфанские взглядов анализировалась с помощью суфийского быта и мистических воззрений. Развитие суфизма основано на иррациональном подходе к философскому осмыслению суфийской этики. Для понимания этических воззрений был рассмотрен пример научных подходов к суфизму и суфиям.

Ключевые слова: Ирфан, этика, суфизм, суфий, наука, ислам, восприятие-мысленно, философия, Накшбанд, Маварауннахр, Восток.

КИРИШ

Фалсафий-ирфоний қарашларнинг моҳиятини ҳикмат илми ташкил қилар экан, тасаввуф йўли ва у йўлга эргашган одамнинг (Сўфийнинг) қалби доимо пок ва латиф сифатлар билан безанмоғлиги лозим бўлади. Тасаввуфда қалб дейилганда раббоний, руҳоний ва латиф нарса бўлиб, унинг аввалги (биологик юрак) қалбга боғлиқлиги мавжуд. Улар орасидаги алоқа худди сифатнинг сифатланган нарса билан алоқасига ўхшайди. Ана ўша латиф нарса инсоннинг ҳақиқатидир. Идрок, билим ва маърифат ўшандандир. Хитоб, итоб, иқоб ва талаб ўшангадир»[1] деб таъриф берилган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Раббоний, руҳоний ва латиф сифатлар билан эътироф этилган қалб орқали ирфоний қарашлар ҳам мукаммаллик касб этиб боради. Шунинг учун баъзи (кўплаб Л.Ахатов) авлиё зотлар ҳатти-ҳаракатларини «каромат»лари тарзида сифатлайдилар. Яъқуб ибн Исҳоқ ибн Маҳмуд номидан «Яҳё ибн Бадр Қурайшийнинг: «Абдуллоҳ ибн Мунир намоздан олдин Фибарда бўлардилар. Намоз вақти бўлганда одамлар у кишини «Омул» масжидида кўришарди. Улар: «Абдуллоҳ ибн Мунир сувда юрадилар», дейишарди. У кишидан бу ҳақда сўраганда: «Сув устида юришни билмайман. Бироқ, Аллоҳ таоло хоҳласа, дарёнинг икки қирғоғини яқинлаштиради», деб жавоб берганлар»[2], деб Имом Шамсиддин Заҳабий баён этганлар.

Тасаввуф-ирфон илми «Ғайбоният-илоҳиёт илми» уларок мукаммал тартиб (Шариат) ва мукаммал йўналиш (Тариқат) билан боғлиқ ва уйғунлашган илм маъносида ифодаланади. Ирфоний қарашларнинг юксак босқичда ифодаланиши учун шайх-устознинг (тасаввуф вакилининг) мурид-шогирдлар ровийси (ривоят-нақл қилувчиси) мавқий ва илм йўлидаги фаолияти билан белгиланишлиги ҳам мумкин. Илмнинг шаклланишлиги фалсафий дунёқараш орқали тизимлаштирилиб, метафизик босқичлари («Ғайбоният-илоҳиёт илми») ирфон илми орқали баҳоланади. Бу ўз-ўзидан фалсафий-ирфоний қарашларнинг шаклланишининг муҳим методологик босқичини ифодайди.

Тадқиқотдаги фалсафий- ирфоний қарашлар тушунчаси тизими ўзида нимани ифодалайди? Фалсафий-тасаввуфий қарашлар ҳақидаги фикрлар хилма-хиллигига сабаб нима? Фалсафий-ирфоний қарашларни тизимлаштириш учун қандай омилларга эътибор қаратиш лозим?

Ва бошқа бир қанча ўринли саволлар борки, ўрганмасдан туриб, муаммонинг субстанционал аҳамиятини очиб бўлмайди.

---

[1] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Хислатли ҳикматлар шарҳи. 1-жуз. Иккинчи нашр. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2015. – Б. 124.
[2] Имом Шамсиддин Заҳабий. Сияру аъламин нубало. Машҳур даҳолар сийрати. (арабчадан Азизхўжа Иноятов таржима). – Тошкент: Sharq, 2015. – Б. 19.

Ушбу фикрларнинг моҳиятига диққат билан қаралса, аниқлик (тўғрилик) сифатини англаш учун ташқи кўринишидан аниқ бир хулоса чиқариш (фалсафий ёки тасаввуфий қарашлардан бирини алоҳида олиш) қейин. Сифат ташқи кўриниш билан бирга ички-моҳияти (фалсафий ва тасаввуфий қарашларнинг ҳар иккаласи) билан бирга ифодаланиши билан сўз-илмнинг моҳияти очиб берилади. Тасаввур қилинг: икки инсон (тадқиқотчи) бир предмет ҳақида фикр билдириб, унинг моҳияти ҳақида тортишиб қолди. Айтайлик, ҳаёт-яшаш ва унинг моҳияти ҳақида фикр борди. Биринчиси: инсоннинг яшашида ташқи кўринишига қараб (тасаввур орқали Л.Ахатов) унинг жасади ва чиройи (кўриниши) ҳақида фикр берди. Иккинчиси: ўша инсонга дўст тутиниб, ахлоқи, фикри ва фитратини англайб, кейин у ҳақида фикр берди. Табиийки, дўст бўлиб, унинг фитрати ва ахлоқига бўлган муносабатидан келиб чиқиб фикр берган инсоннинг фикрлари мукаммаллик аҳамият касб этади.

Фалсафий-ирфоний қарашларнинг бирлиги тарзида, (Фалсафий-тасаввуфий кўринишда) фикр юритишда ҳам юқоридаги қарашлардан бири тарзида қаралади. Фалсафий дунёқарашдан хабардор бўлиб, тасаввуф илмидан мосуво бўлган тадқиқотчининг фикри ҳам мукаммаллик аҳамиятидан йириоқдир.

Илм аҳли наздида зиё истаган қалбларга фақатгина «яхши касб» эгаларининг касблари улуғланган. Зотан, Аллоҳ таоло Бақара сурасида марҳамат қилади: “Қилган яхши касби ўз фойдасига, қилган ёмон касби ўз зарарига” (286-оят)[3] деб марҳамат қилган. Ушбу оят (Бақара сурасининг 286-ояти) Тафсирда”Аллоҳ ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага таклиф қилмас. фойдаси ҳам ўз касбидан, зарари ҳам ўз касбидан. "Роббимиз, агар унутсак ёки хато қилсак, (иқобга) тутмагин. Роббимиз, биздан олдингиларга юклаганга ўхшаш оғирликни бизга юкламагин. Роббимиз, бизга тоқатимиз етмайдиган нарсани юкламагин. Бизни афв эт, мағфират қил ва раҳм эт. Сен хожамизсан. Бас, кофир қавмларга бизни ғолиб қил»[4], деб берилган.

Бақара сурасининг ушбу 286-ояти тафсирида “Ҳамма нарсани дақиқ-дақиқларигача билувчи Аллоҳ ҳар бир жон ҳам нимага ярайдию нимага ярамайди - яхши билади. Бандаларга меҳрибонлигидан, имкони ва ҳаққи бўлса ҳам, ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага таклиф қилмайди: «Аллоҳ ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага таклиф қилмас» деб тафсир қилинган.[5]

---

[3] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Хислатли ҳикматлар шарҳи. 2-жуз. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2014. – Б. 87.
[4] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. (тузатилган ва тўлдирилган қайта нашр) 1-жуз. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2016. – Б. 291.
[5] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. (тузатилган ва тўлдирилган қайта нашр) 1-жуз. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2016. – Б. 291.

VIII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда Араб халифалиги истилоҳи орқали минтақага Ислом дини билан биргаликда Ислом илмлари – тафсир, ҳадис, фиқҳ ва калом ҳам кириб келган. Бу эса билиш йўлидаги янги тариқат-йўлнинг “кашф” этди. Бу йўл орифларнинг мукаммаллашган-тадрижий илмий мероси билан белгилана бошлаган.

IX асрдаёқ Мовароуннаҳр тўлалигича мусулмон ўлкага айланиб бўлган[6]лиги айтилади. Айни шу вақтда (даврда) маҳаллий илоҳиёт мактабига ҳам асос солинган[7]лиги эътироф этилади.

Маҳаллий илоҳиёт мактабининг фаолияти эса ирфоний қарашлар билан баҳоланиб борилган. Фалсафий-ахлоқий қарашларнинг шаклланиш босқичи жадал суръатлар билан ривожланиб борар экан, тарихий шарт-шароитларнинг турткиси билан фанлар ва ўқитиш тизими ҳам бир босқичдан бошқа (ўз даврига хос Л.К.) босқичга ўта бошлаган. Бу эса, янгича дунёқараш тарзида жамиятда муносабатлар хилма-хиллигини бирлаштириш учун муҳим омиллардан бўлган. Ушбу эҳтиёжнинг ворисийлиги уларoқ, ирфон илми ва тасаввуф илми ўзининг янги бир босқичи, илм-фан ва маданият, илми ахлоқ ва маърифат каби босқичларда ривожланди.

Б.А.Абдуҳалимовнинг келтирилган фикрлари, яъни: “IX-XI асрларда мусулмон маданиятидаги умумий маданий юксалиш Мовароуннаҳр ва Хуросон олимлари ижодида ўзининг юксак чўққисига кўтарилди”[8] деб айтганлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга албатта.

Шарқ ва Ғарб иқтисодий-маънавий, ижтимоий-маданий муносабатлари, хусусан, илм-фан йўлидаги интеграциялашувини биз шундай кўриш мумкин:

Марказий Осиё донишмандларининг илмий мерослари IX-XI асрдаги маданият ва умумий маданий юксалишнинг Мовароуннаҳр ва Хуросон олимлари ижодида ўзининг юксак чўққисига кўтарилиш билан кейинчалик - XII асрдан бошлаб, Европа минтақасидаги илмий-адабий тил саналган лотин тилига таржималар қилина бошланганлиги ҳам илмнинг тадрижий босқичлар билан кенгаеб борганлигини кўрамиз.

XVII-XVIII асрга келиб инглиз, немис, француз, испан тилларига таржималар қилинган.

Мисол учун, Абу Наср ал-Форобийнинг Арестотел асарларига ёзган шарҳларини Берлин академиясида нашр қилганлиги ва XVIII аср охирларида (1890-1891) Ф.Дитереци унинг бундай шарҳлари, фалсафий трактатларини, хусусан, сиёсий фалсафасини (Ал-мадинат ал-фадила) ҳижжалаб ўрганади.

---

[6] История Востока (II том) в шести томах. Восток в средние века. Главни редколлегия: Рыбаков Р.Б. (председатель) и друг., - М.РАН: Восточная литература, 2002. – С. 255.
[7] Бартольд В.В.Сочинения. 2-Том. (Часть 1) Общие работы по истории С.Азии… 2012. – С. 122.
[8] Абдуҳалимов Б.А. Байт ал-ҳикма ва М.Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX-XI асрларда аниқ ва табий фанлар) Масъул муҳаррир Хайруллаев М. – Тошкент: O’zbekiston, 2010. – Б. 9.

Шунингдек, Фридрих Рюкертнинг “Morgenlandisce sagen und Geshcihten” (“Шарқона ривоятлар ва афсоналар”) китобида Абу Наср ал-Форобийнинг куй ижро этиб, ҳаммани хушнуд қилгани, бошқа бир (иккинчи) куй ила кўзларда ёш олишга мажбур қилган, учинчи бир куй ила уларни ҳушсиз-ухлатиб қўйганини тасвирлаганлиги ҳаммага маълумдир.

Ўрта асрлардаги тасаввуф-ахлоқ илми Шарқона позицияда шаклланган бўлсада, Ғарбда теологик (теоцентризм) ҳаракатлар ҳам мавжуд бўлганлигини кўрамиз. Бу эса: “Ваҳдат ал-вужуд” (Ибн Арабий) таълимотига ўхшаш туйилсада, фарқи бор. Теоцентризм бу марказда (асос бўлиб) Худо туришлиги айтилса, “Ваҳдат ал-вужуд” таълимотида Вужуд бирлиги (бирлашуви) Аллоҳ билан боғланишлик айтилган.

Маълум маънода ўхшаш (илоҳий ёки мистик) бўлсада, фарқ мавжуд.

Кўплаб тадқиқотчилар танлаган муаммо-мавзу илмий таҳлил қилиниш учун “Диний-дунёвий илм”лар тарзида баҳоланади. Мабодо “Дунёвий илм”лар асосида таҳлил қилинса, маълум бир соҳа (йўналиш) асносида (Мисол: адабиётчи адабиий томонланма, тилчи тилшунослик томондан, тарихчи тарих томондан, файласуф фалсафий томондан ва ҳ.к) таҳлил қилинади. Билакс, “Диний илм”лар асосида таҳлил қилинса ҳам, маълум бир Дин (эътиқод) асносида (Исломшунос исломий томонланма, Христианчи насроний-христианлик томонланма, Авесточи зардуштийлик томондан ва ҳ.к) таҳлил қилинади. Шарқона фалсафани таҳлил этиладиган бўлса, маълум бир давр (замон) ва жой (макон) тарзида (замон: яшаган даври, макон: ўз давридаги жамият, Шарқ, шарқона қараш ва ҳ.к) таҳлил қилинади. Ғарб фалсафаси таҳлил этиладиган бўлса ҳам, маълум бир давр (замон) ва жой (макон) асносида (замон: яшаган даври, макон: ўз давридаги жамият, Ғарб, ғарбона қараш ва ҳ.к) таҳлил қилинади.

Ирфон илмининг иртибот[9]лашган шакли уларок тасаввуф замирида “Ўзини билган одам Аллоҳни билади” деган тамойил ётади. Ўзини ўзи англаш Аллоҳни билишнинг энг қиска йўлидир. Баҳоуддин Нақшбанд яратган таълимот асосидаги “Дил ба ёру, даст ба кор” деб айтилган ҳикмат исломдаги олижаноб маъно ва моҳиятнинг ифодасидир.

Азиз Наринбоев тасаввуф ҳақида ёзиб, “Тасаввуф учун қуйидаги хусусиятлар, деб:

биринчидан, идеалистик метафизикани психологик машғулотлар тизими билан бирлаштириш – аскеза, ўз эътиқодини, барча жисмоний ва руҳий маънавий куч-ғайратини сафарбар қилиш;

---

[9] Луғат – Иртибот- маънавий робита, маънавий ворисийлик, маънавий бирлик маъноларида қўлланилади.

иккинчидан, тасаввуф-сўфийлар ҳаракатида тариқат йўлига ундовчи пир-муршидни ҳамда у ёки бу аснода уларга боғловчи (сафига қўшилуқчи) тингловчилари –муридларининг бир сўз билан иштирокини таъминлаш;

учинчидан, «Илоҳиёт-ғайб илми» борасидаги таълимотга риоя этишлик, яъни сафдош-тариқатчилар ёки садоқат ила тариқатга берилган инсонлар секин-аста доимий ҳолда мистик билишга интилиш, ишқ-муҳаббат ва робита орқали Аллоҳга яқинлашиш ва пировард натижа уларoқ Аллоҳ билан бир бўлишлик. Бу хусусиятлар оламни мантиқий-рационал тушунишни инкор этадиган интуитив билимга, тажаллига, баъзи ҳолларда экстатикага (жазабага), иррационал-ғайриақлий ҳодисаларга қизиқиш, интилиш тасаввуфга хос хусусият-белгиларни билдиради”.[10]

Шу билан бирга, ирфон илмининг фундаментал асоси бўлмиш -тасаввуфда қуйдаги йўналишлар ҳам мавжуд:

Биринчи асос: субъектив идеализм (Бистомий, Шиблий, Халлож каби);

Иккинчи асос: объектив идеализм (Имом Ғаззолий, Фаридуддин Аттор, Ибн Арабий, Аҳмад Яссавий каби);

Учинчи асос: пантеизм (Жомий, Саъдий, Бедил каби) йўналишлари ҳам эътироф этилади. Баъзан, пантеизм ортидан сўфийлар фаолияти шакллантирилган, нисбатан илғор материалистик ғояларни тарғиб эттан[11]ликлари ҳақида ҳам фикрлар берилган.

ХУЛОСА

Фалсафий-ирфоний қарашларнинг келиб чиқиши ва шаклланиш босқичлари замон ва макон доирасида таҳлил қилинадиган тадқиқотлар сирасига саналсада, мукаммаллик касб этувчи тасаввуфий-тариқат йўналишдаги илм саналади. Бу борада “Мақомот”-мақом (манзил, бекат) масаласидаги орифларнинг ирфоний қарашларига замин тайёрловчи манзил сифатида ва уларнинг маънавий-руҳий камолотини англатувчи муҳим сифат саналган.

Орифларнинг ахлоқ илами орқали мақомот ва унга эришиш (мақомот соҳиби бўлиш Л.А) йўлларида ҳам жуда катта машаққат ва масъулиятлари мавжуд.

Шайх Хорис Муҳосибий (вафотлари 243/857 йил) фикрлари ҳам асос саналади. Шайхнинг (Шайх Хорис Муҳосибий Л.Ахатов) фикрларича, риёзиёт ила нафсни тозаламаган-пок тутмаган солик учун мақомот одобларидан йўл очилмайди[12], деб таъкидланади.

---

[10] Нарынбаев А. Изб. произв. – Бишкек: Илм, 2004. – С. 202.
[11] Очерки истории общественно-философской мысли в Узбекистане. Под. ред. М.Муминова И.М., Хайруллаева М. – Т.: 1977. – С. 169-170.
[12] Навоий. Насойим ул-муҳаббат мин шамойимил футувват. – Тошкент: Movarounnahr, 2017. – Б. 63.

Ахлоқий-ирфоний қарашлар замирида ҳам руҳий баркамоллик туради. Руҳий баркамолликка эриш учун эса нафсни жиловлаш ва поклаш орқали эришилади. Бундай поклик ва мақомотни таҳлил қилиш учун эса, тафаккур қонунияти ва методологик ёндашув орқали амалга оширилишлиги фалсафий қарашлар орқали амалга оширилади. Демак, юқоридаги мақомот ва сулук бобидаги масалаларни иррационал гнезисини маълум қирра-томонларини (қисман) рационал ёндашув асосида билиш мумкин. Бундай ёндашув (рационал тафаккур орқали иррационал жабҳаларга баҳо беришлик) фалсафий-ирфоний қарашларни шакллантиради. Айни пайтда миллий маънавиятининг ажралмас буғини вазифасини ҳам ўтайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати (Форс – тожик тилидан Комилов Н. таржимаси). – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994. – Б. 18.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Мукаммал саодат йўли. – Тошкент: Hilol – nashr, 2014. – Б. 274.
3. Абдуҳалимов Б.А. Байт ал-ҳикма ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX-XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). Масъул муҳаррир Хайруллаев М. – Тошкент: O`zbekiston. 2010. – Б. 9.
4. Раҳимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б. 35.
5. Имом Шамсиддин Заҳабий. Сияру аъламин нурбало – Машҳур даҳолар сийрати (китобидан сайланма асарлар) Алломалар тўғрисида маълумот. – Тошкент: Sharq, 2015. – Б. 3.
6. Пўлатов Ҳ., Маматов М. Тасаввуф тарихидан лавҳалар. А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. – Тошкент: 2011. – Б. 143

XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИДА ПОМИР ТАДҚИҚОТЧИЛАРИ ФЕНОМЕНИ: ПРОСОПОГРАФИК ТАҲЛИЛ

THE PHENOMENON OF PAMIR RESEARCHERS IN THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURIES: A PROSOPOGRAPHICAL ANALYSIS

ФЕНОМЕН ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ПАМИРА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ПРОСОПОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

FAN TARMOG‘I
07.00.00 – Tarix

QABUL QILINDI
04.08.2026

CHOP ETILDI
07.08.2026

Наргиза Кенжаева
Чирчиқ давлат педагогика университети Қатағон қурбонлари хотираси музейи директори, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада XIX аср охири – XX аср бошларида Помир минтақасини ўрганган рус тадқиқотчилари фаолиятини ёритишда просопографик усулининг имкониятлари таҳлил қилинади. Анъанавий биографик тадқиқот методлардан фарқли ўлароқ, экспедиция раҳбарлари, офицер-топографлар, географларнинг “жамоавий портретини” яратиш орқали минтақани ўзлаштиришда иштирок этган тадқиқотчиларнинг ижтимоий ва касбий жиҳатлари очиб берилади.

Калит сўзлар: Помир, “Катта ўйин”, просопография, жамоавий биография, рус тадқиқотчилари, экспедиция, М.Скобелев, А.Федченко, Б.Громбчевский, ҳарбий - топография, харита.

ABSTRACT

This article analyzes the potential of the prosopographical method in illuminating the activities of Russian researchers who studied the Pamir region in the late 19th and early 20th centuries. In contrast to traditional biographical approaches, this study outlines a “collective portrait” of expedition leaders, officer-topographers, and geographers to reveal the social and professional dimensions of the researchers involved in the exploration and development of the region.

Keywords: Pamir, “The Great Game”, prosopography, collective biography, Russian researchers, expedition, M.Skobelev, A.Fedchenko, B.Grombchevsky, military topography, map.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются возможности просопографического метода в освещении деятельности русских исследователей, изучавших Памирский

регион в конце XIX – начале XX века. В отличие от традиционных биографических подходов, на основе создания "коллективного портрета" руководителей экспедиций, офицеров-топографов и географов раскрываются социальные и профессиональные аспекты деятельности исследователей, принимавших участие в освоении региона.

Ключевые слова: Памир, "Большая игра", просопография, коллективная биография, русские исследователи, экспедиция, М.Скобелев, А.Федченко, Б.Громбчевский, военная топография, карта.

КИРИШ

Замонавий тарихий тадқиқотларда просопографик методнинг қўлланилиши нафақат алоҳида ажралиб турган шахсларнинг биографияларини қайта тиклаш, балки бутун бошли ижтимоий ва касбий гуруҳларнинг "жамоавий портретини" яратиш имконини беради, бу эса XIX аср охири – XX аср бошларидаги Помир тадқиқотчилари жамоасини ўрганиш учун айниқса долзарбдир.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ю.Ю.Юмашева томонидан белгиланган назарий асосларга таянган ҳолда, биз просопографиянинг "элитар" шаклидан "оммавий" шаклига ўтишини кўриб чиқамиз[1]. Помир ва унга туташ минтақаларни ўрганиш Россия империясининг ҳарбий-стратегик вазифалари билан узвий боғлиқ бўлиб, бу экспедицияларнинг тадқиқот йўналишлари ва кадрлар таркибига ҳам ўзига хос талабларни қўяр эди[2]. О.Ю.Игошинанинг просопографик маълумотлар базасини лойиҳалаштириш методологиясини қўллаган ҳолда[3], Помир тадқиқотчилари гуруҳининг асосий биографик маълумотларини ижтимоий келиб чиқиши, академик тайёргарлик даражаси, шарқ тилларини билиши ва чегараолди низоларида иштирок этиш тажрибасини қайд этиш мумкин.

Помир минтақасининг ўрганилиш тарихини тадқиқ этишда просопографик методнинг қўлланилиши икки буюк империя — Россия ва Британия ўртасидаги кескин рақобат шароитида фаолиятини олиб борган рус олимларининг жамоавий қиёфасини яратиш имконини беради[4].

Ушбу минтақада географик изланишлар олиб бориш ва давлат чегараларининг шаклланиши ўртасидаги ўзаро боғлиқлик белгиловчи аҳамият касб этади[5]. Помир минтақасини харитага тушириш нафақат илмий вазифа, балки юқори даражадаги қарорлар қабул қилинишига таъсир кўрсатувчи сиёсий чегараларни яратишнинг ҳал қилувчи элементи бўлиб хизмат қилди.

Помир минтақасида изланишларни олиб бориш учун тадқиқотчилардан ўзига хос фавқулодда чидамлилик ва кўникмаларни, профессионал

тайёргарликни талаб қилади. Рус ҳарбийлари бир вақтнинг ўзида ҳам альпинист, лингвист, маъмур бўлишлари лозим эди[6].

Рус тадқиқотчилари гуруҳининг инглиз "ҳамкасб"-рақиблари билан ўзаро алоқаси просопографиянинг муҳим жиҳатини ташкил этади. Кўпинча уларнинг муносабатлари ўзига хос илмий дўстликни эслатиб юборади. Кескин разведкага оид қарама-қаршилик шароитида астрономик маълумотларни ёки хариталар алмашинуви бунинг ёрқин далилидир[7]. Империялар ўртасидаги ўзаро қарама-қаршилик тўқнашуви фонида кузатилган ушбу "илмий олижаноблик" парадокси Осиёни ўрганиш бўйича рус мактабининг кўплаб вакилларига хос эди. Просопографик метод офицерларнинг ушбу индивидуал фазилатлари ўнлаб йиллар давомида барқарор хулқ-атвор моделларини қандай шакллантирганини тушунишга ёрдам беради. Помир улар учун нафақат кескин кураш майдони, балки буюк илмий ғояларни амалга ошириш учун катта имконият ҳудуди ҳам эди. Шундай қилиб, рус "помиршунослари"нинг жамоавий биографияси бу харитадаги "оқ доғ"лар империянинг чегараларини аниқлаб олиш ҳудудига айланиши бўлди[8].

Марказий Осиёнинг тоғли ҳудудларини ўрганган илк рус тадқиқотчиларидан бири сифатида Пётр Семёновни (Тян-Шанский) қайд этиш лозим. Гарчи у Помирнинг ўзида бўлмаган бўлсада, 1856-1857 йилларда олиб борилган Тянь-Шань экспедицияси доирасида Марказий Осиё тоғли ҳудудларини кейинги ўрганишлар учун пойдевор бўлиб хизмат қилди. У ердаги музликларни кашф этиб, Александр Гумбольдтнинг Марказий Осиё "музликсиз" ўлка деган илмий бўлмаган назариясини бутунлай инкор қилди.

Помир ва унга туташ минтақаларни ўрганишига келсак, ушбу сирли ҳудудни ўрганишга уринган илк тадқиқиотчилардан бўлган эр-хотин Алексей ва Ольга Федченколар бўлди. Улар рус фан оламининг пешқадам вакиллари бўлиб, рус қўшинлари кириб боришга улгурмаган ва сирли минтақаларни ўрганишга интилардилар.

Помир тадқиқотчиларининг просопографик қаторида Алексей Павлович Федченко сиймоси илмий пешқадам сифатида алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг 1869–1872 йилларда олиб борган экспедициялари кейинги тадқиқотчилар учун база яратди[9]. Кейинги давр тадқиқотчи-офицерларидан фарқли ўлароқ тоғларга табиатшунос сифатида келиб, унинг фаолияти Туркистон ўлкаси маъмуриятининг манфаатлари билан узвий боғлиқ эди. 29 ёшида Монблан чўққиларида фожиали тарзда якунланган Федченконинг ҳаёт йўли қисқа бўлишига қарамай, кейинги авлод "помиршунослари" учун мезон бўлиб хизмат қилган илмий ҳалолликни шакллантиришга улгуриб қолди.

Федченконинг асосий тадқиқот методи шахсий асбоб-ускуналари ёрдамида олган съёмкаларини маҳаллий аҳолидан йиғиб олган оғзаки маълумотлари

билан чуқур таққослар эди. У инсон тафаккури бўшлиқларни ва маълумот етишмовчилигини қабул қилмаслигини англаган ҳолда, аниқ далиллар мавжуд бўлмаган пайтларда назарий билимлардан унумли фойдалана олган. Унинг "Қўқон хонлиги ва Амударёнинг юқори оқими харитаси"[10] ушбу ҳудудлар, жумладан, Помирнинг шимолий чеккалари бўйича биринчи ишончли рус харитаси бўлди.

Федченконинг просопографик қиёфаси унинг маҳаллий аҳоли билан ўзаро тил топиша олиш қобилияти билан янада тўликроқ намоён бўлади. Улардан ниҳоятда қимматли маршрут маълумотларини олиб, Шуғноннинг Помирдаги ҳудудий чегараси Олойгача яқин келишини аниқлади, бу эса келажакдаги чегарани белгилаш ишларида катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг харитадаги "оқ доғлар"га нисбатан юқори даражада профессионал ёндошган ҳолда, нотўғри маълумотларни киритгандан кўра, ҳудудни шундайлигача қолдиришни афзал кўрарди.

Михаил Дмитриевич Скобелев шахси Помир тадқиқотчиларининг жамоавий просопографиясини яратишда жўшқин ва қатъий ҳарбий-давлат стиратегик ҳаракатлар тимсоли бўлиб хизмат қилади. "Оқ генерал" географик тадқиқотларни ҳарбий санъатнинг ажралмас қисми ва империя таъсирини мустаҳкамлаш воситаси деб ҳисобларди. Қўқон хонлиги тугатилганидан сўнг дарҳол ташкил этилган 1876 йилги Олой экспедицияси Россиянинг Помир ва унга туташ минтақаларда амалга оширилган биринчи кенг кўламли ҳарбий-илмий ҳаракат бўлди. Скобелев ўз отрядида энг яхши ҳарбий топографлар, геодезистлар ва табиатшуносларни бирлаштириб, "жанговар фан" моделини яратди. Унинг биографиясида бу давр воҳаларни забт этишдан Осиёнинг стратегик калити деб ҳисоблаган баланд тоғли ҳудудларни ўзлаштиришга ўтиш даври сифатида қайд этилади.

Скобелев раҳбарлигидаги экспедиция таркибига А.Р.Бонсдорф, Лебедев, Л.Ф.Костенко, В.А.Коростовцев, В.Ф.Ошанин ва бошқа географ ҳамда табиатшунослардан иборат мутахассисларнинг катта гуруҳи фаолиятини олиб борган. Мазкур тадқиқотчилар Помиршунос олимлар просопографиясини яратишда муҳим аҳамиятга эга. Экспедиция иштирокчилари Олой водийсини ва шимолий Помирни тадқиқ қилдилар. Геодезист А.Р.Бонсдорф, топографлар подполковник Лебедев ва Л.Ф.Костенко Олой орти тизмасини Қизиларт довони орқали ошиб ўтиб, Қоракўл кўли сойи бўйига етдилар. Кейин улар Чонсу дарёси ва унинг ирмоғи Ўзбелсу (Қизилжийик) бўйлаб то Ўзбел довонигача йўлни давом эттирдилар. Л.Ф.Костенко довонни ошиб, Рангкўл кўли водийсига тушди. Аввалроқ шу экспедициянинг яна бир иштирокчиси, подполковник Витгенштейн ҳам Чонсу (Музкўл) дарёси ва унинг ирмоғи Оқбайтал (шимолий) бўйлаб Туюқсув (Оқбайтал) довонигача борган эди[11].

1876 йилги Олой экспедицияси 1880-йилларда Помир ҳудудини тизимли ўрганиш учун бошланғич нуқта бўлиб хизмат қилди. Скобелев раҳбарлигида тўпланган материаллардан кейинги топшириқ билан юборилган вакиллар, жумладан Куропаткин экспедицияси ҳам фойдаланди. Скобелевга хос бўлган съёмкага олиш мактаби юқори тезкорлиги ва амалий характери билан ажралиб турарди: хариталар асосан ҳарбий ва маъмурият эҳтиёжлари учун яратиларди. Унинг помиршунослар жамоавий биографиясидаги қиёфаси — “Дунё томи”га биринчи бўлиб мунтазам қўшинларни олиб келган ва ушбу воқеани картографик жиҳатдан муҳрлаган шахс (триумфатор) сифатида гавдаланади.

Бронислав Людвигович Громбчевский Помир тадқиқотчиларининг жамоавий биографиясини яратишда энг ёрқин ва кўп қиррали сиймо бўлиб гавдаланади[12]. Унинг просопографик қиёфасида порлоқ лингвист, жасур сайёҳ ва ўткир заковатли сиёсий агент хусусиятлари мужассамлашган бўлиб, келиб чиқиши польшалик бўлган. Россия империясининг энг содиқ хизматкорларидан бирига айланган Громбчевский, ҳеч қандай ёрдамсиз, ташқи дунёдан узилган ҳолда, мутлақо нотаниш ва хавфли ҳудудларда ўз вазифасини аъло даражада бажара оладиган “якка тадқиқотчи” типини гавдалантирди.

Громбчевскийнинг Фрэнсис Янгхазбенд билан ўзаро муносабатлари просопографик параллелизмнинг классик намунасидир [13]. Шахсий дўст бўлган икки офицер минтақада таъсир ўтказиш учун муросасиз кураш олиб бориш билан бирга, илмий маълумотлар билан ҳам алмашганлар. Громбчевский Россия манфаатлари нуқтаи назаридан зиддиятли бўлган ишга қўл урди ва Янгхазбендга Помирнинг энг янги рус харитасини берди, инглизлар кейинчалик ундан минтақани тақсимлашни режалаштиришда фойдаландилар. Унинг 1920-йилларда Янгхазбенд билан форс тилида олиб борган хат ёзишмалари бу давлатлар ҳалокатидан омон қолган шахсий дўстлик тасвирланган “Катта ўйин”нинг финал босқичини билдиради

Помир рус тадқиқотчилари просопографияси 1870-1880 йиллардаги ишлари билан минтақани ўзлаштириш учун табиий-илмий пойдевор яратган бир гуруҳ йирик фуқаролик ва ҳарбий олимларсиз тўлиқ бўлмас эди. Николай Алексеевич Северцов, Иван Васильевич Мушкетов ва Василий Фёдорович Ошанин империянинг интеллектуал элитасини ифодалайди. Улар учун Помир очиқ осмон остидаги улкан лаборатория эди. Уларнинг фаолияти фундаментал фан ва амалий давлат вазифаларининг — қушлар миграциясини ўрганишдан тортиб артиллерия учун йўллар қидиришгача бўлган ноёб уйғунлиги билан характерланади. Улар харитадаги “оқ доғ”ни геологик маълумотлар, биологик турлар ва иқлим кузатувлари билан тўлдирган инсонлар эди [14].

Ушбу олимлар гуруҳининг жамоавий қиёфаси чегаралар хавфсизлиги йўлида инсон имкониятлари даражасида меҳнат қилган инсонлар тимсоли бўла

олди. Просопографик метод орқали уларда шунчаки хонада ишлаб ўтирадиган олимларини эмас, балки интеллектуал қудрати империя хизматига сафарбар этилган дала ишларининг ҳақиқий қаҳрамонларини кўриш имконини беради. Уларнинг фаолияти Россиянинг Помирдаги илмий нуфузи нафақат ҳарбийларнинг қуроллари билан, балки ўша даврнинг энг илғор ақл эгаларининг теодолитлари ва барометрлари билан ҳам қўлга киритилганини исботлади.

Помир рус тадқиқотчиларининг просопографик тадқиқотини якунлар эканмиз, уларнинг жамоавий биографияси минтақанинг замонавий геосиёсий тузилмаси учун пойдевор бўлганлиги ҳақида хулоса қилиш зарур. Ушбу шахслар гуруҳининг XIX аср охири – XX аср бошидаги фаолияти Помирни Евроосиёнинг “порох бочкаси”дан аниқ демаркация қилинган чегаралар ва маъмурий тартиб маконига айлантирди. Просопография шуни кўрсатдики, давлат чегаралари нафақат Петербург ёки Лондон кабинетларининг сукунатида, балки Помир музликлари орасидаги чодирларда, исмлари географик кашфиётлар тарихига абадий муҳрланган инсонларнинг саъй-ҳаракатлари билан яратилган. Уларнинг мероси — нафақат хариталар ва ҳисоботлар, балки тизмалар ва кўлларнинг номлари бўлиб, улар тадқиқотчиларнинг истеъдоди ва жасоратига қўйилган ҳайкаллардир.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, Помир тарихи тадқиқотига просопография методини қўллаш асосида таъкидлаш мумкинки, у империянинг кенгайиши ва дунёни илмий ўзлаштириш механизмларини тушунишда янги марраларни очади. Помир рус тадқиқотчиларининг жамоавий қиёфаси бу иқлими совуқ, тадқиқот олиб бориш учун жасорат талаб қиладиган ва шу билан бирга дунёнинг энг мафтункор жойлардан бирида тарих яратган авлоднинг портретидир. Бугунги Помир эса уларнинг ҳужжатларида, кундаликларида, хариталарида ва “Дунё томи”да истиқомат қилувчи халқлар хотирасида муҳрланган жамоавий жасоратини ифодаловчи макондир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Юмашева Ю.Ю. Просопография как метод исторического исследования: теоретико-методологические аспекты // Вестник Московского университета. Серия 8: История. – 2004. – № 4. – С. 72–75.
2. Терехов В.П. Генезис отечественного памироведения // Знание. Понимание. Умение. – 2011. – № 1. – С. 124–126.
3. Игошина О.Ю. Методология проектирования просопографических баз данных по истории российской интеллигенции // Вестник Челябинского

государственного университета. – 2009. – № 28 (166). История. Вып. 34. – С. 139–141.

4. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2012. – С. 15–18.

5. Постников А.В. Схватка на «Крыше Мира»: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX веке. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – С. 230–232.

6. Басханов М.К. Русские военные востоковеды до 1917 года: биобиблиографический словарь. – М.: Восточная литература, 2005. – С. 14.

7. Хопкирк П. Большая игра против России: Азиатский синдром / пер. с англ. И. И. Кубицкой. – М.: Рипол Классик, 2004. – С. 341.

8. Постников А. В. Схватка на «Крыше Мира»: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX веке. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – С. 280.

9. Мазкур экспедиция ва унинг натижалари хусусида қаранг: Федченко А. [Сообщение о последнем путешествии в Кокандское ханство] // Известия Императорского Русского географического общества. 1872. Т. VIII. С. 5-20; Яна у. // Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. М.: Географгиз, 1950. С. 187-384; Яна у. В Кокандском ханстве Объяснительная заметка к карте Кокандского ханства и прилегающих стран // Ўша жойда. Б. 385-398; Письма А.П. Федченко – Туркестанскому генерал-губернатору К.П. Кауфману о своем путешествии по Кокандскому ханству // А.П. Федченко. Сборник документов. Сост. З.И. Агафонова, канд. ист. наук Н.А. Халфин. Вступ. статья канд. геогр. наук А.А. Азатьяна. Ташкент: Госиздат УзССР, 1956. С. 123-146 ва б.

10. Карта Коканского ханства и верховьев Аму-Дарьи на основании существующих сведений, собственных маршрутов и расспросов составил А.П. Федченко. Дополнено и печатано в картографическом заведений Главного Штаба. [Санкт-Петербург], 1872.

11. Костенко Л.Ф. Военно-научная экспедиция на Алай и Памир // Военный сборник. 1877. Т. XX. № 4. С. 375; Костенко Л. Экспедиция в Алайские горы // Русский инвалид. 1876. № 206, 211, 229, 235, 239, 250; Петерсен В. Из воспоминаний о походе на Алай в 1892 г. // Туркестанские ведомости. 1894. № 90, 91.

12. Батафсил у ҳақида қаранг: Басханов М.К. К последнему перевалу: жизнь и странствия Бронислава Громбчевского // Дервиш Гиндукуша: Путевые дневники центральноазиатских экспедиций генерала Б.Л. Громбчевского. – СПб.: Нестор-История, 2015. С. 7-76; Рудницкий А.Ю. Этот грозный Громбчевский… Большая игра на границах империи. СПб.: Алетейя, 2013 ва б.

13. Постников А. В. Схватка на «Крыше Мира»: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX веке. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – С. 162.

14. Батафсил қаранг: Северцов Н.А. Орографический очерк Памирской горной системы // Известия Императорского Русского географического общества. СПб., 1879. Т. XV. С. 1-54; Мушкетов И.В. Отчёт о путешествии в Туркестан и исследованиях в горах Тянь-Шаня и Памира // Известия Императорского Русского географического общества. 1877. Т. 13. С. 1-40; Яна у. Отчёт о геологических исследованиях в Туркестанском крае // Известия Императорского Русского географического общества. 1878. Т. 14. С. 1–52; Ошанин В.Ф. Каратегин и Дарваз // Известия Императорского Русского географического общества. 1887. Т. XVII. С. 21-58; Яна у. На верховьях Мук-су // Известия Императорского Русского географического общества. 1880. Т. XVI. С. 34-59.

ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ МӘТІНІНДЕГІ МЕТАДИСКУРС МАРКЕРЛЕРІ: АВТОРЛЫҚ ҰСТАНЫМДЫ БІЛДІРУ ТӘСІЛДЕРІ

METADISCOURSE MARKERS IN KAZAKH ACADEMIC TEXTS: MEANS OF EXPRESSING THE AUTHOR'S STANCE

МЕТАДИСКУРСИВНЫЕ МАРКЕРЫ В КАЗАХСКОМ НАУЧНОМ ТЕКСТЕ: СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ АВТОРСКОЙ ПОЗИЦИИ

FAN TARMOG‘I
13.00.00 – Pedagogika

QABUL QILINDI
05.08.2026

CHOP ETILDI
08.08.2026

А.С.Даулетова
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты

Н.З.Шайхисламов
Шыршық мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті м.а., педагогика ғылымдары бойынша философия докторы (PhD)

АҢДАТПА

Мақалада қазақ ғылыми мәтініндегі метадискурс маркерлерінің авторлық ұстанымды білдірудегі қызметі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – соңғы он жылдағы беделді ғылыми еңбектерге сүйене отырып, қазақ ғылыми жазуында авторлық позицияны білдіретін негізгі маркерлерді жүйелеу, олардың қызметін сипаттау және қолдануға ыңғайлы үлгі ұсыну. Теориялық талдау метадискурстың интерактивті қырына енетін хеджер, күшейткіштер, бағалауыш маркерлер, өзін-өзі атау және оқырманға бағдарлау маркерлері сынды бес негізгі топты айқындауға мүмкіндік береді. Талдау нәтижелері ғылыми мәтінде пікірдің күші, дәлелдің салмағы және автордың көріну дәрежесі өзара тығыз байланыста екенін көрсетеді. Қазақстандық академиялық жазылым зерттеулерімен сабақтастыра қарау қазақ тіліндегі ғылыми стильді оқытуда метадискурс ұғымының әдістемелік мүмкіндігін кеңейтеді.

Түйін сөздер: метадискурс, ғылыми мәтін, авторлық ұстаным, академиялық жазу, хедж, өзін-өзі атау, қазақ тілі.

ABSTRACT

The article examines how metadiscourse markers express authorial stance in Kazakh scientific writing. It aims to systematize the major stance-related markers used in academic prose, describe their functions, and propose a practical model for writing instruction. The review of recent studies identifies five major groups of interactional resources: hedges, boosters, evaluative markers, self-mention, and reader-oriented markers. The analysis shows that stance is built not by isolated words but by the interaction of claim strength, evidence, and the author’s visible position in

the text. A brief synthesis of Kazakhstan-based academic writing research demonstrates that metadiscourse can also serve as a productive pedagogical tool in the teaching of Kazakh scientific style.

Keywords: metadiscourse, scientific text, authorial stance, academic writing, hedges, self-mention, Kazakh language.

АННОТАЦИЯ

Статья рассматривает как метадискурсивные маркеры выражают авторскую позицию в казахском научном письме. Цель статьи - систематизировать основные маркеры, связанные с позицией, используемые в научной прозе, описать их функции и предложить практическую модель обучения письму. В обзоре последних исследований выделены пять основных групп интерактивных ресурсов: средства защиты, стимулы, оценочные маркеры, упоминания о себе и маркеры, ориентированные на читателя. Анализ показывает, что позиция строится не на отдельных словах, а на взаимодействии силы утверждения, доказательств и видимой позиции автора в тексте. Краткий обзор исследований академического письма проведенных в Казахстане показывает, что метадискурс также может служить продуктивным педагогическим инструментом в обучении казахскому научному стилю.

Ключевые слова: метадискурс, научный текст, авторская позиция, академическое письмо, хеджирование, самоупоминание, казахский язык.

КІРІСПЕ

Ғылыми мәтіннің сапасы тек жаңа дерек ұсынуымен өлшенбейді. Деректің қалай негізделгені, қалай шектелгені және оқырманға қандай риторикалық қалыппен жеткізілгені де маңызды. Академиялық жазуда автор толықтай көрінбей кетпейді, қайта дәлелдің салмағына қарай өз ұстанымын реттеп отырады. Сол себепті ғылыми стильді тек бейтарап ақпарат тілі ретінде түсіндіру жеткіліксіз.

Соңғы жылдары метадискурс ғылыми коммуникацияны сипаттайтын негізгі ұғымдардың біріне айналды. Диахрондық және жүйелі шолу сипатындағы еңбектер академиялық мәтінде оқырманға бағдарлау мен авторлық қатысудың тұрақты түрде қайта бөлініп отыратынын, ал пәндік айырмашылықтардың маркер таңдауына тікелей әсер ететінін көрсетті [1; 2]. Мұндай байлам метадискурстың тек лексикалық тізім емес, мәтін ішіндегі қатынастарды ұйымдастыратын прагматикалық жүйе екенін аңғартады.

Қазақ тіліндегі ғылыми мәтін үшін мәселенің маңызы екі бағыттан көрінеді. Бірінші бағыт ғылыми стильді оқытуға қатысты. Онда мектеп пен жоғары оқу орнында авторлық ұстанымды білдіру көбіне не шамадан тыс

қатаң, не тым көмескі беріліп жатады. Ал, екінші бағыт тілдік нормаға қатысты қазақ тілді ғылыми сөйлемде сақтық, сенімділік және бағалау бірліктерін теңгеріп қолданудың айқын моделі әлі де толық жүйеленген жоқ. Сондықтан соңғы он жылдық аралығындағы тексерілетін еңбектер негізінде қазақ ғылыми мәтініндегі авторлық ұстанымды білдіретін метадискурс маркерлерін жүйелеу, олардың функционалдық рөлін сипаттау және қолдануға қолайлы үлгі ұсыну мақаланың мақсаты болып табылады. Негізгі міндеттер қатарында маркер топтарын саралау, олардың прагматикалық әсерін көрсету, қазақша үлгілік сөйлемдер құрастыру және педагогикалық қолдану жолдарын ұсыну көзделді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Заманауи дискурс талдауында метадискурс мәтінді құрастырушының өз мәтініне жасаған түсіндірмесі, яғни мазмұн мен оқырман арасындағы қатынасты реттейтін тұлғааралық ресурс ретінде қарастырылады [3]. Аталған түсінік ғылыми мәтінді жай фактілер жиынтығы емес, келісімге, дәлелдеуге және интерпретацияға бағытталған әлеуметтік әрекет деп тануға мүмкіндік береді [1; 4]. Он жылдағы еңбектерде үш үрдіс айқын байқалады. Бір жағынан, интерактивті ресурстардың арасы дәлірек ажыратылды. Екінші жағынан, маркерлерді тек санау жеткіліксіз екенімен қатар олардың накты контексте атқаратын қызметін бірге талдау керектігі дәлелденді. Авторлық ұстанымның жанрға, пәнге және лингвомәдени ортаға тәуелділігі жиі көрсетіле бастады [4; 5].

Авторлық ұстаным интерактивті метадискурстың өзегінде орналасады. Сол қатарға хеджер, күшейткіштер, бағалауыш маркерлер, өзін-өзі атау жақын оқырманға бағдарлау бірліктері енеді [3]. Хеджер пайымды ықтималдық немесе сақтық реңкімен ұсынса, күшейткіштер дәлелге сүйенген сенімді күшейтеді. Ал бағалауыш маркерлер зерттеу нысанына қатынасты білдірсе, өзін-өзі атау автордың мәтіндегі көріну дәрежесін реттейді.

Әдіснамалық шолулар интегративті және интегративті емес талдау бағыттарын, сондай-ақ толық және қысқа тәсілдерді ажыратады [4]. Мұндай жіктеу қазақ ғылыми мәтінін түсіндіруде де пайдалы. Өйткені маркердің қызметін сөйлем құрылымынан, дәлелден және оқырманға ықпалынан бөліп қарауға болмайды. Библиометриялық зерттеулер тұлғааралық модельдің ықпалды болып келе жатқанын көрсетеді [5].

Қазақстандық зерттеу кеңістігімен сабақтастық. Отандық ғылыми айналымда академиялық жазылым мәселесі айқын сипат ала бастады. С.А.Оданова, М.М.Тулеуп және Қ.Е.Молдабаева сынды зерттеушілер академиялық жазылым стилінің қазақ тіл біліміндегі қалыптасу негіздерін талдай отырып, бұл саланың ғылыми стильмен, ресми іс қағаздары тілімен

және терминжасаммен табиғи байланысын көрсетеді [6]. Аталған байлам қазақ ғылыми мәтінін тек құрылымдық емес, сонымен бірге дискурстық әрі стилистикалық құбылыс ретінде қарауға жол ашады.

С.А.Оданова мен Қ.Е.Молдабаева академиялық жазылымның зерттелу деңгейі мен электронды контент жасау мәселелерін қарастырған еңбегінде Қазақстанда академиялық жазудың теориялық және практикалық негіздері енді ғана жүйеленіп келе жатқанын атап өтеді [7]. Мұндай жағдай метадискурсқа арналған жергілікті сипаттамалардың неге аз екенін түсіндіреді және қазақ ғылыми мәтінін прагматикалық қырынан сипаттайтын модельдерге сұраныс бар екенін байқатады.

Хедждеудің маңызын арнайы талдаған Д.Шайкенова мен С.Тулепова сақтық стратегиясының ғылыми жазудағы мәдени және педагогикалық салмағын көрсетеді. Маркерді орынды қолдану авторды артық категоризациядан қорғау арқылы пікірдің дәлдік дәрежесін анықтауға көмектеседі [8]. Сол себепті хеджді тек тілдік амал деп емес, академиялық этика мен ғылыми сақтықтың көрінісі деп қарастырған дұрыс.

Зерттеу теориялық-талдамалық сипатта орындалды. Іріктеу кезінде ұғымдық айқындық, қайталануы жоғары категориялардың болуы және қазақ ғылыми жазуына бейімдеуге келетін тұстар басшылыққа алынды. Талдау үш кезеңде жүргізілді. Алғашқы кезеңде авторлық ұстанымға тікелей қатысты категориялар бөлінді. Келесі кезеңде сол категориялардың қазақ ғылыми мәтініне сәйкес функционалдық сипаттары сараланды. Соңғы кезеңде қазақ тілді модельдік сөйлемдер жасалып, олардың қай жағдайда орынды, қай жағдайда артық болатыны түсіндірілді.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу функционалдық-семантикалық талдау, салыстырмалы синтез және педагогикалық модельдеу тәсілдеріне сүйенеді. Мұндай ұстаным маркерді жеке сөз ретінде ғана емес, сөйлемдегі пайымның күшін реттейтін құрал ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Практикалық бөлікке енгізілген кестелер мен сызба мәтін ішіндегі осы байланыстарды көрнекі ету үшін жасалды.

Қазақ ғылыми мәтініндегі авторлық ұстанымның негізгі маркерлері. Жинақталған еңбектерді талдау қазақ ғылыми мәтінінде авторлық ұстанымды білдірудің бес негізгі тобы жүйелі түрде көрінетінін байқатты. Олар хедждер, күшейткіштер, бағалауыш маркерлер, авторлық өзін-өзі атау және оқырманға бағдарлау маркерлері. Әрқайсысы пікірдің күшін реттейді, дәлел мен бағалаудың арақатынасын айқындайды және мәтіндегі автор көрінісінің дәрежесін басқарады [2; 3].

Кесте-1. Авторлық ұстаным маркерлерінің қызметтік үлгісі

Маркер тобы	Негізгі қызметі	Қазақ тілді модельдік үлгі	Прагматикалық әсері
Хеджер	Тұжырымды сақтықпен ұсыну	«... болуы мүмкін», «... деп болжауға болады», «... тәрізді»	Категориялықтықты жұмсартады, ғылыми сақтықты арттырады
Күшейткіштер	Автор сенімін күшейту	«айқын көрсетеді», «анық байқалады», «сенімді түрде дәлелдейді»	Дәлел жеткілікті болғанда сенімділікті арттырады
Бағалауыш маркерлер	Зерттеу нысанына қатынасты білдіру	«маңызды», «назар аударарлық», «мәнді»	Ғылыми бағалауды көрсетеді, талдау бағытын нақтылайды
Өзін-өзі атау	Автор әрекетін және үлесін белгілеу	«біз қарастырамыз», «біздің пайымдауымызша»	Авторлық жауапкершілікті нақтылайды
Оқырманға бағдарлау	Оқырманды мәтін бойынша жүргізу	«1-кестеде көрінеді», «төменде талданады», «мұнан байқауға болады»	Түсінуді жеңілдетеді, интерпретацияны бағыттайды

Кестеде берілген бес топ бір-бірінен оқшау қызмет атқармайды. Көп жағдайда бір сөйлем ішінде кемінде екі ресурс қатар қолданылуы мүмкін. Мәселен, хедж бен бағалауыш маркер бірлесе келіп, автордың сақтықпен берілген бағасын білдіреді. Прагматикалық әсер дәлелдің сапасына, жанр талабына және сөйлемнің синтаксистік құрылысына тәуелді.

Хеджер қазақ ғылыми мәтінінде ерекше маңызды. Өйткені олар пайымды абсолют шындық түрінде емес, тексерілетін ғылыми қорытынды ретінде ұсынуға көмек береді. Мысалы, «әдіс тиімді» деудің орнына «жиналған деректер әдістің бастауыш деңгейде тиімді болуы мүмкін екенін көрсетеді» деп жазу ғылыми сақтықты күшейтеді. Мұндай құрылымда дәлел сақталады, ал тұжырым шамадан тыс қатаңдамайды.

Күшейткіштер автордың белгілі бір пайымға жоғары деңгейде сенетінін білдіреді. Пайымның беріктігі нақты дерекпен немесе салыстырмалы талдаумен дәлелденсе, «айқын көрсетеді», «анық байқалады», «сенімді түрде дәлелдейді» тәрізді формаларды қолдану орынды көрінеді. Дәлел әлсіз жағдайда күшейткішті шамадан тыс қолдану ғылыми мәтінді декларативті етіп жібереді.

Бағалауыш маркерлер эмоцияны емес, ғылыми маңыздылық пен талдау бағытын білдіреді. «Маңызды», «мәнді», «назар аударарлық», «өзекті» сияқты

бірліктер зерттеу нысанының бағасын береді, алайда олар дәлелмен сүйемелденгенде ғана салмақты көрінеді. Сол себепті «тәсіл маңызды» деген жалпылама пайымнан гөрі «тәсіл маңызды, өйткені ол терминді түсіндіру мен мысал келтіруді бір құрылымға біріктіреді» деген үлгі ғылыми нормаға жақын.

Өзін-өзі атау формалары автордың мәтіндегі көріну дәрежесін реттейді. Жақсы ғылыми мәтінде мұндай бірліктер мақсатты, әдісті, талдау бағытын немесе интерпретацияны нақтылау үшін жұмсалады. Керісінше жағдайда бірінші жақ формалары дәлелдің орнына пікірді алға шығарып жіберуі мүмкін.

Оқырманға бағдарлау маркерлері авторлық ұстанымды жанама түрде білдіреді. «1-кестеде көрінеді», «келесі бөлімде талданады», «осыдан байқауға болады» сияқты бірліктер мәтін бойынша қозғалысты жеңілдетеді және интерпретацияның бағытын аңғартады. Артық қолданылған бағдарлау маркерлері ғылыми регистрді әлсірететіндіктен, олардың мөлшері де жанр мен адресатқа сай реттелуі керек.

Қазақ ғылыми жазуында теңгерімді авторлық ұстаным қалыптастыру. Қазақ ғылыми мәтіні үшін ең ұтымды стратегия – сақтық пен сенімділіктің тепе-теңдігін сақтау. Тек хедждерге сүйенген мәтінде автор ойы бұлдыр көрінуі мүмкін және тек күшейткіштер басым болған мәтін дәлелден гөрі пікірге ұқсап кетеді. Сондықтан тұжырым деңгейін дәлелдің сапасына сәйкестендіру негізгі қағида болып саналады.

Авторлық ұстанымның екінші қағидасы өзін-өзі атауды функциясына қарай пайдалану болып табылады. Аннотацияда, кіріспеде немесе әдіснама бөлімінде «қарастырылды», «зерттеу барысында анықталды» тәрізді формалар түсінікті рөл атқарады. Ал дәлелсіз бағалау сәтінде бірінші жақты шамадан тыс қолдану мәтінді субъективтендіреді.

Үшінші қағида бағалауыш маркердің дәлелге тәуелділігін ескертеді. «Маңызды», «өзекті», «тиімді» сияқты сөздер ғылыми мәтінде жиі кездеседі, бірақ олардан кейін себеп, өлшем не дерек келмесе, сөйлем бос декларация әсерін тудырады. Аргументпен жалғасқан бағалауыш құрылым логиканы да, синтаксистік байланысуды да күшейтеді.

Төртінші қағида оқырманға бағдарлау мен оқырманды шамадан тыс риторикаландырудың аражігін ажыратады. Жақсы мәтін адресатқа жол көрсетеді, бірақ оны артық тартқыламайды. Осындай теңгерім ғылыми стильдің ресмилігін сақтай отырып, мәтінді түсінуге қолайлы етеді.

Қазақ тілді ғылыми сөйлем құраудағы құрылымдық модель. Практикалық тұрғыдан қарағанда, қазақ ғылыми сөйлеміндегі авторлық ұстаным үш қабаттың байланысы арқылы көрінеді: негізгі пайым, сол пайымның күшін реттейтін маркер және пайымды негіздейтін дәлел. Үш қабаттың біреуі түсіп қалса, сөйлемнің риторикалық салмағы әлсірейді.

Маркері жоқ пайым тым қатаң естілуі мүмкін; дәлелі жоқ бағалау бос пайымға айналады; пайымсыз берілген маркер сөйлемнің мақсатын көмескі етеді.

Төмендегі сызба ғылыми сөйлемдегі осы үш қабаттың өзара байланысын жинақтап көрсетеді. Модель авторлық ұстанымды жеке сөз таңдауы емес, тұтас құрылымдық шешім ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Сызба-1. Ғылыми сөйлемдегі авторлық ұстанымның құрылымдық моделі

Сызбада көрсетілгендей, пайым мен дәлелдің арасына орналасқан ұстаным маркері мәтіннің ғылыми этикасын реттейді. Хедж дәлел шектеулі не интерпретация ашық болған тұста орынды; күшейткіш дерек нақты әрі тұрақты болған жағдайда тиімді; бағалауыш маркер зерттеу нысанының маңызын айқындауға қызмет етеді.

Қазақ тілді ғылыми сөйлемдерге арналған үлгі ретінде мынадай конструкциялар ұсынылады:

- «Жиналған деректер бұл тәсілдің бастауыш деңгейде анағұрлым тиімді болуы мүмкін екенін көрсетеді»;
- «Нәтижелер екі топ арасындағы айырмашылықтың айқын екенін байқатады»;
- «Талдау үшін маңызды жайт – мысалдың терминдік анықтамамен қатар берілуі». Асыра эмоциялық не дәлелсіз категоризацияға құрылған конструкциялар ғылыми регистрді әлсіретеді.

Оқыту тәжірибесіне енгізу жолдары. Метадискурсқа негізделген осындай модель қазақ тілі мен әдебиеті пәнін, академиялық жазу курстарын және зерттеу жұмысына даярлық сабақтарын әдістемелік жағынан күшейте алады. Оқытуда маркерді сөздік тізім ретінде жаттатудан гөрі, оны нақты сөйлемдегі функциясымен бірге талдау әлдеқайда нәтижелі. Студентке немесе оқушыға «қандай сөз қолдандың?» деген сұрақтан бұрын «пайымыңның күшін қалай реттедің?» деген сұрақ қойған орынды.

Практикалық сабақтарда төрт бағытты қарастырған тиімдірек көрінеді. Бірінші бағыт – бір пайымды үш түрлі деңгейде қайта жаздыру, яғни категорикалық нұсқа, хеджделген нұсқа және дәлелмен күшейтілген нұсқа

ұсыну. Екінші бағыт – бағалауыш маркерге міндетті түрде аргумент қосуды талап ету. Үшінші бағыт – бірінші жақ формаларын тек зерттеу әрекетімен байланыстырып қолдану. Төртінші бағыт – мәтіндегі жол көрсеткіш маркерлерді кесте, сызба және бөлім құрылымымен ұштастыру.

Педагогикалық тұрғыдан алғанда, ғылыми жазуды оқытуда «объективтілік үшін авторлық ізді толық жою» қағидасынан гөрі «авторлық ұстанымды дәлелге сай реттеу» қағидасы өнімдірек. Осындай көзқарас қазақ тілді ғылыми стильдің табиғатын анағұрлым шынайы сипаттайды және жас зерттеушінің жазу мәдениетін қалыптастыруға көмектеседі.

Жиі кездесетін теңгерімсіз конструкциялар және оларды түзету. Жас зерттеушілердің мәтіндерінде бірнеше тұрақты теңгерімсіздік жиі байқалады. Бірінші тип – дәлелсіз категоризация, яғни автор пайымды шындық ретінде жариялайды, бірақ оны шектейтін не негіздейтін құрал бермейді. Екінші тип – шамадан тыс сақтық. Әр сөйлемде бірнеше хедж қатар келіп, негізгі ойдың айқындылығын әлсіретеді. Үшінші тип – бағалауыш сөздің жалғыз қалуы. «Өте маңызды», «ерекше тиімді», «аса өзекті» тәрізді бірліктер дәлелсіз келгенде ғылыми стильге тән салмақ жоғалады.

Редакциялық тұрғыдан қарағанда, мұндай кемшіліктерді түзету үшін сөйлемді түгел ауыстыру міндетті емес. Көп жағдайда бір ғана маркерді дәлелмен байланыстыру, жалпылама бағалауыштың жанына себеп қосу немесе күшейткіштің орнын хеджбен алмастыру жеткілікті. Ұсақ түзету арқылы мәтін ғылыми нормаға әлдеқайда жақындайды.

Төмендегі кестеде қазақ тіліндегі ғылыми мәтінде жиі ұшырасатын әлсіз конструкциялар мен олардың неғұрлым дәл әрі академиялық нұсқалары берілді. Кесте оқытушыға да, авторға да жедел редакция құралы ретінде қызмет ете алады.

Кесте-2. Әлсіз және түзетілген ғылыми конструкциялар

Әлсіз нұсқа	Түзетілген нұсқа	Түсіндірме
«Әдіс өте тиімді»	«Жиналған деректер әдістің бастауыш деңгейде тиімді екенін көрсетеді»	Бағалауыш пен дәлел байланыстырылды.
«Нәтиже сөзсіз дұрыс»	«Ұсынылған нәтиже берілген деректер аясында сенімді көрінеді»	Категориялық тон жұмсартылды.
«Біз бұл мәселені толық дәлелдедік»	«Жүргізілген талдау мәселенің негізгі қырларын айқындауға	Өзін-өзі атау шамадан тыс күшейткіштен ажыратылды.

	мүмкіндік берді»	
«Барлық оқушыға бұл тәсіл пайдалы»	«Кейбір сыныптарда бұл тәсілдің пайдалы болуы мүмкін»	Жалпылама пайым хедж арқылы шектелді.
«Мәселе аса өзекті»	«Мәселенің өзектілігі оның оқу тапсырмаларын бағалауда жиі ұшырасуымен түсіндіріледі»	Өзектілік нақты аргументпен негізделді.
«Төменде бәрін анық көреміз»	«Келесі бөлімде негізгі айырмашылықтар талданады»	Оқырманға бағдарлау ғылыми регистрге сай түзетілді.

Кестеде ұсынылған түзетулердің барлығы бір ортақ қағидаға сүйенеді. Ол ғылыми сөйлем автордың позициясын жасырып қалмайды, бірақ оны дәлелге бағынышты етеді. Сол себепті редакциялау кезінде «эмоцияны қысқарту» жеткіліксіз; пайым, маркер және дәлел арасындағы байланыс қайта қаралуы тиіс. Мұндай редакциялық жұмыс қазақ тіліндегі ғылыми мәтінді жүйелеуге көмектеседі. Әсіресе мектеп оқушыларының зерттеу жобаларында, студенттік мақалаларда және магистрлік деңгейдегі алғашқы мәтіндерде 2-кестедегі үлгілерді пайдалану нақты нәтиже бере алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген талдау қазақ ғылыми мәтінінде авторлық ұстаным метадискурс маркерлері арқылы жүйелі түрде көрінетінін байқатты. Метадискурс ғылыми мәтіннен авторды «жоқ қылмайды», қайта автордың дәлелге сүйенген позициясын реттеуге жағдай жасайды. Сол арқылы ғылыми коммуникациядағы сенімділік, сақтық және бағалау теңгеріледі.

Қазақ тілді ғылыми жазылым үшін маңызды бес ресурс тобы айқындалды: хеджлер, күшейткіштер, бағалауыш маркерлер, өзін-өзі атау және оқырманға бағдарлау маркерлері. Екі кесте мен бір сызба осы ресурстардың сөйлем ішіндегі және мәтін құрылымындағы байланысын көрнекі түрде жинақтады. Қазақстандық академиялық жазылым зерттеулерімен сабақтастыру мақаладағы модельдің жергілікті білім беру контексіне сәйкестігін күшейтеді.

Мақала теориялық-талдамалық сипатта болғандықтан, қазақ тіліндегі нақты жиілік талдауының жасалынбауы зерттеу шектеуі болуы мүмкін. Келесі кезеңде қазақстандық журналдар, магистрлік диссертациялар және студенттік ғылыми мәтіндер негізінде құрылым құрып, әр маркердің нақты қолданыс жиілігін анықтау маңызды болмақ.

Келесі зерттеу кезеңіне ұсыныстар. Әдістемелік тұрғыдан алғанда, болашақ зерттеуде тек жиілікті санау жеткіліксіз болады. Әр маркердің сөйлемдегі қызметін, дәлелмен байланысын және бағалау реңкін бірге белгілеу қажет. Мәселен, «маңызды» сөзі әр жағдайда бірдей қызмет атқармайды. Ол бір контексте ғылыми нысанның өзектілігін білдірсе, келесі контексте тек бос бағалауыш болып қалуы мүмкін. Сол сияқты «мүмкін» формасы да бірде ғылыми сақтықтың көрсеткіші болса, бірде автордың ойды нақтыламағанын білдіруі ықтимал. Контексті осылайша қолмен таңбалау кейінгі автоматты талдауға сапалы негіз береді және қазақ ғылыми мәтініндегі метадискурс маркерлерінің толық сипаттамасын жасауға мүмкіндік береді.

Құрылым құрастыру барысында бірнеше параметрді бірден белгілеу маңызды. Бірінші параметр мәтіннің жанрымен байланысты: мақала, аннотация, кіріспе, қорытынды, диплом жұмысы, жоба мәтіні сияқты бөлімдер дара белгіленуі керек. Екінші параметр автор тәжірибесіне қатысты. Белді жазушылардың мәтіндері бөлек қаралса, авторлық ұстанымның қалыптасу деңгейі анығырақ байқалады. Үшінші параметр тілдік ортаға қатысты: таза қазақша жазылған мәтін мен орыс немесе ағылшын тіліндегі үлгілердің ықпалы сезілетін қазақша мәтіндерді салыстыру да пайдалы. Мұндай көпөлшемді іріктеу қазақ ғылыми стиліндегі ұстаным маркерлерінің өзіндік ерекшелігін дәлірек сипаттауға жол ашады.

Метадискурсқа арналған келесі зерттеу кезеңі теориялық үлгіні нақты құрылым материалымен ұштастыруы тиіс. Қазақстандық журналдарда жарияланған мақалалар, магистрлік диссертациялар, студенттік ғылыми жобалар және мектеп деңгейіндегі зерттеу жұмыстары бөлек құрылымдар ретінде алынса, маркердің жанрға қарай қалай өзгеретіні анық көрінеді. Осындай құрылым хеджердің қай салада жиірек қолданылатынын, қай бөлімде күшейткіштердің үлесі артатынын және өзін-өзі атаудың қай деңгейде орынды болатынын сандық тұрғыдан көрсетуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Hyland, K., Jiang, F. “We must conclude that…”: A diachronic study of academic engagement // Journal of English for Academic Purposes. – 2016. – Vol. 24. – P. 29–42. – DOI 10.1016/j.jeap.2016.09.003.
2. Hyland, K., Jiang, F. “In this paper we suggest”: Changing patterns of disciplinary metadiscourse // English for Specific Purposes. – 2018. – Vol. 51. – P. 18–30. – DOI 10.1016/j.esp.2018.02.001.
3. Hyland, K. Metadiscourse: What is it and where is it going? // Journal of Pragmatics. – 2017. – Vol. 113. – P. 16–29. – DOI 10.1016/j.pragma.2017.03.007.

4. Sun, S. A., Jiang, F. Analyzing metadiscourse in L2 writing for academic purposes: Models and approaches // Research Methods in Applied Linguistics. – 2024. – Vol. 3, No. 3. – Art. 100137. – DOI 10.1016/j.rmal.2024.100137.
5. Pearson, W. S., Abdollahzadeh, E. Metadiscourse in academic writing: A systematic review // Lingua. – 2023. – Vol. 293. – Art. 103561. – DOI 10.1016/j.lingua.2023.103561.
6. Оданова, С.А., Тулеуп, М.М., Молдабаева, Қ.Е. Академиялық жазылым стилінің қазақ тіл біліміндегі қалыптасу негіздері // «Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы». – 2024. – №3(74). – DOI 10.48371/PHILS.2024.3.74.011.
7. Оданова, С.А., Молдабаева, Қ.Е. Академиялық жазылымның зерттелу деңгейі және электронды контент жасаудың өзекті мәселелері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №1(185). – DOI 10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph14.
8. Shaikenova, D., Tulepova, S. The Importance of Hedging in Academic Writing // SDU Bulletin: Pedagogy and Teaching Methods. – 2022. – №4(61). – DOI 10.47344/sdu20bulletin.v61i4.862.

MARKAZIY OSIYO ILMIY TADQIQOTLAR AKADEMIK JURNALI
CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH
АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
07.00.00 – Tarix fanlari 08.00.00 – Iqtisodiyot fanlari 09.00.00 – Falsafa fanlari 10.00.00 – Filologiya fanlari 13.00.00 – Pedagogika fanlari 19.00.00 – Psixologiya fanlari

SUN’IY INTELLEKT TIZIMLARIDA ISHONCHLILIK, ETIK MUAMMOLAR VA XAVFSIZLIK: ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA RISKLARNI BOSHQARISH MEXANIZMLARI

RELIABILITY, ETHICAL ISSUES, AND SECURITY IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS: MODERN APPROACHES AND RISK MANAGEMENT MECHANISMS

НАДЁЖНОСТЬ, ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И БЕЗОПАСНОСТЬ СИСТЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ

FAN TARMOG‘I
13.00.00 – Pedagogika

QABUL QILINDI
06.08.2026

CHOP ETILDI
09.08.2026

Ilhom Dustnazarovich G‘aniyev
Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti v.b., pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada sun’iy intellekt tizimlarining ishonchliligi, etik muammolari va xavfsizligini ta’minlashning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilingan. Algoritmik tarafkashlik, tushuntiriladigan sun’iy intellekt (XAI), qaror qabul qilishning shaffofligi hamda adversarial tahdidlarga qarshi himoya mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, ma’lumotlar sifati, risklarni boshqarish, xalqaro etik tamoyillar va normativ-huquqiy yondashuvlarning sun’iy intellekt tizimlari ishonchliligini oshirishdagi o‘rni asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari inson markazli, xavfsiz va mas’uliyatli sun’iy intellekt tizimlarini yaratishda kompleks yondashuv muhim ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, ishonchli sun’iy intellekt (Trustworthy AI), algoritmik tarafkashlik, tushuntiriladigan sun’iy intellekt (Explainable AI, XAI), sun’iy intellekt xavfsizligi, etik tamoyillar, ma’lumotlar boshqaruvi, qaror qabul qilishning shaffofligi, adversarial hujumlar, risklarni boshqarish.

ABSTRACT

This article analyzes contemporary approaches to ensuring the reliability, ethics, and security of artificial intelligence (AI) systems. It examines issues related to algorithmic bias, Explainable Artificial Intelligence (XAI), transparency in decision-making, and protection mechanisms against adversarial attacks. In addition, the study highlights the role of data quality, risk management, international ethical principles, and regulatory frameworks in improving the reliability of AI systems. The research

findings demonstrate that a comprehensive approach is essential for developing human-centered, secure, and responsible artificial intelligence systems.

Keywords: artificial intelligence, Trustworthy AI, algorithmic bias, Explainable Artificial Intelligence (XAI), AI security, ethical principles, data governance, decision-making transparency, adversarial attacks, risk management.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализированы современные подходы к обеспечению надёжности, этики и безопасности систем искусственного интеллекта. Рассмотрены вопросы алгоритмической предвзятости, объяснимого искусственного интеллекта (Explainable AI, XAI), прозрачности принятия решений, а также механизмов защиты от состязательных (adversarial) атак. Кроме того, обоснована роль качества данных, управления рисками, международных этических принципов и нормативно-правовых подходов в повышении надёжности систем искусственного интеллекта. Результаты исследования показывают, что комплексный подход является важным условием создания человекоориентированных, безопасных и ответственных систем искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, доверенный искусственный интеллект (Trustworthy AI), алгоритмическая предвзятость, объяснимый искусственный интеллект (Explainable AI, XAI), безопасность искусственного интеллекта, этические принципы, управление данными, прозрачность принятия решений, состязательные атаки (adversarial attacks), управление рисками.

KIRISH

Ushbu maqolada sun’iy intellekt (SI) tizimlarining ishonchliligi, etik muammolari va xavfsizlik masalalari zamonaviy raqamli muhit sharoitida tahlil qilinadi. Algoritmik tarafkashlik, tushuntiriladigan sun’iy intellekt (Explainable AI), qaror qabul qilish jarayonining shaffofligi hamda adversarial hujumlarga nisbatan zaifliklar asosiy e’tibor markazida bo‘ladi. Ma’lumotlar sifati, model arxitekturasi va tibbiyot, moliya, kiberxavfsizlik kabi yuqori xavfli sohalarda avtomatlashtirilgan qarorlar bilan bog‘liq risklar o‘rtasidagi bog‘liqlik yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy etik tamoyillar, normativ-huquqiy yondashuvlar va texnik risklarni kamaytirish strategiyalari tahlil qilinadi. Natijalar inson markazli va ishonchli SI tizimlarini ishlab chiqishda kompleks va fanlararo yondashuv muhimligini ko‘rsatadi.

ASOSIY QISM

Sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari XXI asrning eng tez rivojlanayotgan va jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatayotgan innovatsion yo‘nalishlaridan biri

hisoblanadi. Katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, murakkab naqsh va qonuniyatlarni aniqlash hamda inson aralashuvisiz yoki minimal nazorat ostida qaror qabul qilish imkoniyatlari tufayli SI tizimlari bugungi kunda tibbiyot, moliya, sanoat, ta’lim, kiberxavfsizlik va davlat boshqaruvi kabi strategik ahamiyatga ega sohalarda keng qo‘llanilmoqda. Xususan, chuqur o‘rganish (deep learning), katta til modellari (Large Language Models) va generativ sun’iy intellekt yechimlari diagnostika aniqligini oshirish, moliyaviy risklarni prognozlash, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish hamda murakkab analitik vazifalarni bajarishda inson imkoniyatlaridan ustun natijalarni namoyon etmoqda. Shu bilan birga, SI texnologiyalarining jadal rivojlanishi va keng miqyosda joriy etilishi ularning ishonchliligi, xavfsizligi va etik oqibatlari bilan bog‘liq muammolarni yanada dolzarb qilib qo‘ymoqda. Avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish tizimlari inson hayoti, sog‘ligi, ijtimoiy mavqei yoki huquqiy holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan sohalarda qo‘llanilganda, noto‘g‘ri, tushuntirilmaydigan yoki tarafkash qarorlar jiddiy ijtimoiy va huquqiy salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Masalan, tibbiy diagnostikadagi xatolar, kredit berishdagi adolatsizlik yoki sud tizimidagi noto‘g‘ri prognozlar inson huquqlarining buzilishiga sabab bo‘lishi ehtimoli mavjud.

So‘nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda va xalqaro siyosiy-huquqiy hujjatlarda “Trustworthy AI” – ishonchga loyiq sun’iy intellekt konsepsiyasi markaziy o‘ringa chiqdi. Ushbu yondashuv SI tizimlarining nafaqat yuqori aniqlik va samaradorlikka ega bo‘lishini, balki shaffoflik, adolat, xavfsizlik, tushuntiriluvchanlik va inson nazoratiga ochiqlik kabi tamoyillarga mos kelishini talab qiladi. Yevropa Ittifoqining AI Act hujjati, UNESCO va OECD tomonidan ishlab chiqilgan etik tavsiyalar ushbu konsepsiyaning global miqyosda normativ asosga ega bo‘layotganini ko‘rsatadi.

Algoritmik tarafkashlik (bias), “black-box” muammosi, adversarial hujumlarga nisbatan zaiflik hamda shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligi bilan bog‘liq xatarlar SI tizimlariga bo‘lgan ijtimoiy ishonchni sezilarli darajada pasaytirishi mumkin. Bundan tashqari, yetarli nazorat va audit mexanizmlarining mavjud emasligi AI texnologiyalarining noto‘g‘ri yoki zararli qo‘llanilishiga olib kelish ehtimolini oshiradi. Shu nuqtai nazardan, SI tizimlarining ishonchliligini ta’minlash masalasi faqat texnik vazifa emas, balki kompleks etik, huquqiy va ijtimoiy muammo sifatida qaralmoqda. Mazkur maqola sun’iy intellekt tizimlarining ishonchliligini belgilovchi asosiy texnik, etik va xavfsizlik omillarini zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va amaliy faktlar asosida kompleks tarzda tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari inson markazli, xavfsiz va ishonchga loyiq SI tizimlarini ishlab chiqish uchun muhim nazariy va amaliy xulosalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Sun’iy intellekt tizimlarining qaror qabul qilish jarayoni bevosita o‘qitish (trening) ma’lumotlarining sifati, tarkibi va tuzilishiga bog‘liq. Agar trening datasetlari tarixiy notenglik, ijtimoiy stereotiplar yoki muayyan guruhlarning yetarli

darajada vakillik qilinmasligini aks ettirsa, SI modeli ushbu tarafkashliklarni o‘zlashtiradi va amaliy qo‘llanilish jarayonida ularni takrorlashi yoki yanada kuchaytirishi mumkin. Kredit skoringi, ishga qabul qilish jarayonlari hamda sud-huquq tizimlarida qo‘llanilayotgan algoritmlarda ayrim ijtimoiy guruhlar uchun adolatsiz qarorlar qayd etilgani bu muammoning dolzarbligini tasdiqlaydi.

So‘nggi ilmiy tadqiqotlar algoritmik tarafkashlik faqat ma’lumotlar bilan cheklanib qolmasligini, balki model arxitekturasi, xususiyatlar (feature) tanlovi, optimallashtirish strategiyalari va baholash metrikalarida ham shakllanishi mumkinligini ko‘rsatmoqda. Shu sababli zamonaviy SI tizimlarini ishlab chiqishda fairness-aware learning, balanslangan va diversifikatsiyalangan datasetlar, ma’lumotlar boshqaruvi siyosatlari (data governance), shuningdek, sotsiotechnik yondashuv va doimiy audit mexanizmlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu choralar SI tizimlarining adolatli, ishonchli va ijtimoiy jihatdan maqbul bo‘lishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Tushuntiriladigan sun’iy intellekt va qarorlarning shaffofligi. Chuqur neyron tarmoqlar va murakkab mashinali o‘rganish modellarining yuqori aniqligi ko‘pincha ularning ichki ishlash mexanizmlarining inson uchun tushunarsizligi bilan birga keladi. Ushbu “black-box” muammosi tibbiy diagnostika, moliyaviy risklarni baholash va davlat boshqaruvi kabi yuqori mas’uliyatli sohalarda jiddiy xavf tug‘diradi, chunki qarorlarning sabablarini izohlash imkoniyati cheklangan bo‘ladi.

Explainable AI (XAI) yondashuvlari ushbu muammoni bartaraf etishga qaratilgan bo‘lib, LIME, SHAP, attention mexanizmlari va kontrfaktual tushuntirishlar kabi usullar model qarorlariga qaysi omillar ta’sir ko‘rsatganini aniqlash imkonini beradi. XAI texnologiyalari nafaqat foydalanuvchi va mutaxassislar ishonchini oshiradi, balki modellarni tekshirish, xatoliklarni aniqlash, huquqiy javobgarlikni ta’minlash hamda etik me’yorlarga rioya etilishini nazorat qilishda muhim vosita hisoblanadi. Shu bois ko‘plab regulyatorlar SI tizimlarida tushuntiriluvchanlikni majburiy talab sifatida ilgari surmoqda.

Xavfsizlik muammolari va adversarial tahdidlar. Zamonaviy sun’iy intellekt tizimlari turli xil kiberxavfsizlik tahdidlariga, xususan adversarial hujumlarga nisbatan zaif bo‘lishi mumkin. Bunday hujumlar kiritma ma’lumotlariga juda kichik va inson ko‘ziga sezilmas o‘zgarishlar kiritish orqali modelni noto‘g‘ri yoki zararli qarorlar qabul qilishga undaydi. Avtonom transport vositalari, biometrik identifikatsiya tizimlari va kiberxavfsizlikda qo‘llaniladigan SI modellarida bunday hujumlar real xavf sifatida baholanmoqda.

Xavfsiz SI tizimlarini yaratish maqsadida adversarial training, model robustligini baholash, stress-testlar, doimiy monitoring va real muhitda sinovdan o‘tkazish strategiyalari keng qo‘llanilmoqda. So‘nggi xalqaro hisobotlar va ekspert

xulosalari ushbu choralarni SI tizimlarini ishlab chiqish va joriy etish jarayonida majburiy xavfsizlik standarti sifatida joriy etish zarurligini ta’kidlamoqda.

Etik va normativ-huquqiy yondashuvlar. Sun’iy intellekt texnologiyalarining jamiyatga ko‘rsatadigan ta’siri global miqyosda e’tirof etilib, UNESCO, OECD va Yevropa Ittifoqi kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan etik va normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilmoqda. Xususan, Yevropa Ittifoqining AI Act hujjati SI tizimlarini xavf darajasiga ko‘ra tasniflash, shaffoflikni ta’minlash, inson nazoratini joriy etish va ishlab chiquvchilar hamda foydalanuvchilarning javobgarligini belgilashni nazarda tutadi.

Mazkur yondashuvlar texnologik innovatsiyalarni rag‘batlantirish bilan bir qatorda, ijtimoiy mas’uliyat va inson huquqlarini himoya qilish muhimligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ko‘plab mamlakatlarda milliy darajada ham SI tizimlarini huquqiy tartibga solish, etik kodekslar ishlab chiqish va davlat nazoratini kuchaytirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar faollashmoqda.

XULOSA

Sun’iy intellekt texnologiyalari zamonaviy jamiyatning raqamli transformatsiyasida muhim va hal qiluvchi rol o‘ynamoqda. Biroq ushbu texnologiyalarning samaradorligi va keng ijtimoiy qabul qilinishi sun’iy intellekt tizimlarining ishonchliligi, xavfsizligi hamda etik me’yorlarga muvofiqligi bilan bevosita bog‘liq. Algoritmik tarafkashlik, qarorlarning tushuntirilmasligi va adversarial xavfsizlik tahdidlari yetarlicha nazorat qilinmasa, SI tizimlari ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishi, inson huquqlariga zarar yetkazishi va texnologiyalarga bo‘lgan jamoatchilik ishonchini pasaytirishi mumkin.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt tizimlarining ishonchliligini ta’minlash faqatgina yuqori aniqlikka ega algoritmlarni ishlab chiqish bilan cheklanib qolmasligi kerak. Bunda ma’lumotlar sifati va boshqaruvi, algoritmik adolat, tushuntiriladigan sun’iy intellekt yondashuvlari, xavfsizlikni mustahkamlovchi texnik choralar hamda doimiy audit va monitoring mexanizmlari o‘zaro uyg‘un holda joriy etilishi lozim. Ayniqsa, yuqori xavfli sohalarda inson nazorati (human-in-the-loop) tamoyilini qo‘llash va qaror qabul qilish jarayonida javobgarlikni aniq belgilash muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu sababli kelajakdagi ilmiy tadqiqotlar va amaliy ishlanmalar texnik aniqlik, etik mas’uliyat va huquqiy boshqaruvni yagona tizim sifatida ko‘rib chiqishi zarur. Fanlararo hamkorlikka asoslangan yondashuv – ya’ni axborot texnologiyalari, huquqshunoslik, sotsiologiya va etikani integratsiyalash - ishonchli va mas’uliyatli sun’iy intellekt tizimlarini yaratishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, inson markazli, shaffof va xavfsiz sun’iy intellekt tizimlarini ishlab chiqish nafaqat texnologik taraqqiyotning muhim sharti, balki

barqaror, adolatli va xavfsiz raqamli jamiyatni shakllantirishning asosiy omillaridan biridir. Ushbu yo‘nalishda olib boriladigan izchil ilmiy tadqiqotlar va puxta boshqaruv mexanizmlari sun’iy intellekt texnologiyalarining jamiyat manfaatlariga xizmat qilishini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Russell S., Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach.* Pearson, 2021.
2. Floridi L., Cowls J. A unified framework of five principles for AI in society. *Harvard Data Science Review*, 2019.
3. European Commission. *Ethics Guidelines for Trustworthy AI.* Brussels, 2020.
4. Goodfellow I., Shlens J., Szegedy C. Explaining and harnessing adversarial examples. *ICLR*, 2015.
5. Barocas S., Hardt M., Narayanan A. *Fairness and Machine Learning*. MIT Press, 2023.
6. Doshi-Velez F., Kim B. Towards a rigorous science of interpretable machine learning. *arXiv*, 2017.
7. Bostrom N. *Artificial Intelligence: Stages, Threats, Strategies.* Moscow, 2022.
8. UNESCO. *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence.* Paris, 2021.
9. OECD. *Artificial Intelligence and Trust.* OECD Publishing, 2022.

MARKAZIY OSIYO ILMIY TADQIQOTLAR AKADEMIK JURNALI
CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH
АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
07.00.00 – Tarix fanlari 08.00.00 – Iqtisodiyot fanlari 09.00.00 – Falsafa fanlari 10.00.00 – Filologiya fanlari 13.00.00 – Pedagogika fanlari 19.00.00 – Psixologiya fanlari

СЫНИ ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ БІЛІМ САПАСЫНА ЫҚПАЛЫ

THE IMPACT OF CRITICAL THINKING TECHNOLOGY ON THE QUALITY OF EDUCATION

ВЛИЯНИЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ

FAN TARMOG‘I
13.00.00 – Pedagogika

QABUL QILINDI
06.08.2026

CHOP ETILDI
09.08.2026

А.С.Даулетова
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университетінің аға оқытушысы,
филология ғылымдарының кандидаты

Ә.Кеңесбек
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университетінің 4 курс студенті

АҢДАТПА

Мақалада орта білім беру жүйесіндегі сыни ойлау технологиясының рөлі, оның білім сапасына және оқушылардың танымдық белсенділігіне тигізетін ықпалы ғылыми-практикалық тұрғыдан жан-жақты талданады. Зерттеу барысында дәстүрлі қайталамалы (репродуктивті) оқытудан өнімді, танымдық-сараптамалық оқытуға көшудің теориялық негіздері қарастырылған. Сыни ойлауды дамытудың «Қызығушылықты ояту – Мағынаны тану – Ой толғаныс» атты базалық үшсатылы моделі сабақ үрдісіндегі нақты дидактикалық тәсілдер арқылы дәлелденген. Сонымен қатар, мақалада сыни ойлаудың ең жоғарғы көрінісі ретінде академиялық мәтін түзу әдістері, оның ішінде дұрыс тезис тұжырымдау және дәлелді эссе жазу инновациялық құрал ретінде негізделеді. Зерттеу нәтижелері сыни ойлау технологиясын жүйелі қолдану оқушылардың оқуға деген ішкі уәжін 35-40%-ға арттырып, олардың өзіндік талдау жасау дағдыларын айтарлықтай жақсартатынын көрсетеді.

Түйін сөздер: сыни ойлау технологиясы, білім сапасы, танымдық белсенділік, функционалдық сауаттылық, дәлелдеу, тезис тұжырымдау, құзыреттілік, педагогикалық үдеріс.

ABSTRACT

The article presents a comprehensive analysis – from both scientific and practical perspectives – of the role of critical thinking development technology within the secondary education system, as well as its impact on the quality of education and students' cognitive activity. The study examines the theoretical foundations of the transition from traditional reproductive learning to productive, cognitive-analytical teaching. The three-stage model of critical thinking development–"Evocation,

Realization of Meaning, and Reflection" – is demonstrated through specific didactic approaches applied during the lesson. Furthermore, the article substantiates methods of academic writing–specifically, formulating a well-grounded thesis and writing an argumentative essay–as innovative tools representing the highest manifestation of critical thinking. Research findings indicate that the systematic application of critical thinking techniques increases students' intrinsic academic motivation by 35–40% and significantly develops their independent analysis skills.

Keywords: critical thinking technology, quality of education, cognitive activity, functional literacy, argumentation, thesis formulation, competence, pedagogical process.

АННОТАЦИЯ

В статье представлен комплексный анализ – как с научной, так и с практической точек зрения – роли технологии развития критического мышления в системе среднего образования, а также ее влияния на качество образования и познавательную активность учащихся.В исследовании рассматриваются теоретические основы перехода от традиционного репродуктивного обучения к продуктивному, когнитивно-аналитическому преподаванию. Трехэтапная модель развития критического мышления – «Вызов – Осмысление – Рефлексия» – демонстрируется на примере конкретных дидактических подходов, применяемых в ходе урока.

Кроме того, в статье обосновываются методы построения академического текста – в частности, формулирование обоснованного тезиса и написание аргументативного эссе – как инновационные инструменты, представляющие собой высшее проявление критического мышления. Результаты исследований свидетельствуют о том, что систематическое применение приемов критического мышления повышает внутреннюю учебную мотивацию студентов на 35-40% и существенно развивает их навыки самостоятельного анализа.

Ключевые слова: технология критического мышления, качество образования, познавательная деятельность, функциональная грамотность, аргументация, формулирование тезиса, компетентность, педагогический процесс.

КІРІСПЕ

Ақпараттың аса үлкен көлемі мен оның қолжетімділігі жағдайында оқушыға тек дайын білімді беру немесе фактілерді жаттату өз маңызын толықтай жойды. Бүгінгі таңдағы басты педагогикалық құндылық – сол ақпаратты сүзгіден өткізе білу, оны сараптау, факті мен жалған пікірдің аражігін ажырату және алған білімді күнделікті өмірлік жағдаяттарда тиімді

қолдана алу қабілеті болып табылады. Осы орайда, Қазақстан Республикасының білім беру мазмұнын жаңарту аясындағы ең негізгі стратегиялық бағыттардың бірі – оқушылардың бойында сыни ойлау дағдыларын қалыптастыру. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің басты міндеті ретінде «ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде жеке тұлғаны қалыптастыру, дамыту және оның кәсіби жетілуі үшін қажетті жағдайлар жасау» екендігі нақты бекітілген [1. 14-б.]. Ал мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарында (МЖМБС) оқушының танымдық белсенділігін арттыру, сыни тұрғыдан ойлауын және шығармашылық әлеуетін дамыту басты педагогикалық бағдар ретінде көрсетіледі [2. 5-б.]. Осыған орай, сыни ойлау технологиясы жалаң әдістемелік тәсіл емес, ол білім алушының дүниетанымын, зияткерлік мәдениетін және азаматтық ұстанымын қалыптастыратын іргелі философиялық-педагогикалық жүйе ретінде бағаланады. Мақаланың негізгі мақсаты – сыни ойлау технологиясының теориялық негіздерін ашып көрсету, оның мектеп тәжірибесіндегі дидактикалық ерекшеліктерін саралау және оқу-тәрбие үрдісінің сапасына тигізетін нақты ықпалын ғылыми тұрғыдан дәлелдеу.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде «сыни ойлау» ұғымына көптеген анықтамалар берілген. Бұл тұжырымдаманың түп-тамыры антикалық дәуірдегі Сократтың сұхбаттасу әдісінен бастау алғанымен, қазіргі заманғы ғылыми негізін XX ғасырдың басындағы ғалым Джон Дьюи қалады. Ол бұл үдерісті «рефлексивті ойлау» деп атап, оған: «кез келген сенімге немесе ұсынылған білім формасына белсенді, табанды және мұқият талдау жасау әрекеті» деген іргелі анықтама берген [3. 42-б.].

Қазіргі заманғы психология мен педагогикада сыни ойлау – бұл адамның кез келген мәселені объективті талдауға, қисынды қорытынды жасауға, салмақты шешім қабылдауға және өз көзқарасын дәлелді түрде қорғауға бағытталған жоғары деңгейдегі танымдық әрекеті. Отандық ғалымдар, мәселен, Ш.Таубаева сыни ойлауды: «оқушының зияткерлік дербестігін қалыптастыратын, ақпаратты сыни тұрғыдан бағалап, оны өзінің ішкі құндылықтар жүйесімен сабақтастыруға мүмкіндік беретін танымдық құзыреттілік» деп анықтайды [4. 112-б.]. Зерттеуші Қ. Құдайбергенованың пайымдауынша, сыни ойлау технологиясы дәстүрлі әміршіл педагогикадан ынтымақтастық педагогикасына өтудің басты әдіснамалық құралы болып табылады [5. 84-б.]. Сыни тұрғыдан ойлай алатын оқушының негізгі сипаттамаларына мыналар жатады:

1. Ашықтық және икемділік: Басқалардың пікірін тыңдауға дайын болу және жаңа дәлелдер табылған жағдайда өз ұстанымын саналы түрде өзгерте алу қабілеті [6. 25-б.].

2. Дәлелділікке ұмтылу: Кез келген пікірдің немесе ақпараттың артында қандай накты фактілер мен дәйектемелер жатқанын іздеуге бейімділік.

3. Талдамалық қабілет: Күрделі құбылыстарды құрамдас бөліктерге бөліп, олардың арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтау шеберлігі.

Сауатты күмән: Ақпаратты сөзсіз ақиқат ретінде қабылдамау, оның дереккөзінің сенімділігін үнемі тексеру әдеті.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Зерттеу барысында теориялық және тәжірибелік зерттеу әдістерінің кешені қолданылды. Теориялық әдістер ретінде сыни ойлау технологиясы, білім сапасы және заманауи педагогикалық тәсілдерге қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері, нормативтік-құқықтық құжаттар, оқу-әдістемелік әдебиеттер мен ғылыми мақалаларға талдау жасалды. Сонымен қатар салыстыру, жүйелеу, жинақтау және қорытындылау әдістері қолданылып, зерттеу тақырыбының ғылыми-теориялық негіздері айқындалды. Тәжірибелік зерттеу барысында бақылау, сауалнама, әңгімелесу және педагогикалық тәжірибені зерделеу әдістері пайдаланылды. Сабақтарда сыни ойлау технологиясының «Қызығушылықты ояту», «Мағынаны тану», «Ой толғаныс» кезеңдері жүйелі түрде ұйымдастырылып, «INSERT», «Венн диаграммасы», «Кластер», «RAFT», «ЖИГСО», «Бес жолды өлең», «Фишбоун» сияқты стратегиялардың оқушылардың оқу жетістіктеріне ықпалы бақыланды.Зерттеу материалы ретінде жалпы білім беретін мектептердің оқу бағдарламалары, әдістемелік құралдар, сабақ жоспарлары, педагогтердің іс-тәжірибесі және білім алушылардың оқу нәтижелері алынды. Сонымен қатар оқушылардың оқу үлгерімі, сабаққа қатысу белсенділігі, шығармашылық тапсырмаларды орындау деңгейі және өз ойын дәлелдеп жеткізу дағдылары зерттеу барысында негізгі көрсеткіштер ретінде қарастырылды. Жиналған мәліметтер сапалық тұрғыдан талданып, салыстырмалы бағалау арқылы қорытындыланды. Зерттеу нәтижелері сыни ойлау технологиясын жүйелі қолдану білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып, ақпаратты талдау, дәлелдеу, қорытынды жасау, мәселелерді шешу және өз пікірін негіздеу дағдыларының дамуына оң әсер ететінін көрсетті. Сонымен қатар бұл технология білім сапасының артуына, оқушылардың оқу мотивациясының күшеюіне және функционалдық сауаттылығының қалыптасуына ықпал ететіні анықталды.

Зерттеу барысында сыни ойлау технологиясын жүйелі қолданудың білім алушылардың оқу жетістіктері мен танымдық белсенділігіне оң ықпал ететіні анықталды. Сабақ барысында «Қызығушылықты ояту», «Мағынаны тану» және «Ой толғаныс» кезеңдері арқылы ұйымдастырылған тапсырмалар оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына, өз пікірін еркін жеткізуіне

және ақпаратты жан-жақты талдауына мүмкіндік берді.Бақылау нәтижелері бойынша сыни ойлау стратегияларын тұрақты қолданған сабақтарда оқушылардың оқу мотивациясы артқаны байқалды. Олар дайын ақпаратты қабылдаумен шектелмей, мәселені әртүрлі қырынан қарастыруға, дәлелді қорытынды жасауға және өз көзқарасын негіздеуге ұмтылды. Топтық және жұптық жұмыстар барысында білім алушылардың бірлесіп жұмыс істеу дағдылары қалыптасып, пікір алмасу мәдениеті мен коммуникативтік құзыреттілігі дамыды. Зерттеу барысында қолданылған «INSERT», «Венн диаграммасы», «Кластер», «RAFT», «ЖИГСО», «Фишбоун» және «Бес жолды өлең» сияқты әдістер оқушылардың сыни ойлау, талдау, жинақтау және бағалау дағдыларын дамытуға тиімді ықпал етті. Әсіресе проблемалық жағдаяттарды шешуге бағытталған тапсырмалар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға және оқу материалын терең меңгеруіне жағдай жасады.Зерттеу нәтижелері білім сапасының тек үлгерім көрсеткіштерімен ғана емес, сонымен қатар білімді тәжірибеде қолдану, мәселені шешу, дәлелді пікір айту және өзіндік шешім қабылдау қабілеттерінің дамуымен де сипатталатынын көрсетті. Сыни ойлау технологиясы осы құзыреттерді қалыптастыруда тиімді педагогикалық құрал ретінде көрінді. Алынған нәтижелер отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде ұсынылған тұжырымдармен сәйкес келеді. Зерттеушілер сыни ойлау технологиясын қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін, функционалдық сауаттылығын және оқу мотивациясын арттыруға ықпал ететінін атап көрсетеді. Бұл зерттеу нәтижелері де аталған ғылыми тұжырымдарды растайды. Осылайша, сыни ойлау технологиясын білім беру үдерісіне жүйелі енгізу білім алушылардың оқу жетістіктерін арттыруға, олардың шығармашылық және зерттеушілік әлеуетін дамытуға, сондай-ақ сапалы білім қалыптастыруға мүмкіндік беретіні анықталды. Сондықтан аталған технологияны пән ерекшелігіне сәйкес тиімді пайдалану қазіргі білім беру тәжірибесінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Көрсеткіш	**Сыни ойлау технологиясын қолданға дейін**	**Қолданғаннан кейін**
Сабаққа белсенді қатысу	62%	88%
Өз пікірін дәлелдеу	48%	81%
Топтық жұмысқа қатысу	58%	90%
Оқу тапсырмаларын сапалы орындау	65%	89%

Педагогикалық үдерісте сыни ойлау технологиясы оқушыларды енжар тыңдаушы рөлінен белсенді зерттеуші, білімді өздігінен «өндіруші» деңгейіне

көтереді. Бұл, өз кезегінде, оқу үрдісінің сапасын механикалық қайталаудан саналы түрде ұғынуға дейін түбегейлі өзгертеді.

Сурет 1. Сыни ойлау дағдылары.

Сыни ойлауды дамыту технологиясының ең көп таралған және мектеп тәжірибесінде өзінің тиімділігін дәлелдеген түрі – «Қызығушылықты ояту – Мағынаны тану – Ой толғаныс» атты үшсатылы базалық құрылым. Зерттеуші А. Әлімов бұл құрылымды «оқушының танымдық әрекетін табиғи заңдылықтарға сай ұйымдастырудың ең оңтайлы психологиялық-дидактикалық моделі» ретінде сипаттайды [7. 56-б.].

Қызығушылықты ояту (ой шақыру) кезеңі. Бұл кезең сабақтың бастапқы бөлігінде жүзеге асады. Оның негізгі мақсаты – оқушылардың жаңа тақырып бойынша бұған дейінгі білетін ақпараттарын еске түсіру (актуализация), олардың танымдық белсенділігін ояту және жаңа білімді қабылдауға ішкі уәжін (мотивациясын) қалыптастыру. Психологиялық зерттеулерге сәйкес, оқушының сабаққа деген назары алғашқы 5-7 минутта дұрыс шоғырландырылмаса, ақпаратты қабылдау деңгейі 40%-ға дейін төмендейді [8. 110-б.]. Сондықтан мұғалім бұл кезеңде білім беруші емес, бағыттаушы рөлін атқарады. Бұл сатыда «Топтастыру» (кластер құру), «Еркін жазу» немесе «Болжау» сияқты стратегиялар жиі қолданылады. Осы тәсілдер арқылы оқушы өз ойын ешбір сынсыз, еркін білдіруге дағдыланады.

Мағынаны тану (ақпаратпен жұмыс) кезеңі. Оқушы жаңа ақпаратпен (мәтінмен, тарихи құжатпен немесе есептің шартымен) тікелей байланысқа түседі. Бұл кезеңдегі басты мақсат – оқушының назарын ұстап тұру және оқылған материалды сыни тұрғыдан сүзгіден өткізу. Дәстүрлі сабақта оқушы мәтінді жай ғана оқып шығатын болса, сыни ойлау технологиясында ол мәтінмен әрекеттесе жұмыс істейді. Мысалы, «Түртіп алу» әдісі арқылы оқушы мәтін оқу барысында қарындашпен арнайы белгілер («білемін», «мен үшін

жаңалық», «менің ойыма қайшы», «сұрағым бар») қойып отырады. Бұл әдіс оқушының ақпаратты енжар қабылдауына жол бермейді. Сонымен қатар, «Себеп-салдар кестесі» арқылы күрделі мәселенің туындау себептері мен оның салдарын жүйелі түрде талдауға болады [7. 88-б.].

Ой толғаныс (рефлексия) кезеңі. Сабақтың қорытынды кезеңі. Мұнда оқушылар алған жаңа білімдерін өздерінің бұрынғы түсініктерімен байланыстырады, оны өз сөздерімен жүйелеп, жаңа құрылым жасайды. Ой толғаныс кезеңі оқушылардың білімді өздік білімге айналдыру үдерісі болып табылады [4. 150-б.]. Бұл кезеңде оқушылар пікірталасқа түседі, эссе жазады немесе жаңа мәселелер көтереді. Бұл сатыда «Тұжырымдамалық кесте», «Венн диаграммасы» немесе шағын дебат сияқты әдістер жоғары нәтиже береді. Ең бастысы, оқушы сабақта алған білімінің өзіне не үшін қажет болғанын және оны келешекте қалай қолдана алатынын сезінеді.

Сыни ойлау технологиясының оқушы бойында толық қалыптасқанының ең айқын дәлелі – оның өз ойын құрылымды, қисынды және дәлелді түрде ауызша немесе жазбаша (академиялық мәтін арқылы) жеткізе алуы. Қазіргі жаңартылған білім мазмұнында гуманитарлық және жаратылыстану пәндерінде оқушылардан жалаң мазмұндау емес, талдамалық және дәлелді (аргументативті) эссе жазу талап етіледі. Бұл үрдіс оқушылардың академиялық сауаттылығын арттыруда шешуші рөл атқарады. Ғалым Ф. Оразбаева атап өткендей: «Академиялық мәтін түзу – тұлғаның тілдік және зияткерлік дамуының ең жоғарғы көрсеткіші» [9. 12-б.]. Кез келген сыни мәтіннің өзегі – дұрыс тұжырымдалған тезис. Дәстүрлі оқытуда оқушылар көбінесе тақырыпты ғана атайды немесе белгілі бір фактіні қайталайды. Инновациялық оқытуда оқушыға тезистің жалаң ақпарат емес, автордың нақты ұстанымын көрсететін, міндетті түрде дәлелдеуді және қорғауды қажет ететін даулы тұжырым екендігі үйретіледі.

Сыни ойлауды дамыту технологиясының білім сапасына тигізетін оң ықпалын педагогикалық бақылаулар мен оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау нәтижелерінен айқын көруге болады. Ұлттық білім академиясының жүргізген зерттеулері көрсеткендей, сыни ойлау технологияларын тұрақты қолданатын мектептердегі білім сапасының көрсеткіші дәстүрлі мектептермен салыстырғанда орта есеппен 15-20%-ға жоғарылайды [10. 34-б.]. Бұл ықпал бірнеше бағытта жүзеге асады.

Біріншіден, оқушылардың танымдық белсенділігі мен ішкі уәжінің артуы. Дәстүрлі оқытуда оқушылар көбінесе мұғалімнің берген бағасы үшін немесе жазаланудан қорқып оқитын болса, сыни ойлау ортасында олар білімді өздігінен ізденіп табады. Сабақтағы пікірталастар, проблемалық сұрақтарды шешу баланың табиғи қызығушылығын оятып, оның оқу үдерісіне деген ішкі

уәжін 35-40%-ға дейін арттыратыны статистикалық түрде дәлелденген [11. 55-б.].

Екіншіден, функционалдық сауаттылықтың қалыптасуы. PISA (Оқушылардың білім жетістіктерін бағалау жөніндегі халықаралық бағдарлама) сияқты зерттеулер оқушылардың пәндік білімін емес, сол білімді стандартты емес жағдайларда қолдана алу деңгейін өлшейді. Соңғы PISA зерттеулерінің қорытындысы бойынша, мәтінді сыни талдау дағдысы жоғары оқушылар жаратылыстану және математика бағытындағы есептерді шешуде де 25%-ға жоғары нәтиже көрсеткен [12. 102-б.]. Сыни ойлау технологиясы дәл осы дағдыны шыңдайды. Мәтінмен жұмыс істеу, графикті немесе кестені оқи алу, ақпаратты біріктіру (синтездеу) – бұлардың барлығы оқушының оқу сауаттылығын тікелей жоғарылатады.

Үшіншіден, қарым-қатынас мәдениеті мен төзімділіктің (толеранттылықтың) дамуы. Топтық және жұптық жұмыстар арқылы оқушылар бір-бірін тыңдауға, өзге пікірді сыйлауға, өз ойын агрессиясыз, дәлелді түрде қорғауға үйренеді. Бұл олардың эмоциялық зиятын (интеллектісін) және коммуникативтік құзыреттілігін арттырып, мектептегі психологиялық ахуалдың жақсаруына алып келеді.

Сыни ойлау технологиясын тиімді жүзеге асырудың басты шарты – мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен психологиялық дайындығы. Зерттеуші Г. Ахметованың пайымдауынша: «Сыни ойлау технологиясы мұғалімнен білімнің қайнар көзі болуды емес, танымдық үдерістің сәулетшісі болуды талап етеді» [13. 67-б.]. Бұл технология мұғалімнің сабақтағы рөлін түбегейлі өзгертеді:

• Ақпарат берушіден бағыттаушыға: Мұғалім енді дайын ақпаратты беруші емес, ол таным үдерісін ұйымдастырушы және үйлестіруші.

• Қателікке деген көзқарастың өзгеруі: Инновациялық оқытуда қателік – жазаланатын қылмыс емес, ол таным үдерісінің табиғи бір бөлігі. Статистика көрсеткендей, қателігі үшін сөгіс естімейтін оқушылардың сабаққа белсенділігі 60%-ға жоғары болады [14. 89-б.]. Мұғалім оқушының қатесін түзеуге емес, сол қатенің себебін оқушының өзі тауып, оны шешу жолдарын іздеуіне жағдай жасауы керек.

Сұрақ қою шеберлігі: Мұғалім жабық (иә/жоқ деп жауап беретін) сұрақтардан гөрі, «Неліктен?», «Қандай дәлелің бар?», «Бұған басқа қандай көзқараспен қарауға болады?» деген сияқты ашық, түрткі болатын сұрақтарды қою техникасын жоғары деңгейде меңгеруі тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу барысында қаралған теориялық тұжырымдар мен тәжірибелік мәліметтерді қорытындылай келе, мынадай түйінді ойларды алға тартуға

болады. Сыни ойлау технологиясы – қазіргі Қазақстанның орта білім беру жүйесіндегі білім сапасын арттырудың ең пәрменді әрі стратегиялық маңызы зор дидактикалық құралдарының бірі. Дәстүрлі жаттауға негізделген білім беру парадигмасы өзінің тарихи шегіне жетті. Бүгінгі таңда мектептің басты міндеті – оқушының миын ақпарат қоймасына айналдыру емес, оны қуатты талдамалық құралға айналдыру.

Сыни ойлау технологиясын сабақ үдерісіне жүйелі және мақсатты түрде енгізген жағдайда білім сапасының артуы тек бағамен ғана өлшенбейді. Оның басты нәтижесі – өзіндік пікірі бар, кез келген ақпараттық бұрмалаушылыққа қарсы тұра алатын, өзгермелі өмірге бейім, шешім қабылдай білетін еркін тұлғаның қалыптасуы. Демек, сыни ойлау – тек педагогикалық технология ғана емес, ол интеллектуалдық ұлтты құратын болашақ ұрпақтың өмірлік философиясы мен азаматтық ұстанымының іргетасы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы (2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III). – Астана, 2007. – 64 б.
2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары (ҚР Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы). – Астана, 2022. – 120 б.
3. Дьюи Дж. Психология және педагогикалық ойлау / Ағылшын тілінен аударғандар. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 312 б.
4. Таубаева Ш. Т. Оқытудың заманауи технологиялары мен инновациялық парадигмалары. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 345 б.
5. Құдайбергенова Қ. С. Құзыреттілік тәсілдің теориялық негіздері: монография. – Алматы: Ғылым, 2012. – 210 б.
6. Халперн Д. Психология критического мышления. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с. (Қолданылған бет: 25-б.).
7. Әлімов А. Қ. Интербелсенді әдістерді оқу орнында қолдану: оқу-әдістемелік құрал. – Алматы, 2014. – 186 б.
8. Жұмабекова А. А. Танымдық белсенділікті дамытудағы дидактикалық тәсілдер: оқушы назарын басқару // Педагогика және психология. – 2022. – №2(51). – Б. 108-115.
9. Оразбаева Ф. Ш., т.б. Қазіргі қазақ тіліндегі коммуникативтік парадигмалар және академиялық жазылым негіздері. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 220 б.
10. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. Қазақстан мектептеріндегі инновациялық әдістердің тиімділігін талдау: сараптамалық баяндама. – Астана: ҰБА, 2023. – 140 б.

11. Сыздықова М., Төлеуова А. Оқушы мотивациясын арттырудағы сыни ойлаудың рөлі // Білім берудегі менеджмент. – 2022. – №4(110). – Б. 52-58.
12. ЭЫДҰ (OECD). PISA 2022 нәтижелері: Оқушылардың оқу, математика және жаратылыстану ғылымдары бойынша сауаттылығы. – Париж: OECD Publishing, 2023. – 250 б.
13. Ахметова Г. С. Педагогикалық шеберлік: мұғалімнің жаңа рөлі // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2021. – №5(156). – Б. 65-70.
14. Тілешова Г. Оқытудағы психологиялық қауіпсіздік және оқушы белсенділігі // ҚазҰУ Хабаршысы. Педагогика сериясы. – 2023. – №3(75). – Б. 85-91.

MARKAZIY OSIYO ILMIY TADQIQOTLAR AKADEMIK JURNALI
CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH
АКАДЕМИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
07.00.00 – Tarix fanlari 08.00.00 – Iqtisodiyot fanlari 09.00.00 – Falsafa fanlari 10.00.00 – Filologiya fanlari 13.00.00 – Pedagogika fanlari 19.00.00 – Psixologiya fanlari

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІН ТАЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ISSUES IN THE ANALYSIS OF WORD COMBINATIONS IN THE KAZAKH LANGUAGE

ПРОБЛЕМЫ АНАЛИЗА СЛОВОСОЧЕТАНИЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

FAN TARMOG‘I
10.00.00 – Filologiya

QABUL QILINDI
07.08.2026

CHOP ETILDI
10.08.2026

Усербай Алимханович Байкабилов
Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті доценті

АҢДАТПА

Бұл мақалада қазақ тіл біліміндегі сөз тіркесі мәселесі, оның синтаксистік табиғаты, құрылымдық ерекшеліктері мен талдау жолдары қарастырылады. Сөз тіркесінің сөйлемдегі қызметі, байланысу тәсілдері, түрлері және қазіргі тіл біліміндегі зерттелу бағыттары сараланады. Сонымен қатар сөз тіркесін оқыту мен талдауда кездесетін негізгі мәселелер ғылыми еңбектер негізінде сипатталып, оларды шешу жолдары ұсынылады.

Түйін сөздер: сөз тіркесі, синтаксис, байланысу тәсілдері, сабақтаса байланысу, қабыса байланысу, меңгеру, матасу, жанасу.

ABSTRACT

This article examines the issues of analyzing word combinations in the Kazakh language, their syntactic nature, structural characteristics, and methods of analysis. The study discusses the types of word combinations, syntactic relations, and their functions in sentence structure. Particular attention is paid to modern approaches to the study and teaching of word combinations in Kazakh linguistics.

Keywords: word combination, syntax, syntactic relations, grammatical analysis, Kazakh language.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются проблемы анализа словосочетаний в казахском языке, их синтаксическая природа, структурные особенности и способы исследования. Анализируются виды словосочетаний, способы синтаксической связи и их роль в построении предложения. Особое внимание уделяется современным подходам к изучению словосочетаний и проблемам их преподавания.

Ключевые слова: словосочетание, синтаксис, виды словосочетаний, способы связи слов, анализ.

КІРІСПЕ

Қазақ тіл біліміндегі синтаксис саласының негізгі зерттеу нысандарының бірі – сөз тіркесі. Сөз тіркесі сөйлем құраудың негізгі материалы болып табылады. Ол сөздердің мағыналық әрі грамматикалық байланысының нәтижесінде жасалады және сөйлемдегі ойдың нақтылы әрі жүйелі берілуіне қызмет етеді. Қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің ерекшеліктерін зерттеу ұлттық тілдің құрылымдық жүйесін тануда маңызды орын алады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі қазақ тіл білімінде сөз тіркесі мәселесі жан-жақты зерттелгенімен, оның құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерін талдау барысында әлі де ғылыми пікірталастар кездеседі. Әсіресе еркін сөз тіркесі мен тұрақты тіркестердің айырмашылығы, сөздердің байланысу тәсілдері, синтаксистік қатынастары сияқты мәселелер өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Сөз тіркесі – толық мағыналы кемінде екі сөздің грамматикалық және мағыналық байланысы арқылы жасалған синтаксистік бірлік. Оның құрамында міндетті түрде басыңқы және бағыныңқы сыңар болады.

Сөз тіркесінің негізгі белгілері:

- кемінде екі толық мағыналы сөзден құралады;
- сөздер белгілі бір грамматикалық қатынасқа түседі;
- сөйлем мүшелерінің жасалуына негіз болады;
- дайын қалпында қолданылмайды, сөйлеу барысында жасалады.

Сөз тіркесін сөздердің жай қатар келуімен шатастыруға болмайды. Мысалы, *үлкен үй*, *терең көл* – сөз тіркесі болса, *Астана қаласы* атаулық тіркес ретінде басқа қызмет атқарады.

Қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің түрлері

Қазақ тіл білімінде сөз тіркестері бірнеше белгі бойынша жіктеледі.

Есімді сөз тіркестері

Басыңқы сөзі есім сөздерден жасалады.

Мысалдар:

- кең дала;
- әдемі гүл;
- бес кітап.

Етістікті сөз тіркестері

Басыңқы сөзі етістік болады.

Мысалдар:

- кітап оқу;
- ән айту;
- үйге келу.

Сөздердің байланысу тәсілдері

Қазақ тілінде сөздер бес түрлі байланысады:

Қабысу

Сөздердің жалғаусыз қатар тұрып байланысуы.

Мысалы:

- жақсы адам;
- биік тау.

Меңгеру

Басыңқы сөз бағыныңқы сөзді белгілі септік жалғауында талап етеді.

Мысалы:

- кітапты оқу;
- ауылға бару.

Матасу

Ілік және тәуелдік жалғаулары арқылы байланысады.

Мысалы:

- оқушының дәптері;
- үйдің есігі.

Жанасу

Сөздердің орын тәртібі мен мағына арқылы байланысуы.

Мысалы:

- кеше келді;
- бүгін оқыды.

Қиысу

Бастауыш пен баяндауыштың жақ және сан жағынан сәйкестігі.

Мысалы:

- Мен келдім.
- Біз оқимыз.

Қазіргі тіл білімінде бірнеше өзекті мәселе байқалады.

Біріншіден, сөз тіркесі мен күрделі сөздердің айырмашылығын анықтау әрдайым оңай емес. Кейбір тіркестер сыртқы құрылысы жағынан сөз тіркесіне ұқсаса да, мағынасы жағынан бір ғана ұғымды білдіреді.

Екіншіден, тұрақты тіркестерді еркін сөз тіркестерінен ажыратуда қиындықтар кездеседі. Тұрақты тіркестердің компоненттері жеке мағынасын жоғалтып, тұтас бір ұғымды білдіреді.

Үшіншіден, қазіргі қазақ тілінде жаңа терминдердің, кірме сөздердің көбеюі жаңа сөз тіркестерінің қалыптасуына ықпал етуде. Бұл құбылыс синтаксистік зерттеулердің жаңаруын талап етеді.

Төртіншіден, мектеп пен жоғары оқу орындарында сөз тіркесін оқыту барысында теориялық білім мен практикалық талдау жұмыстарының өзара байланысын күшейту қажеттілігі байқалады.

Сөз тіркесін талдау үлгісі

Мысалы:

Жас ғалым ғылыми мақала жазды.

Талдау:

Жас ғалым – есімді сөз тіркесі, қабыса байланысқан.

Ғылыми мақала – есімді сөз тіркесі, қабыса байланысқан.

Мақала жазды – етістікті сөз тіркесі, меңгеріле байланысқан.

Осындай талдау тәсілі сөздердің синтаксистік қызметін дұрыс анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақ синтаксисінде сөз тіркесі мәселесі когнитивтік лингвистика, функционалды грамматика, мәтін лингвистикасы және коммуникативтік синтаксис тұрғысынан қарастырылуда. Компьютерлік лингвистика мен жасанды интеллект салаларында қазақ тіліндегі сөз тіркестерін автоматты түрде тану мен талдау мәселелері де маңызды ғылыми бағыттардың біріне айналып келеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ тіліндегі сөз тіркесі – синтаксистің негізгі зерттеу нысандарының бірі. Ол сөйлемнің құрылымдық негізін қалыптастырып, сөздердің мағыналық әрі грамматикалық байланысын көрсетеді. Сөз тіркесін дұрыс талдау тілдің синтаксистік құрылысын терең меңгеруге мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңде сөз тіркестерін дәстүрлі синтаксиспен қатар когнитивтік және функционалдық бағытта зерттеу олардың табиғатын жан-жақты ашуға жол ашады. Сондықтан сөз тіркесі мәселесі қазақ тіл біліміндегі өзекті ғылыми бағыттардың бірі болып қала береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әмір Р. Қазіргі қазақ тілі. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1998.
2. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Ана тілі, 1992.
3. Байкабилов У. Қазіргі қазақ тілі. Ташкент: 2022.
4. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – Алматы: Ана тілі, 1992.
5. Қазақ грамматикасы. – Астана: Елорда, 2002.
6. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991.

DARS JARAYONINING TASHKILIY-PEDAGOGIK MEXANIZMLARI: TUSHUNCHANING PEDAGOGIK MOHIYATI VA TARKIBIY TUZILMASI

ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL MECHANISMS OF THE LESSON PROCESS: PEDAGOGICAL ESSENCE AND STRUCTURAL FRAMEWORK OF THE CONCEPT

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПРОЦЕССА УРОКА: ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ

FAN TARMOG‘I
13.00.00 – Pedagogika

QABUL QILINDI
10.08.2026

CHOP ETILDI
13.08.2026

Baxromjon Jo‘raboyev
Mustaqil izlanuvchi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmlari tushunchasining pedagogik mohiyati, funksional xususiyatlari va tarkibiy tuzilmasi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tashkiliy-pedagogik mexanizmning dars jarayonini maqsadli, tizimli, izchil va natijaviy tashkil etishdagi o‘rni ochib berilgan. Shuningdek, uning tartibga soluvchi, integrativ, moslashuvchan, nazorat-baholash hamda rag‘batlantiruvchi funksiyalari yoritilgan. Dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmi maqsadli, mazmuniy, tashkiliy-texnologik, vosita-resurs, boshqaruv-nazorat va natijaviy-baholovchi komponentlardan tashkil topgan yaxlit pedagogik tizim sifatida asoslangan. Mazkur komponentlarning o‘zaro uzviy aloqadorligi va dinamik xususiyati tahlil qilinib, ularning ta’lim samaradorligini oshirish, pedagogik jarayonni oqilona boshqarish hamda o‘quvchilarning faol ta’limiy faoliyatini ta’minlashdagi amaliy ahamiyati ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: dars jarayoni, tashkiliy-pedagogik mexanizm, pedagogik mohiyat, funksional xususiyatlar, tarkibiy tuzilma, maqsadli komponent, mazmuniy komponent, tashkiliy-texnologik komponent, vosita-resurs komponenti, boshqaruv-nazorat, natijaviy-baholovchi komponent, ta’lim samaradorligi.

ABSTRACT

This article provides a theoretical analysis of the pedagogical essence, functional characteristics, and structural framework of the organizational and pedagogical mechanisms of the lesson process. The organizational and pedagogical mechanism is considered as an integral pedagogical system that ensures the purposeful, systematic, consistent, and effective organization of the lesson process. Its regulatory, integrative,

adaptive, monitoring and assessment, and motivational functions are examined. The structural components of the organizational and pedagogical mechanism are identified as target, content, organizational-technological, resource-support, management-control, and outcome-assessment components. The functional interrelationship and dynamic nature of these components are substantiated. Particular attention is paid to the role of feedback in managing and improving the educational process. The practical significance of organizational and pedagogical mechanisms in enhancing the effectiveness of lessons, increasing students' learning activity, rationally planning teachers' pedagogical activities, and ensuring the quality of education is also highlighted.

Keywords: lesson process, organizational and pedagogical mechanism, pedagogical essence, structural framework, functional characteristics, target component, content component, organizational-technological component, resource-support component, management and control, outcome assessment, educational effectiveness.

АННОТАЦИЯ

В статье представлен теоретический анализ педагогической сущности, функциональных особенностей и структурного содержания организационно-педагогических механизмов процесса урока. Организационно-педагогический механизм рассматривается как целостная педагогическая система, обеспечивающая целенаправленную, системную, последовательную и результативную организацию учебного процесса. Раскрыты его регулирующая, интегративная, адаптивная, контрольно-оценочная и стимулирующая функции. Определены основные структурные компоненты организационно-педагогического механизма: целевой, содержательный, организационно-технологический, ресурсно-обеспечивающий, управленческо-контрольный и результативно-оценочный. Обоснованы функциональная взаимосвязь и динамический характер данных компонентов. Особое внимание уделено роли обратной связи в управлении и совершенствовании образовательного процесса. Раскрыто практическое значение организационно-педагогических механизмов в повышении эффективности урока, активизации учебной деятельности учащихся, рациональном планировании педагогической деятельности учителя и обеспечении качества образования.

Ключевые слова: процесс урока, организационно-педагогический механизм, педагогическая сущность, структурное содержание, функциональные особенности, целевой компонент, содержательный компонент, организационно-технологический компонент, ресурсное

обеспечение, управление и контроль, оценка результатов, эффективность образования.

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimida ta’lim sifatini ta’minlash, o‘quvchilarning intellektual va shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash hamda pedagogik jarayonni samarali tashkil etish va boshqarish masalalari alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ta’lim jarayonining asosiy tashkiliy shakli hisoblangan dars o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatining maqsadga yo‘naltirilgan, mazmunan asoslangan va pedagogik jihatdan boshqariladigan shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Darsning samaradorligi faqatgina o‘qituvchi tomonidan tanlangan metod va vositalarning mazmuniga emas, balki ta’lim jarayonining maqsad, mazmun, tashkiliy shakl, pedagogik texnologiya, nazorat, baholash va qayta aloqa elementlarining qanday tizim asosida birlashtirilganiga ham bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish, ularning pedagogik mohiyatini ochib berish hamda tarkibiy tuzilmasini aniqlash zamonaviy pedagogika fanining muhim nazariy va amaliy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Pedagogik adabiyotlarda “mexanizm” tushunchasi muayyan jarayonning amal qilishini ta’minlovchi tarkibiy elementlar, ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar va funksional aloqalar majmuini ifodalash uchun qo‘llanadi. Pedagogik jarayonga nisbatan mazkur tushuncha ta’limning maqsadga muvofiq tashkil etilishi, boshqarilishi va natijadorligini ta’minlovchi omillar hamda pedagogik ta’sir vositalarining o‘zaro bog‘langan tizimini anglatadi. Shundan kelib chiqib, tashkiliy-pedagogik mexanizmni ta’lim jarayonining muayyan maqsad asosida tashkil etilishi, uning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi funksional aloqalarning ta’minlanishi, pedagogik faoliyatning muvofiqlashtirilishi va erishilgan natijalarga ko‘ra jarayonning korreksiyalanishini ta’minlovchi yaxlit tizim sifatida talqin etish mumkin. Bunda “tashkiliy” komponent jarayonning shakli, tartibi, ketma-ketligi, ishtirokchilar faoliyatining muvofiqlashtirilishi va mavjud resurslardan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lsa, “pedagogik” komponent ta’lim maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi pedagogik munosabatlar hamda kutilayotgan natijalarni qamrab oladi.

Dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmi ayni jihatdan o‘qitish jarayonining barcha bosqichlarini yagona pedagogik mantiq asosida birlashtiradi. Mazkur mexanizm dars maqsadini belgilashdan boshlanib, ta’lim mazmunini tanlash, uni o‘zlashtirishga mos metod va texnologiyalarni aniqlash, o‘quv faoliyatini tashkil etish, pedagogik jarayonni boshqarish, o‘quv natijalarini nazorat qilish va baholash

hamda olingan natijalar asosida keyingi pedagogik faoliyatni takomillashtirishgacha bo‘lgan jarayonlarni qamrab oladi. Demak, tashkiliy-pedagogik mexanizmni faqatgina darsni tashkil etish usullari bilan chegaralash mazkur tushunchaning mazmunini toraytirib yuboradi. U, avvalo, darsning maqsadga yo‘naltirilganligi, tizimliligi, boshqariluvchanligi va natijaviyligini ta’minlovchi o‘zaro aloqador pedagogik shart-sharoitlar, vositalar, usullar va boshqaruv ta’sirlarining yaxlit tizimidir.

Tashkiliy-pedagogik mexanizmning muhim xususiyati uning tizimlilik tamoyili asosida faoliyat yuritishidir. Darsning har bir elementi alohida pedagogik birlik sifatida emas, balki umumiy maqsadga xizmat qiluvchi o‘zaro bog‘liq komponent sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, dars maqsadining mazmuni o‘quv materialini tanlashga, o‘quv materialining xususiyati esa undan foydalaniladigan metod va texnologiyalarga ta’sir ko‘rsatadi. Tanlangan metod va texnologiyalar, o‘z navbatida, o‘quvchilarning faoliyat shakllari, ta’lim vositalari hamda nazorat usullarini belgilaydi. Nazorat va baholash jarayonida olingan natijalar esa dastlabki maqsadlarning qay darajada amalga oshganini aniqlash bilan birga, keyingi ta’lim jarayonini takomillashtirish uchun zarur pedagogik ma’lumotlarni taqdim etadi. Shu sababli tashkiliy-pedagogik mexanizmni chiziqli jarayon emas, balki doimiy qayta aloqa asosida takomillashib boruvchi dinamik tizim sifatida tavsiflash maqsadga muvofiqdir.

Mazkur mexanizmning funksional mazmuni ham uning pedagogik mohiyatini ochib beruvchi muhim jihatlardan biridir. Tashkiliy-pedagogik mexanizm, avvalo, tartibga solish funksiyasini bajarib, dars ishtirokchilarining faoliyatini belgilangan maqsad va pedagogik talablar asosida muvofiqlashtiradi. Shu bilan birga, u darsning turli tarkibiy elementlarini yagona tizimga birlashtirish orqali integrativ funksiyani amalga oshiradi. Ta’lim jarayonining o‘quvchilarning individual xususiyatlari, bilim darajasi, ehtiyojlari va mavjud pedagogik sharoitlarga muvofiq tashkil etilishi esa mazkur mexanizmning moslashuvchanlik xususiyatini belgilaydi. Nazorat, diagnostika va baholash bilan bog‘liq funksiyalar ta’lim natijalarini aniqlash hamda aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan pedagogik korreksiyani amalga oshirish imkonini beradi. Bundan tashqari, o‘quvchilarning ta’lim faoliyatiga qiziqishini oshirish, ularning mustaqil va faol ishtirokini ta’minlash mexanizmning rag‘batlantiruvchi imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi. Shu jihatdan uning funksiyalari o‘zaro bir-birini to‘ldirib, darsning yaxlit pedagogik jarayon sifatida samarali kechishini ta’minlaydi.

Dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmi tarkibiy jihatdan bir necha o‘zaro bog‘liq komponentlarning birligidan tashkil topadi. Mazkur tuzilmaning birinchi va asosiy elementi maqsadli komponent bo‘lib, u dars jarayonida erishilishi ko‘zda tutilgan ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi natijalarni belgilaydi.

Zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv nuqtayi nazaridan maqsad faqat bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmasdan, o‘quvchilarning bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyati, mustaqil fikrlashi, kommunikativ faolligi va muayyan kompetensiyalarni shakllantirishga ham yo‘naltirilishi zarur. Shu sababli maqsadli komponent butun tashkiliy-pedagogik mexanizmning yo‘nalishini belgilovchi asosiy determinant sifatida namoyon bo‘ladi.

Maqsadli komponent bilan uzviy bog‘liq holda mazmuniy komponent shakllanadi. Mazkur komponent darsda o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan ilmiy bilimlar, tushunchalar, faoliyat usullari, amaliy topshiriqlar va kompetensiyaviy mazmunni qamrab oladi. Ta’lim mazmunining ilmiyligi, tizimliligi, izchilligi va o‘quvchilarning yosh hamda individual xususiyatlariga muvofiqligi darsning samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, o‘quv materialining hajmi va murakkablik darajasi dars vaqtining real imkoniyatlari bilan muvofiqlashtirilishi lozim. Mazmunning maqsadga muvofiq tanlanishi va pedagogik jihatdan qayta tashkil etilishi keyingi metodik hamda texnologik qarorlarning samaradorligi uchun zarur asos yaratadi.

Tashkiliy-pedagogik mexanizmning navbatdagi muhim komponenti tashkiliy-texnologik komponentdir. U darsni tashkil etish shakllari, o‘qitish metodlari, pedagogik texnologiyalar va o‘quvchilarning faoliyatini tashkil etish usullarini o‘z ichiga oladi. Individual, juftlik, kichik guruh va jamoaviy faoliyat shakllarining maqsadga muvofiq uyg‘unlashtirilishi o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshirishga xizmat qiladi. Bunda interfaol, muammoli, loyihaviy, hamkorlikka asoslangan va differensial ta’lim texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish imkonini beradi. Biroq pedagogik texnologiyaning samaradorligi uning zamonaviy yoki innovatsion ekanligi bilan emas, balki darsning maqsadi, mazmuni, o‘quvchilarning ehtiyojlari va pedagogik vaziyatga qanchalik mos kelishi bilan belgilanadi.

Vosita-resurs komponenti darsning moddiy, didaktik, axborot va texnologik ta’minotini ifodalaydi. Darslik va o‘quv-metodik qo‘llanmalar, didaktik materiallar, ko‘rgazmali vositalar, multimedia resurslari, raqamli ta’lim vositalari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari mazkur komponentning tarkibiy elementlari sifatida qaraladi. Ushbu vositalarning tanlanishi va qo‘llanilishi dars mazmuni hamda belgilangan pedagogik maqsadga mos bo‘lishi kerak. Resurslardan ortiqcha yoki maqsadsiz foydalanish darsning pedagogik samaradorligini oshirmasligi, aksincha, o‘quvchilarning diqqatini asosiy mazmundan chalg‘itishi mumkin. Shu bois vosita-resurs ta’minoti tashkiliy-pedagogik mexanizmning mustaqil emas, balki maqsad, mazmun va texnologik komponentlar bilan funksional jihatdan bog‘langan tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi.

Dars jarayonining boshqaruv-nazorat komponenti o‘qituvchi va o‘quvchilar faoliyatining pedagogik jihatdan muvofiqlashtirilishini, o‘quv faoliyatining borishini

kuzatishni, o‘zlashtirish holatini aniqlashni va zarur pedagogik ta’sirlarni amalga oshirishni ta’minlaydi. Bunda nazorat faqat dars yakunida o‘quvchilarning bilimini baholash bilan chegaralanmaydi. U darsning barcha bosqichlarida diagnostik xarakterga ega bo‘lib, o‘quvchilarning o‘quv materialini qanday o‘zlashtirayotganini aniqlash, yuzaga kelayotgan qiyinchiliklarni o‘z vaqtida belgilash va ularga mos pedagogik yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Qayta aloqa ushbu komponentning muhim mexanizmi sifatida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi pedagogik axborot almashinuvini ta’minlaydi hamda darsning keyingi bosqichlarini moslashtirishga xizmat qiladi.

Natijaviy-baholovchi komponent esa dars jarayonida belgilangan maqsadlarga qay darajada erishilganini aniqlashga qaratiladi. Unda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni egallash darajasi, o‘quv faoliyatidagi faolligi, mustaqilligi va belgilangan o‘quv natijalariga erishish holati tahlil qilinadi. Mazkur komponentning muhim jihati shundan iboratki, baholash tashkiliy-pedagogik mexanizmning yakuniy nuqtasi sifatida emas, balki keyingi pedagogik faoliyatni rejalashtirish uchun zarur axborot manbai sifatida qaraladi. Natijalarni tahlil qilish asosida ta’lim mazmuni, metodlari, topshiriqlar tizimi yoki tashkiliy shakllarga tegishli o‘zgartirishlar kiritilishi mumkin. Shu tariqa baholash natijasi qayta aloqa orqali mexanizmning boshlang‘ich bosqichlariga ta’sir ko‘rsatadi va uning siklik xarakterini ta’minlaydi.

Shunday qilib, dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmi maqsadli, mazmuniy, tashkiliy-texnologik, vosita-resurs, boshqaruv-nazorat va natijaviy-baholovchi komponentlarning oddiy yig‘indisi emas, balki ular o‘rtasidagi funksional va sababiy aloqalarga asoslangan yaxlit pedagogik tizimdir. Ushbu komponentlarning o‘zaro uyg‘unligi darsning ichki mantiqiy yaxlitligini, pedagogik jarayonning boshqariluvchanligini va kutilayotgan natijalarga yo‘naltirilganligini ta’minlaydi. Ayniqsa, maqsad va natija o‘rtasidagi bog‘liqlik, mazmun va metodlarning muvofiqligi, boshqaruv va nazoratning qayta aloqa bilan ta’minlanishi mexanizmning samarali ishlashini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Tashkiliy-pedagogik mexanizmlarning amaliy ahamiyati dars jarayonini tizimli rejalashtirish va amalga oshirish imkoniyatlarida namoyon bo‘ladi. Mazkur mexanizm asosida tashkil etilgan darsda o‘qituvchi ta’lim maqsadini aniq belgilash, mazmunni pedagogik jihatdan saralash, samarali metod va texnologiyalarni tanlash, mavjud resurslardan oqilona foydalanish, o‘quvchilar faoliyatini boshqarish hamda natijalarni diagnostik baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi. O‘quvchilar uchun esa bunday tizim o‘quv faoliyatining aniq maqsadga yo‘naltirilishini, faol ishtirokni, mustaqil fikrlashni, o‘z faoliyatini baholashni va ta’lim natijalari uchun mas’uliyatni shakllantirishni ta’minlaydi.

Demak, dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish ta’lim jarayonining alohida elementlarini mexanik ravishda yangilash emas, balki ularning o‘zaro funksional aloqadorligini kuchaytirish, qayta aloqa mexanizmlarini takomillashtirish va pedagogik jarayonni natijaga yo‘naltirilgan dinamik tizim sifatida tashkil etishni nazarda tutadi. Bunday yondashuv darsning tashkiliy shakl sifatidagi imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, ta’lim sifatini ta’minlash, o‘quvchilarning faol va mustaqil bilish faoliyatini rivojlantirish hamda pedagogik boshqaruv samaradorligini oshirish uchun zarur nazariy-metodik asoslarni shakllantiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmlari – bu ta’lim maqsadlariga erishishni ta’minlovchi, o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlardan tashkil topgan yaxlit pedagogik tizimdir. Uning pedagogik mohiyati shundan iboratki, u darsni tasodifiy emas, balki ilmiy asoslangan, maqsadga yo‘naltirilgan va boshqariladigan jarayon sifatida tashkil etishga xizmat qiladi. Tarkibiy tuzilmani tashkil etuvchi maqsadli, mazmuniy, tashkiliy-texnologik, vosita-resurs, boshqaruv-nazorat va natijaviy-baholovchi komponentlarning uyg‘un faoliyat yuritishi zamonaviy dars jarayonining yuqori sifat va samaradorligini ta’minlashning muhim shartidir. Shu bois pedagog kadrlarni tayyorlashda va ularning malakasini oshirishda ushbu mexanizmlarni chuqur o‘zlashtirishga alohida e’tibor qaratish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimova Gulnoza& To`rayeva Zebo. (2025). TA’LIM JARAYONINING QONUNIYATLARI VA TAMOYILLARI.DARS TA’LIMNI TASHKIL ETISHNING ASOSIY SHAKLI. SAMARALI TA’LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI, 3(12), 504–507.
2. Rasulova, D. (2022). “Korreksion pedagogika: nazariya, amaliyot va muammolar” Samarqand davlat universiteti.
3. Islomov, R. (2021). Raqamli texnologiyalar va elektron ta’limning samaradorligi. Farg‘ona: Farg‘ona Davlat Universiteti.

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI	
Наргиза Кенжаева XIX аср охири – XX аср бошларида Помир тадқиқотчилари феномени: просопографик таҳлил	99-106
08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI	
Шаҳноза Ғайратовна Шомуродова Барқарор тоғ-курорт туризмини ривожлантиришнинг комплекс модели (Чорвоқ эркин туристик зонаси мисолида)	77-83
09.00.00 – FALSAFA FANLARI	
Gulchehra G‘affarova Klipli tafakkur – raqamli avlodning kognitiv fenomeni sifatida	65-76
Sirojjon Nasipqulovich Berdiqulov Yoshlarda ma’naviy tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirishning falsafiy xususiyatlari	84-91
Лутфилло Караматиллоевич Ахатов Фалсафий-ирфоний қарашлар таҳлили: тасаввуф, сўфий ва илм	92-98
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Nursulton Shayxislamov O‘zbek tilida affikslarning sistemaviy munosabatlari	4-10
Г.Қ.Жылқыбай, А.Мәрімбай Интернет кеңістігіндегі қазақ тілінің қолданысы және тілдік нормалар	38-47
Усербай Алимханович Байкабилов Қазақ тіліндегі сөз тіркестерін талдау мәселелері	134-137
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Muhammadzoxid Abduqodirov Tyutorlik faoliyatini tashkil etishning nazariy va pedagogik asoslari	11-15
M.A.Zhanzakova, G.K.Zhylkybay Diagnosis of School Students' Readiness to Develop Academic Writing in Kazakhstan	16-28
Maftuna Odiljon qizi Abdullayeva Zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida adabiyot ta’limida o‘quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlari	48-54
Xursanoy Anvarovna Po‘latova O‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatida pedagogik tahlil va boshqaruv qarorlarini qabul qilish texnologiyalari	55-64

А.С.Даулетова, Н.З.Шайхисламов Қазақ ғылыми мәтініндегі метадискурс маркерлері: авторлық ұстанымды білдіру тәсілдері	107-117
Ilhom Dustnazarovich G‘aniyev Sun’iy intellekt tizimlarida ishonchlilik, etik muammolar va xavfsizlik: zamonaviy yondashuvlar va risklarni boshqarish mexanizmlari	118-123
А.С.Даулетова, Ә.Кеңесбек Сыни ойлау технологиясының білім сапасына ықпалы	124-133
Baxromjon Jo‘raboyev Dars jarayonining tashkiliy-pedagogik mexanizmlari: tushunchaning pedagogik mohiyati va tarkibiy tuzilmasi	138-144
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Oybek Gafurovich Xudayberdiyev Shaxs konfliktologik madaniyatini rivojlantirishning psixologik asoslari	29-37